
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

M-2709

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
अध्यात्म रामायण सुंदरकांड	—	धर्मशास्त्र	संपूर्ण	—	5/9	66	संस्कृत	कागद	15	34		

सुंदरकांडप्रारंभ

शते तिलिलं घयिषुः स्वार्थेरिणि च आनंदसंदोहः तत्सम्बन्धरूपः तत्सम्बन्धवान्वा १ । २ रामतिर्मुक्तरम
तेभावित्स्य पिबन्नेमानत्वारोपो वस्य भाविस्य द्योतनाय २ कृतार्थ जगन्मातर्दर्शने नेति भावः ममसमुद्रलघ
कारमित्याह प्राप्नोति ४ अपरामित्युभयान्वयि वत्रिविधपरिछेद शान्त्यं तत्परं तत्स्वरूपं तरंगाम्भूताया अंगुलि
कृताया मुद्रिका अस्यास्तीत्यर्थः आघच अल्पवारिधिमित्यपारमवांभोध्येर्मतिरिकालंकारः तं लघयामीत्सि कि

शाय नमः शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं मकरालयं लिलंघयिषुरानंदसंदोहो मारुतात्मजः ध्यात्वा रामं रा ॥ ५
मरं वचनमब्रवीत् पश्यंतु वानराः सर्वे गच्छं तं मां विहायसा अमोघं राममतिर्मुक्तं महावाणमिवाखिलाः पश्या
मस्य पत्नीं जनकनंदिनी २ कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं पुनः पश्यामि राघवं प्राणप्रयाणसमये यस्य नाम सकृत्स्म
स्तीर्त्वा भवांभोधिमपारं यान्ति तत्परं किं पुनस्तस्य दूतोऽहं तदंगांगुलिमुद्रिकः ५ तमेव हृदये ध्यात्वा लंघया
रिधिं ६ मुक्त्वा हनुमान्बाहू प्रसार्या यतवालधिः ६ ऋजुग्रीवोर्ध्वदृष्टिः सन्नाकुंचितपदद्वयः दक्षिणाभि
र्णां वुप्लुवे तिलविक्रमः ७ आकाशात्वरितं देवैर्वीक्ष्यमाणो जगाम सः दक्षानिलसुतं दे वा गच्छंतं वायु
री तेषामर्थे सत्वस्य वानरस्येरमब्रुवन् गच्छत्येष महासत्वो वानरोऽ विक्रमः ८ ॥

स्यन्वयः बाहू द्स्या वानरोत्पवनजाति वर्णानं आयतवालधिः प्रसारितपुच्छः ६ ऋजुग्रीवऊर्ध्वदृष्टिरित्यर्थः
यः अनिलो वायुस्तत्सदृशपराक्रम ७ आकाशात् आकाशे स्थित्वेत्यर्थः ८ वानरस्य सत्वस्य वानरीयवलस्य
र्थमिदमब्रुवन विचारयामासुरित्यर्थः तद्दलतिश्चं चार्येनिधानानामनेकर्थत्वात् अत्रोपि विचारे वृत्तिः ९

रा
म
१

शक्रोथ वा नेति संदेहस्तस्मात्स्य वलं जानीमहे निर्णेतुं मरहस्यर्थ १० देवताद्वन्द देवतासमूहः ११ १२ १३

हुं शक्तोथवा न वा जानीमहे वलं एवं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधां १० अब्रवी देवतावृंदः कौतूहल

गच्छ त्वं वानरेंद्रस्य किंचिद्विघ्नं समाचर ११ ज्ञात्वास्य वलं वुद्धिं पुनरेहि त्वं त्वरिता इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं ह

कारणात् १२ आवृत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविश त्वं महामते १३

स्मितो भक्ष्य सुधा सा पीडितात्मनः तामाह हनुमान्मातः रामस्य शासनात् १४ गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुन

रः एमाम्य कुशलं तस्याः कथयित्वाननं १५ निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसा ये न मोक्षते इत्युक्तापुन

क्षुधिनास्म्यहं १६ प्रविश्य गच्छ मे वक्त्रं नो चेत्त्वां भक्षयाम्यहं इत्युक्तो हनुमानाह मुखं शीघ्रं विदारय १७

त्वां ते यगच्छामि त्वरयान्वितः इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुरःस्थितः १८ दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसापंच

रवं चकार हनुमानद्विगुणं रूपमादधत् १९ ततश्चकार सुरसा योजनानां च विंशतिः वक्त्रं चकार हनु

योजनसंमिते २० ततश्चकार सुरसापंचाशद्योजनायतं वक्त्रं तदा हनुमा[illegible]वभूवांगुष्टसंनिभः २१ प्र

त्वं तस्याः पुनरेत्य पुरःस्थितः प्रविश्य निर्गतो हं ते वदने देवि ते नमः २२ एवं वदंतं दृष्ट्वा सा हनुमंतमथाब्र

साधय रामस्य कार्यं वुद्धिमतां वर २३ देवैः संप्रेषिताहं ते वलं जिज्ञासुभिः कपे [illegible] दृष्ट्वासीतां पुनर्ग

मसि गच्छ भो २४ इत्युक्ता सा ययौ देवलोकं वायुसुतः पुनः जगाम वायुमार्गेण गारुत्मानिवापरसि एट २५

आत्मायस्यास्तस्यार्थः १४ १५ निवेक्ष्ये प्रवक्ष्यामि १६ मेवक्त्रं प्रविश्य तत नोनिः सरस्य गच्छेत्यर्थः १७

१९ त्रिंशद्योजनसमितवपुश्चकारेतिशेषः २० २१ २२ २३ पुनर्गत्वाकिंचिद्धामितिशेषः

२४ २५

रा

च

...गमुत्तपर्वत २६ सचिवो भव मध्ये विश्राम हेतुनेन सत्ता यो भवेत्यर्थः तत्साहाय्य निमित्तम त्रेण कौ
...त पुरा पूर्वं सगरैर्वर्धितः रतिः हेतो हं सागरं स्तत्नामाभव २७ तस्य वशे रामस्तत्कोपार्थ्यं चायं गच्छति २८ अत
...न्वयः २९ नानानामाणिभिः शृंगैर्महोत्तरस्यान्वयः तस्योपरि नराकृतिर्मनुष्याकारेण स्थितो मैनाकः प्राह
...ह मैनाकं मणिकांचनपर्वतं, गच्छन्त्येष महासत्वो हनुमान्मारुतात्मजः २६ रामस्य कार्यसिध्यर्थं तस्य
...भव सगरैर्वर्धितो यस्मात्पुराहं सागरेभवः २७ तस्यान्वयेव भूवासौ रामो दाशरथिः प्रभुः तस्य कार्यार्थ
...कृत्येषु महाकपिः २८ त्वमुत्तिष्ठ जलात्तूर्णं त्वयि विश्रम्य गच्छतु स तथेति प्रादुरभूज्जलमध्यान्महोन्नत
...मणिमयैः शृंगैस्तस्योपरि नराकृतिः प्राह यांतं हनूमंतं मैनाकोहं महाकपे ३० समुद्रेणास मादिष्टस्त्वद्विश्रा
...मार्थं गच्छामृतकल्पानि जाड्यापक्वफलानि मे ३१ विश्रम्यात्र सुखं पश्चाद्गमिष्यसि यथासुखं एवमु
...क्तो हनुमान्मारुतात्मजः ३२ गच्छतो रामकार्यार्थं भक्षणं मे कथं भवेत् विश्रामो वा कथं मे स्यादुक्त्वा
...३३ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा शिखरं कराग्रेणाययौ कपिः किंचिद्दूरं गतस्यास्य छायां छायाग्रहो ग्रहीत् ३४ सिं
...ह्योणजलमध्ये स्थिता सदा आकाशगामिनां छायामाक्रम्याभक्षयेत् ३५ न यागृहीतो हनुमा
...स वीर्यवान् केनेदं मे कृतं वेगबंधनं विघ्नकारिणा ३६ दृश्यते नैव कोप्यत्र विस्मयो मे प्रजायते एवं
विचिंत्य हनुमान् अधो दृष्टिं प्रसारयत् ३७
...आर्ष ३१।३२ कथं भवेदित्यादेरनुचितं तदित्यर्थः तत्र हेतुर्गतस्य त्वरितमयेति ३३ कराग्रेण स्पृष्ट्वा शिखर
...यः छायास्यर्थमात्रेण जंतून् नागतिनिरोधेनाकर्षक छायाग्रहः स उच्यते ३४ नदेवा सिंहिकेति भक्षये
...र्थे आर्ष ३५ ३६ विस्मयश्चाश्चर्यं यत्कस्याप्यादर्शनवेगरोधस्तेनाश्चर्यं प्रसारयत् अडभाव आर्षः ३७

एम
२

...मारण स्सती ३८ दक्षिणं कुलं सागरस्येति शेषः ३९ ४० बहुभिः प्राकारैः अंतर्दुर्गमध्यदुर्गवहिर्दुर्गसंवेष्टिभिः
...वहिर्गताः ४१ वेश्यामिश्रवेश्यामिस्स्म्सः स्सूस्मशरीरो भूत्वेत्यर्थः लंकां जगाम रात्राविति शेषः ४२ स्सूस्मे

...महाकायो सिंहिकां रूपिणीं पपात सलिले तस्याः पद्मामेवाहनद्रुषा ३८ पुनरुत्प्लुत्य हनुमान् दक्षिणमभिमु
...ततो दक्षिणमासाद्य कूलं नानाफलद्रुमं ३९ नानापक्षिमृगाकीर्णं नानापुष्पलतावृतं ततो ददर्श नगरं त्रि
...कूटशिखरे ४० प्राकारैर्बहुभिर्युक्तं परिखाभिश्च सर्वतः प्रेस्पामि कथं लंकामिति चिंतापरोभवत् ४१ रात्रौ वे
...स्मो हं लंकां रावणपालितां एवं विचिंत्य तत्रैव स्थित्वा लंकां जगाम सः ४२ धृत्वा स्सूस्मवपुर्द्वारं प्रविवेश
...तत्र लंकापुरी साक्षाद्राक्षसी वेषधारिणी ४३ प्रविशंतं हनुमंतं दृष्ट्वा लंका व्यतर्जयत् कस्त्वं वानररूपे
...हत्य लंकिनी ४४ प्रविश्य चोरवद्रात्रौ किं भवान् कर्तुमिच्छति इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षी पादेनाभिजघान तं
...वानरः पि तां वाममुष्टिना वज्रयाहनत् तदैव पतिता भूमौ रक्तमुद्वमती भृशं ४६ उत्थाय प्राह लंका हनू
...लं हनुमन्गच्छ भद्रं ते जिता लंका त्वया नघ ४७ पुरा हं ब्रह्मणा प्रोक्ता ष्टाविंशतिपर्यये त्रेतायुगे हा
...मो नारायणो व्ययः ४८ जनिष्यते योगमायासीतां जनकवेश्मनी भूभारहरणार्थाय प्रार्थितो स्मयाच्य
...सभार्यो राघवो भ्रात्रा गमिष्यति महावनं तत्र सीतां महामायां रावणो पहरिष्यति ५० ॥ ॥

...स प्रविवेश ४३ ४४ रात्रौ चोरवत्सविश्य गच्छसीति शेषः सत्वेकः स्नेकः किं भवानित्यादि प्रश्नान्तरं ४५ ४६
...विंशतिपर्याये इति पद्यपि अन्यत्र चतुर्विंशतिमे पर्याये त्रेतायां रामावतारो ष्टाविंशतिपर्याये द्वापरांते कृष्णा
...मान्तरं परतया विरोधपरिहारो वसेयः ४८ योगमायाचसीतेति जनिष्यतः इत्यन्वयः क्वाचित्
...पूर्वकाले प्रार्थितो जनिष्यतः इत्यन्वय ४९ ५०

१ २२ ५३ यतस्त्वयाहं लंकाजिता तस्मात्त्वया सर्वा ससकुलेंतं अथसीता स्थितिस्थानमाहरावणा
५५ ५६ यतो मेराघवस्मृतिरासीत् ततोहमपि धन्यातद्रक्संगस्यापि दुर्लभत्वकिंवक्तव्यमिति भावः प्रसीदतोप्र
सना ५७ पुंस्फोरःस्फुतमभवत भुजो वा पूर्व स्त्रिया वामा वा मात्रा स्फुरणं शुभसूचकं पुंसोऽशुभदमिति भावः श्र
तेरामसाक्षित्वं सुग्रीवस्य विभव्यति सुग्रीवो जानकीदुःखं वानराणां व्यपयिष्यति ५१ तत्रैकौरात्रावागमिष्य
कं त्वयाचभर्त्सितः सोपि त्वां हनिष्यति मुष्टिना ५२ तेनाहं तावं व्यथिताभवि ष्यक्षिपदानघे तदैवराव
भविष्यति नसंशयः ५३ तस्मात्त्वया जिता लंका जितं सर्वं त्वयानघ रावणांतःपुरवरस्त्रीरकाननमुत्त
नमध्ये शोकवनिकादिव्यपादपसंकुला अस्ति तस्यां महावृक्षः शिंशपानाममध्यगः ५५ तत्रास्ते जान
सीभिः सुरक्षिता दृष्ट्वैव गच्छ त्वरितं राघवायनिवेदय ५६ धन्याहमप्यघ चिरायेराघवस्मितिर्मनासीद्
चनी तद्रक्संगोप्यति दुर्लभो मम प्रसीद तां दाशरथिः सदा हृदि ५७ उल्लंघिते ब्धौ पवनात्मजेन धरा
सुरेशाननस्य पुंस्फोरवामाक्षिभुजश्चतीव्रैरामस्पदक्षांगमतींद्रियस्य ५८ इति श्रीमदध्यात्मरामा
महेश्वरशाननसंवादे सुंदरकांडे प्रथमसर्गः १ ततोजगाम हनुमान्लंकां परमशोभनां रात्रौ स्थूलतनुं

भूत्वावश्राम परितःपुरीं १

द्रियविषयस्यरामस्य दृक्षांगपुंस्फोरय द्वारामसंबंधी अतींद्रिय गुप्तयदिंद्रियतस्य दक्षांगं दाक्षिणाभा
तं स्फुरणं च स्त्रीलाभसूचकं पुंसामित्याह ५८ इतिश्रीमत्सकलाराजिविपद्धारणसमर्थैत्यादि विरुदावली
स्यहिमजिवर्मणः पुंस्फोरतपुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणसुंदरकांडे प्रथमसर्गः १

ततः तिस्थूलतनुः सूक्ष्मरूपं वानरः १

वानरो

रा

ं लघुरं सुसंरो ध्व रायनागारमेव च ॥ को शागारं स्ततो गत्वा हस्तिशालां यापी थर ॥ ३ प श्चान्नगर मध्ये
ाचार्यप्रययो ततः ॥ कुंभकर्णगृहं गत्वा सुसं दृष्ट्वा यनिर्भयः ॥ ४ गृहं गृहं प्रति गतो दृष्ट्वा दृष्ट्वा यनिर्गतः ॥
ला वरो भत्वा आगत श्च वनं प्रति ॥

कार्यार्थी सीतान्वेषणरूपकार्यार्थी छावान् विविच्य दृष्ट्वा २ ततो लंकां वाक्यस्य त्वा हनुमान श्रीघं जगाम ३ सु
रसारयः ४ फलेन घ्राणेन शाखाग्राणि येषां तैः पादपैः ५ अन्तर्हम तेऽदृश्चैत्यप्रासादं देवतास्थानविशेषं
ति स्तम्भादियुतत्वाच्च विस्मय ६ समतीत्य ति चैत्यप्रसादमिति शेषः ७ अन्यंत निविडं यत्र त्वा देवाद्रष्टु आ
स्वर्णवर्णविहंगमैः पक्षिभिराकीर्णं व्याप्तं भूमिं धर्मस्य रक्षसकारित्वात्समासः ८ एकवेणी हरणादि
कार्यार्थी प्रविवेश नृपालयं तत्र सर्वमरे षु श्रोविवि च्य हनुमान्कपिः २ नाप श्यज्जानकीं स्व त्वान
षितं जगाम हनुमान् शीघ्रमशोकवनिकां शुभां ३ सुरपादपसंबाधां रत्नसोपानवापिकां नानाय
स्वर्णप्रासादशोभितां ४ फलैरानम्रशाखाग्रैः पादपैः परिवारितां विचिन्वन् जानकीं तत्र प्रति
५ ददर्श म्लेलिहं तं चैत्यप्रासादमुत्तमं । दृष्ट्वा विस्मयमापन्नो मणिस्तंभशतान्वितं ६ समतीत्य
चिह्रुं समारुतिः ददर्शाशिंशुपावृक्षमत्यंतनिविडच्छदं ७ अदृश्यत पमाकीर्णं स्वर्णवर्णविहंगमैः
सीमध्ये स्थितां जनकनंदिनी ८ ददर्श हनुमान्वीरो देवतामिव भूतले एकवेणीं कृशांदीनां मलिनांब
९ भूमौ शयानां शोचंतीं राम रामेति भाषिणीं त्रातारं नाधिगच्छंतीमुपवासकृशां शुभां १० शाखा
स्यो ददर्श कपिकुंजरः कृता थीं हं कृतार्थो हं दृष्ट्वा जनकनंदिनीं ११ मयैव साधितं कार्यं रामस्य परमा
त्मनः ततः किलकिलाशब्दो बभूवांतःपुरबहिः १२ किमेतदिति संलीनो वृक्षप
हिताभित्यर्थः यहा शोभार्थमन्यदावेणीत्रयवद्धः पुरतो दृष्टं पश्चात् देकेति समतितु संस्कारराहित्या
संधर्थः दीनास्वनविरहा रीनामिव ९ शोचती आत्मानं शोचती १० शाखानाम ते प्रातेयक्षद्राः पेत्रा
इत्यादि ११ १२ किमेतत् किं जन्योयशब्दः १३ श्रीरामचन्द्राय
नमः

...भाव १४ १५ इत्येवं चिंतयन्रावणो राघवेणेति श्लोको क्वचिंतय
...म मेवाध्यायन्नास्ते इति शेषः अनंतरस्मिन् दिने अपररात्रो हनुमत्प्रवेशदिनरात्रिसंबंध्यपररात्रे इत्यर्थः
...वस्तर नित्यत्वात् १६ स्वप्ने निद्रासमये रामादिष्टः कश्चिन् वानरो लंकां गत्वा एकस्यां वृक्षस्यो नु पश्यति सीतामि
...षः १७ इति अद्भुतस्वप्नं दृष्ट्वा अयं स्वप्नः कदाचित् सत्यो भवेत् अनंतरं सीतासमीपं गत्वा एवं करोमीति
...शाति भुजंगीलां जनयेयो यमं दृष्ट्वा विस्मयं पन्नो पत्रखंडे वलीयत १४ रावणो राघवेण अस्मरणं मे कथं
...नार्थ्यमपि नाख्याति एभः किं कारणं भवेत् १५ इत्येवं चिंतयन्नित्यं राममेव स दा ल्हदीन स्मिन् दिने परेरात्रौ रावणो
...पः १६ स्वप्ने रामेणा संदिष्टः कश्चिदागत्य वानरः कामरूपधरः सूक्ष्मो वृक्षाग्रस्थो नु पश्यति १७ इति द
...स्वात्मन्येवानुचिंतयत् सः स्वप्नः कदाचित्सत्यः स्यात् एवं नत्र करोम्यहं १८ जानकीं वाकुशरे वि ध्यदुःखि
...अहं करोमि इदं दृष्ट्वा रामायनिवेदयतु वानरः १९ इत्येवं चिंतयन् सीतासमीपमगमद्द्रुतं नूपुराणां किंकिणी
...जितमंगना २० सीता भीता लीयमाना स्वात्मन्येव सुमध्यमा अधोमुख्यश्रुनयना स्थिता रामार्पितांत
...रोपितदासीतामालोक्याह सुमध्यमे मां दृष्ट्वा किं वृथा सु श्रु स्वात्मन्येव विलीयसे २२ रामो वनचराणां
...जितसानुजः कदाचिद्दृश्यते कैश्चित्कदाचिन्नैव दृश्यते २३ मयाप्युवह्न धा लोकाः ... विना ... तस्य दर्शने
न पश्यंति प्रयत्नेन वीक्षमाणा समंततः २४
...वः १८ यदि चित् यत्तदाहं जानकीमिति विध्येति स्वार्थः तावाकुशरे विध्यानि तदा दुःखिताकरोमि तत् दृष्ट्वा
...निवेदयतु एवं हि रामः शीघ्रमागच्छेदिति भावः १९ नूपुराणि पाद भूषणानि किंकिण्यो जघन भूषणानि विसि
...भीता सीता रूपा गतास्वात्मन्येव स्वशरीरे एव लीयमाना स्थिते त्यन्वयः रामे अर्पितस्यापि नमानांतरं चिंतयया
...दाह सुमध्यमे इत्यादि २२ २३ लोकाचाररूपाः प्रयत्नेन समंततो वीक्षमाणा अपि रामं न पश्यति २४

नै २

...ना१ छा ही नेन पूर्ण काम त्वादित्यंतरार्थः त्वयासदालिंगितोपिध्यानेनसदाहृदि चिंतनात् अतएवसमीपस्थोपि
...कमनोरमे रान्सदालिंगितो विभुत्वाच्चसमीपस्थोयद्यपि २५ तथाप्यस्यरामस्यहृदयेन्त्वत्वद्विषस्तेहोनजायते अ
...त्द्रूपेस्तान्तस्येतिभावः सर्वत्रसमत्वात्रस्यनकोपिस्नेहइतितत्वंकिंचतत्कृतानसर्वभोगानत्वयास्वदृतिद्वारोपनीता
...र्वविषयान्तत्यान्वहुणा सुखसंकल्पकामादीन्भुंजानोपि अरंभो केतिनिजानातितयोभिमानराहित्यात् अत
...नएवनिर्गुणः योहिगुणवान्सउपकारमनुतएवञ्च धमः उपकारविस्मरणात्किंत्वंन धनम ति शाद्विषयोभवती
...सिरामेणनिस्पृहेणसदात्वपि त्वयासदालिंगितोपिसमीपस्थोपिसर्वदा २५ हृदयेस्यनचस्नेहत्वपिरामस्य
...ता नसर्वभोगांश्चत्वद्गुणानपिराघवः २६ भुंजानोपि...नामानि कृतघ्नो निर्गुणोधमः त्वमानीतामयासाधी
...समाकुला २७ इदानीमपिनायानिर्भक्तिहीनः कथंव्रजेत् निःसत्वो निर्ममोमानीमूढः पंडितमानवान् २८
...दुःखंकिंकरिष्यसिभामिनि तप्यती वसमासन्नं मांभजस्वाप्सरोत्तमं २९ देवगंधर्वनागानांयक्षकिंन्नर
...विष्यसिनियोक्त्री त्वंयदि मांप्रतिपद्यसे ३० एवरणस्यवचः श्रुत्वासीतामर्षसमन्विता उवाचाधोमुखी

भूत्वानिधायतृणमंतरे ३१

...वाच्यइतियावत्कृतघ्न त्वाद्युपपादयतित्वमिति २६ २७ यतः त्वयिभक्तिहीनो अतः कथंव्रजेतस्वस्थानंन
...गार्थः इमंदेशमित्यर्थः सत्वो निर्बलः निर्ममो ममताहीनः त्वयिइयममेतिवुद्धिहीन २८ नराधमंयं चमर्थे
...नकुचित्किंकरिष्यसिताद्दशोऽनुरागेणकिंप्रयोजनमित्यर्थः अप्सरोत्तमइतिनराधमव्यावृत्तः २९ देवगधर्व
...तःमित्यर्थः नियोक्त्रीः प्रभुतया आज्ञापयित्रीप्रतिपद्यसे अंगीकरोषि ३० निधायतृणमंतरे पतिव्रतायाः
सा क्षात्परपुरुषेणवार्त्तालायस्यानौचित्यादितिभावः ३१

स

…ऽक्रमराहृत्समस्याचित ३२ अचिरादिति छेदः आत्म्येनैवकालेनेत्यर्थः परापरामशरामघातैर्विहा
…विष्यतीति शेषः ३ तदा रामं मनुष्यमात्रमसि यमातिकं च ताभिष्यसि श्येरैः समुद्रं शोषयित्वा अथवा रिथि
…नेति शेषः तदा रामं मनुपदमेव रक्षसे इत्यन्वयः ३५ जानक्याः परुषाक्षरं वाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धो भवत् इति शे
…क्रोधसमाविष्टः खड्गमुद्यम्य जनकात्मजां हन्तुमुद्यतो भवदिति शेषः ३७ अस्मान्तरं कृतवान् द्वियोगाद्वै
…पतानकनंभि स्वरूपं धृतं त्वया रहितेराघवाभ्यां त्वं शुनीव हविरध्वरे ३२ हतवानसि मां नीचानल्पलंपास्यसे चिरा
…शराघात विदारितवपुर्भवान् ३३ त्रास्यसे मानुषं रामं गमिष्यसि यमांतिकं समुद्रं शोषयित्वा वा शरैर्वधाय वा
…सांसमरे रामो लक्ष्मणेन समन्वितः आगमिष्यत्यसंदेहो दृक्ष्यसे राक्षसाधम ३५ त्वां सपुत्रं सवलं हत्वा ने
…क्रान्वा रक्षपतिः क्रुद्धो जानक्याः परुषाक्षरं ३६ वाक्यं क्रोधसमाविष्टः खड्गमुद्यम्य सत्वरः हंतुं जनक
…तां ताम्रलोचनः ३७ मंदोदरीति वार्याह पतिं पतिहिते रता त्यजेनां मानुषीं दीनां दुःखितां कृपणां कृशां
…वैनागानाबहूयः संतिव रांगनाः त्वामेव वरयंत्युच्चैर्मदमत्तविलोचनाः ३९ ततो ब्रवीद्दशग्रीवो राक्षसी
…ः यथा मे वशगा शीता भविष्यति सकामना। तथा यत्नं ध्वंत्वरितं तर्जनोद्दरणादिभिः ४० द्विमासाभ्यं
…मे वशगा भवेत्तदा सर्वसुखोपेता राज्यं भोक्ष्यति सा मया ४१ यदि मासाद्वयादूर्ध्वं मच्छय्यां नाभिनं
…पातराशाय हत्वा कुरुत मा नुषीं ४२ इत्युक्त्वा प्रययौ स्त्रीभी रावणोंतःपुरालयं राक्षस्यो जानकीमे
…३८ याः त्वामेव वरं पतित्वा वृण्वासती ति योजना मदेन काममदेनमत्ते मुद्धे मदपूर्णे वा विलोचने यासा
…मनाम द्विषयकामं नासहि ता सीता यथा मे वशगा भविष्यति न नुवलात्तथा यत्न ध्वमित्यन्वयः तर्जनं भीषणं
आदरणं सांत्वं ४० ४१ ४२ कुरुतप्रक्राकुरुतेत्यथ ४२

त्त यणेन स्समात्यानि पारयं दक्षिणां दिशं गयातिमाहिषमारूढो हर्षेण सहपुत्रकैः ॥ इति स्वप्नो मयादृष्टो महाविरस्य सन्चक्र

वबुद्धिकल्पितमीषणोपायैः स्वक्रौर्यमयोग्यैर्वा दृष्टं सा त्वं स्याप्युपलक्षणं तदैवाहन्तत्रैकेति ४४ भीषणान्या
किं विलंबेन अस्याव धेऽतिशोषः जानकीं इदानीमेव छ घता अस्याअंगं पृथक्पृथक विभज्य पच्यतामिति
४७ महाकाय तमस्यां धमत स्कृते सत वो हितं भवेत ४८ वामम्माह इदानीमेम वारामः स्वप्रदृष्टः इत्यन्वयः
तराह आह त्ययेतिसमागतः सम्युक्तः ५० स्वा केजानकीमारोप्य आप्तस्य पर्वतं स्वमूर्ध निऊर्ध्व भागे स्थितोह
नकीमाहयो नं नं तिवृथागतं एवं गेनसमासाघसफलं तु भविष्यति ४४ अपराचाह कोपेन किं विलंबेन जा
घ्घताम्गं विभज्य च पृथक्पृथक् ४५ अन्यानु [illegible] खड्गमुद्यम्य जानकीं हन्तुमुद्यता अन्या करालवदना
मभीषयत ४६ एवं तां भीषयंतीस्तारा क्षसीर्विकृताननाः निवार्य त्रिजटाव द्धा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् अ
क्षस्यो महावाक्यं वो हितं भवेत ४८ न भीषयध्वं रुदतीं नमस्कुरुत जानकीं इदानीमेव मे स्वप्ने रामः कमललोच
हृद्यो रावतं शुभं लक्ष्मणेन समागतः दग्ध्वा लंकां पुरीं सर्वां हत्वा रावणमाहवे ५० आरोप्य जानकीं स्वांके
मूर्धनि एवं गोगो मयलहूदे तै लाभ्यक्तो दिगंबरः ५१ आगाहस्तु त्रयो त्रे शुक्ल त्वावरनमालिकां विभी
स्यसन्निधो त्व दृष्टमानसः ५२ सेवां करोति रामस्य पादयोर्भक्तिसंयुतः सर्वधारावणो रामो हत्वा सकुल
विभीषणाधिपत्यं दत्वासीतां शुभाननां अंके निधाय स्वपुरीं गमिष्यति न संशयः ५४ त्रिजटाया
भीतास्ता राक्षसस्त्रियः तूष्णीमासं स्तत्र तत्र निद्रावशमुपागताः ५५ तर्जिता राक्षसीभिः सा सीता भीता वि
पंशुमस्वप्नमुत्त्वा रावणो विषयमनिमस्व प्नमाहरावण इति ५९ वरनमालिकां स्वमुक्तां मालां स्वमहस्ते कृत्वा
लंकां सेवभविष्यती साशमनेत्याह विषयमनि ह्युस्व सेवां करोति एवंविधः स्वप्नो दृष्टो नः सीत्रणं
ततः पापहती दुःखेन मूर्छनेवा स्रयुक्तनेत्रा चिंतयतीदमात्मना सहाब्रवीत
५६

...कः प्रभुरुपायं किमभ्युपायं यमजानती शाखामालम्ब्य चिरायाति हृदिति शेष ५८ इति श्रीमद्
...रामेश्वरीकायां रामवर्मणः कृतौ सेतौ सुन्दरकाण्डे द्वितीयोध्यायः २ तत्रस्तदुपायं निश्चित्य महोदधिना नेनवेति १ उदधन
...दीर्घा विरणीति अथ यानन्तरमेव मरणाय निश्चित्य बुद्धिः जानकी विलोक्य सन्वयः २ किंचिद्विचार्य अथ वचनावस
...पूर्णनयना चिंतयन्ती इदमब्रवीत् प्रभाते भक्षयिष्यन्ति राक्षस्यो मां नसंशयः ५७ इदानीमेव मरणं केनो
भवेत् एवं दुःखेन परिप्लुता सा विमुक्तकेशं रुदती चिराय आलंब्य शाखां कृतनिश्चया सीतेन जानती कंचिदुपा
...८ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः २ उदधिना नेनवामो से शरीरं
...नी विनेन फलं किं स्यान्ममरक्षोधिमध्यतः १ दीर्घा वेणीममात्मर्थमुद्धाय भविष्यति एवं निश्चित्य बुद्धितां
जानकी २ विलोक्य हनुमान् किंचिद्विचार्यैतदभाषत शनैः शनैः सूक्ष्मरूपो जानक्याः श्रोत्रगं वचः ३ इक्ष्वा
...तो राजा दशरथो महान् अयोध्याधिपतिस्तस्य चत्वारो लोकविश्रुताः ४ पुत्रा देवसमाः सर्वे लक्षणैरुपल
...लक्ष्मणश्चैव भरतश्चैव शत्रुघ्न ५ ज्येष्ठो रामः पितुर्वाक्याद्दण्डकारण्यमागतः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सी
...तासह ६ उवास गौतमीतीरे पंचवट्यां महामनाः तत्र नीता महाभागा सीता जनकनंदिनी ७ रहिते राम
...न दुरात्मना ततो रामोतिदुःखार्तो मार्गमाणो पजानकी ८ जटायुषं पक्षिराजं अपश्यत् पतितं भु
वि तस्मै दत्वा दिवं शीघ्रं ऋष्यमूकमुपागमत् ९
...सूक्ष्मरूपः सन् जानक्याः तस्याः पूर्व श्रोत्रगयथा भवति तथा शनैः शनैरभाषतेत्यन्वयः ३ तद्वच आह इक्ष्वा
...मरौ सामुद्रिकोक्तोत्तमलक्षणैः शत्रुहा शत्रुघ्नः त्वर्थः ५ ६ एवमेण नीतेत्यन्वयः ७ मार्गमाणः
अन्वेषयन् ८ दिवं स्वर्लोकं तल्लोकवासमिति यावत् ९

२

मात्रात्सर्वसाधकस्य नवानमेश्याम पोजनमित्यौ द्रूत्यपरिहाराय सुग्रीवेणावृते तु क्रमनतु रामेण कृते नितज्ञार्या
र्षाहारिणा १० मित्रकार्य सुग्रीवकृत मित्रत्वकार्यसमानीय नानापर्वतादिभ्यो दूतैर्वानरान् किष्किंधासमा
नरान् सीतायाः परिमार्गणे तन्मम मित्त परितः प्रेषयामास तन्वय १२ समुद्रमुल्लंघ्य लंकानगरी दृष्टा तत्र जानकी
षयन् शनैः क्रमेणाशोकवनिकां दृष्टा तत्र तां विचिन्वन् शिंशपातरु दृष्टवान् अत्र शिंशपामूले जानकी
मैत्री रामस्य विदितात्मनः तद्भार्याहारिणं हत्वा वालिनं रघुनंदनः १० रात्येभिषिच्य सुग्रीवं मित्रकार्यं
ग्रीवस्तु समानीय वानरान् वानरप्रभुः ११ प्रेषयामास परितो वानरान् परिमार्गणे सीतायास्तत्र चैको हं
हरिः १२ संपातिवचनाच्छीघ्रमुल्लंघ्य शतयोजनं समुद्रं नगरीं लंकां विचिन्वन् जानकीं शुभां १३ शनै
विचिन्वन् शिंशुपातरुं अद्राक्षं जानकीमत्र शोचंतीं दुःखसंप्लुतां १४ रामस्य महिषीं देवीं कृतं हत्वोह
कोपरमाश्यमारुतिर्बुद्धिमत्तरः १५ सीताक्रमेणैतत्सर्वं श्रुत्वा विस्मयमाययौ किमिदं मे श्रुतं व्योम्नि
दीरितं १६ स्वप्नो वा मे मनोभ्रांतिपरिश्वासस्य मेव तत् निद्रा मे नास्ति दुःखेन जानाम्येतत्कुतोभ्रमः १७
येन मे कर्णपीयूषवचनं समुदीरितं स दृश्यतां महाभागः प्रियवादी ममाग्रतः १८
गतो हनुमत्स्म ःस्मरतिरत्तिशेषः १३ १४ १५ वायुनेति तस्य जगत्क्रियासाक्षित्वात्तेन कथितत्वसंभावना १६
विकल्पस्तत्र यस्तत्स्वप्नभ्रमु मात्रि रिक्तिं किंचित्कर्तृकवाक्यमित्यर्थः तत्र दुःखहेतुना नानिद्राभावात्स्वप्नस्यासंभवः
जानाम्येतत् एतस्मादर्थज्ञातयथास्थितस्वरूपे रा ज्ञानाभिश्रतो न भ्रमसंभवः यद्वा न्याम्नातः स्वज्ञाने भ्रम
निमचतया विकल्पो तो न भ्रम इति भाव १७ तस्मात्सत्यत्वमेव निश्चित्याह येनेति सममाग्रतो दृश्यतां
माग्रतो भूत्वात्मानं दर्शयत्वित्यर्थः १८

...वकः चटकः भाषायां चिमनी चटकः कलविंकः स्यात्तस्य स्त्रीचटका तयोः उपपत्नी चाटकैरस्य
नरः पीतवर्णो वानरः पीतवानरः २० २१ २२ शंकां रावणत्वशंको परमात्मनः इतित स्वरूपाभितात्वे नतहस
पनाय २३ २४ २५ यथात्वदासोहमिति भाषसे तथा वानरमनुष्ययोः संगतिः प्रतीयते सात्र कथं घटतस्य
जानकीवाक्यं हनूमान्वृक्षस्थः अवतीर्य शनैः सीतापुरतः समवास्थितः १९ कलविंकप्रमाणं गौरवा
नरः नानामशनकैः सीतां प्रांजलिः पुरतः स्थितः २० दृष्ट्वा तं जानकी भीता रावणोऽयमुपागतः मां मोहयि
मायया वानराकृतिः २१ इत्येवं चिंतयित्वा सा तूष्णीमासीदधोमुखी पुनरप्याह तां सीतां देवि यत्त्वं वि
नाहं तथाविधो मातस्त्यज शंकां मयि स्थितां दासोऽहं कोशलेंद्रस्य रामस्य परमात्मनः २३ सचिवोऽहं हरीं
स्य सुभगे वायोः पुत्रोऽहमखिलप्राणभूतस्य शोभने २४ तच्छ्रुत्वा जानकी प्राह हनुमंतं कृतांजलिं
वानराणां संगतिर्घटेत कथं २५ यथा त्वं रामचंद्रस्य दासोऽहमिति भाषसे तामाह मारुतिः प्रीतो जानकीं
२६ ऋष्यमूकमगाद्रामः शबर्या नोदितः सुधीः सुग्रीवो ऋष्यमूकस्थो दृष्ट्वा वानरामलक्ष्मणौ २७
मासत्तातुरमस्य लक्ष्मणेन ब्रह्मचारिवपुर्धृत्वा गतोऽहं रामसन्निधिं २८ ज्ञात्वा रामस्य सद्भावं स्कंधोप
नीत्वा सुग्रीवसामीप्ये सख्यं चाकरवं तयोः २९ सुग्रीवस्य हृता भार्या वालिना तं रघूत्तमः जघाने
ततो राज्येऽभ्यषेचयत् ३० सुग्रीवो वानराणां संप्रेषयामास वानरान् ३१
भगवता त्वद्वार्त्तेसवरीमति पृष्ठे सतीनया सुग्रीवसमीपं गच्छ स तीता मार्गणां करिष्यतीति तयो ऋष्यम
प्रेरितत्वमागत्या २८ ततो रामलक्ष्मणौ सख्यं च अकरव कारितवालिमृत्युः अतभार्या वितरण वर्थः २९ न वालि
राणा राज्येऽभ्यषेचयत् सुग्रीवमिमन्वयः स सुग्रीवो भवत्या परिमार्गणोत्तनिमित्त वानरान्प्रेषयामास ३१

र्थत्वयि स्थितं तत्त्वमेव सकलकार्यसाधने समर्थ इत्यर्थः मेमम ३३ मे एत्वं इंगुलीयकं सीतायै परिज्ञानार्थं रामो
त्वतार्थं दीपता मन्त्रामास्करमुद्रितं मन्त्रामाङ्करमुद्रया पूत ३४ नमस्कृत्वा मुद्रिकां दद्दौ पुनर्नमस्कृत्वा च हनुमान् स्थि
लापा किंचित्समीपउपस्थता तिष्ठापते ३५ मुद्रिकां दृष्ट्वा प्रमुदिता ज्ञाना तततः शिरसा धृत्वा स्तवदानतः नेत्रजला
रे तनेत्रजातास्म धृति पत्स्याः सा ३६ कपे मद्रिकाम कृष्णं बुद्धिमान्स्त्वमे प्राणदातासि राघवे भक्तो सि तत्स प्रियकारी चा
त्वा त्वीरान्भवत्याः पर्रिमार्गणे गछे तेन राघवो दृष्ट्वा मामभाषत सादरं ३२ त्वयि कार्यमशेषं मय्य स्थितं मारुतने
कुशलं सर्वं सीतायै लक्ष्मणस्य च ३४ अंगुलीयकमेतन्मे परिज्ञानार्थमुत्तमं सीतायै दीयतां साधुमन्नामास
न्नाम प्रददौ महार्घकमस्या इंगुलीयकं मयानेन मयानीतं देवि पश्यांगुलीयकं ३५ इत्युक्त्वा प्रददौ देव्यै मुद्रिका
नमस्कृत्वा स्थितो दूराद्बद्धांजलिपुटो हरिः ३६ दृष्ट्वा सीता प्रमुदिता रामनामांकितां तदा मुद्रिकां शिरसा
तं दृनेत्रजा ३७ कपे मे प्राणदाता त्वं बुद्धिमानसि राघवे भक्तो सि प्रियकारी त्वं विश्वासो स्ति तवैव हि ३८
निधिं चास्मं पुरुषं प्रेषयेत्कथं हनुमत दृष्टमखिलं मम दुःखादिकं त्वया ३९ सर्वं कथय रामाय यथा मे जा
सद्यपावधिः प्राणास्त्यास्यंति मम सत्तम ४० नागमिष्यति चेद्रामो भक्षयिष्यति मां खलः अतः शीघ्रं के
ीवेण समन्वितः ४१ वानरानीकपैः सार्धं हत्वा रावणमाहवे सपुत्रं सबलं रामो यथा मां मोचयेत्प्रभुः ४२
विश्वासस्तनापुत्रत्या साधयति नो चेदिति नेत्र्वित्वापि विश्वासस्त्वे त्रास्यात् तदा त्वम
स्यैव विश्वासो स्तीति मन्ये ३७ ३८ ३९ यथा मे मयि राघवस्य दया जायते तथा सर्वं राकृती कृततन्नं नारिकं
रूपं त्वा कथमस्त्वा निधि प्रेषयत ३८ ३९ यथा मे मयि राघवस्य दयाज्ञायते तथा सर्वं
रूपं त्वाकथमस्त्वा निधिप्रेषयत तथा प्रतिज्ञात त्वादिति भावः ४० नदेवाह नागमिष्यतीति ४१ वा
ति अग्ये मरणमेव त्वद्गते एव रावणेनेत्त यथा प्रतिज्ञात त्वादिति भावः ४० नदेवाह नागमिष्यतीति ४१ वा
समरणमुक्त विशेषणं हत्वा परि मां प्रभुर्मोचयेत तेन कृतनवधेनादिति शेष ४२

...वाण न तस्य वीर्यसदृशं भवेत् अन्यथापि परीतमेवेत्यर्थः ४३ अनतस्त्वयेति वाचावचन ह्णतराम
...मोक्षणं यथा दशोपवारूपात् दिशेः ततस्त्वानेशाघ्रमागमिष्यतीत्यादि ४४ ४५ न हनुमन जानकी आह राम
...वीर्य वीर्यवर्णम्य वार्तितं यथा मां तारयेद्रामो हत्वाशीघ्रं दशाननं तथायतस्व हनुमान्वाचा धर्ममवाप्नुहि ह्न
...हरेर्विद्वेषो यथा मया ४४ रामः सलक्ष्मणः शीघ्रमागमिष्यति सायुधः सुग्रीवेण ससैन्येन हत्वा दशमुखं व
...मानेष्यति देवि त्वाम् अयोध्यां नात्र संशयः तमाह जानकी रामः कथं वारिधिमाततं ४६ तीर्त्वायास्यत्यमेयात्मा
...नैः सह हनूमानाह मे स्कन्धावारुह्य पुरुषर्षभौ ४७ आयास्यतः ससैन्यश्च सुग्रीवो वानरेश्वरः विहायसा
...र्त्वा वारिधिमाततं ४८ निर्दहिष्यति रक्षौघान् त्वत्कृते नात्र संशयः अनुज्ञां देहि मे देवि गच्छामि त्वरयान्वितः
...सह भ्रात्रा त्वरयामि तवान्तिके देवि किंचिदभिज्ञानं देहि मे येन राघवः ५० विश्वसेन्मां प्रयत्नेन ततो गन्ता
...तः किं चिह्निचार्य यसीताकमललोचना ५१ विमुच्य केशपाशन्ते स्थितं चूडामणिं ददौ अनेन वि
...कपीन्द्र सलक्ष्मणः ५२ अभिज्ञानार्थमन्यच्च वदामि तव सुव्रत चित्रकूटगिरौ पूर्वमेकदा रहसि स्थि
...आरायनिद्रा तिरघुनंदनः ५३ ऐन्द्रः काकस्तदागत्य नखैस्तुण्डेन चासकृत् मत्पादांगुष्ठमारक्तं विदारा म
...तोरामः प्रबुध्याथ ददृशे पादं कृतव्रणं केन भद्रे कृतं चेति ब्रुवन्प्रियं मे दुरात्मना ५५
...नानुत्तरा हनुमानुत्तरयति मे स्कन्धावित्यादि ४७ आततं विस्तीर्णं ४८ ४९ भ्रात्रा सह राम द्रक्ष्यामि गत्वा च
...त्वरयामि यथा मां विश्वसेत्तज्ञानकी सर्वथा दृष्टा निर्तितयाकिंचिदभिज्ञानं देहि ५० ५१ ५२ ५३ ऐन्द्रः इन्द्रलो
...धर इंद्रपुत्र इत्यर्थः आमिषमांसं ५४ इनतन्वेत्याराग्रहविदारणरूप ५५

नु

एम
८

तमित्यन्वयः रक्तमांसं न खतुंडं यस्यतं ५६ ५७ ज्वलत् अभिमंत्रितं त्रिणं वायसमभ्यद्रवत् स वायसो भीतः
ला तानुक्रमन् तत्रैतेर यियहारहि तृशक्यो नाभवत्तदा ५८ रामपादाग्रे पतत् ५९ ततः काकोगतः इतिशेषः
पि स राघवः दयानीमपि शवमवस्थायाम पियदुपेक्षते तत्किमर्थ ६० ६१ जानाति वर्त्तमान सामीप्येल दृश्यस्य
प रूप वायसं मां पुनः पुनः अभिद्रुवंतं रक्तास्यं नखतुंडं चुकोप ह ५६ तृणमेकमुपादाय दिव्यास्त्रेण
चिक्षेप लीलया रामो वायसोपरि तज्ज्वलत् ५७ अभ्यद्रवद्वायसं भीतो लोकान्भ्रमन्पुनः इंद्रब्रह्मादिभिश्चापि लो स
क्षिप्तं तदा ५८ रामस्य पादयोरग्रे पतद्भीत्या दयानिधेः शरणागतं मालोक्य रामस्तमिदमब्रवीत् ५९
रस्त्रं मे रत्नैकाक्षमितो व्रज सव्यं दत्वा गतः काकः एवं पौरुषवानपि ६० उपेक्षते किमर्थं मामिदानीं सो
नु मातः पिता माह श्रुत्वा सीतानुभाषितं ६१ देवि त्वां यदि जानाति स्थितामत्र रघूत्तमः करिष्यति क्षणा
राक्षसमंडितां ६२ जानकी प्राह तं वत्स कथं त्वं योत्स्यसे सुरैः अतिसूक्ष्मवपुः सर्वे वानराश्च भवादृशाः ६३
तेर दैत्रे पूर्वरूपं मम दर्शय तत् मेरुमंदरसंकाशं रक्षोगणविभीषणं ६४ दृष्ट्वा सीता हनूमंतं महापर्वतसंन्निभं
तावि हृष्टा प्राह तं कपिकुंजरं ६५ समर्थोसि महासत्व द्रक्ष्यंति त्वां महाबलं राक्षसस्ते शुभः पंथाः गच्छ रामां
तिकं द्रुतं ६६
यथाः त्वसूक्ष्मवपुस्तथा सर्वेपि वानरा भवादृशाः भवद्देवसूक्ष्मवपुषः इति महावपुर्भिः राक्षसैर्युद्धमसंभवीत्य
त द्वयं न सीताया इति शेषः देवि सीताये ६४ ६५ त्वां राक्षसाः द्रक्ष्यंति दृष्ट्वा चरावणे कथयिष्यंति एवं संति को
वेदा किं भावीत्याशयः अतो रामांतिकं द्रुतं गच्छ ते पंथाः शुभोस्तु इति शेषः ६६

र्तु गुरुणास्मि अतस्तव दर्शनात्मम पारणा सूचितमिति शेषः नन्वहरि रूकेनत्वा पारयामीति शंकायामाह
लेमे पारणा भविष्यतीत्यर्थः ६७ ततस्तत्पाम स्यापि तो जानकीं प्रणिपत्यागच्छत अनुचिंतयत अनुभाव अ
किं चित्स्वाम्यानसारधिकमुत्तम एककर्मेत्यर्थः ६९ अन्यत्किंचित्स्वीरकर्म रावणं दृष्ट्वा सभाष्य चेत्यन्वयः ७०
सेसमुद्रान उत्पाट्य निर्वृक्षामकरोत ७१ सीताश्रयन गाशिंशपावृक्ष शून्यव वृक्षे रिति शेषः विपिनं वनरस्य
कपिं प्राहदर्शनात्पारणां मम भविष्यतिफलैः सर्वैस्तव दृष्टोस्थितेहिमे ६७ तथेत्युक्तः स जानक्याभ्यर्थित्वा
ततः प्रस्थापितो गच्छज्जानकीं प्रणिपत्य सः ६८ किंचिद्दूरमथो गत्वा स्वात्मन्येवानुचिंतयत कार्याथमा
स्वामिकार्याविरोधतः अन्यत्किंचिदसंपाद्य गच्छत्यधम प्रेषकः ६९ अतोहं किंचिदन्यच्चकृत्वा दृष्ट्वाथ रावण
चतेनोरामदर्शनार्थं गच्छाम्यहं ७० इति निश्चित्य मनसा वृक्षखंडान्महाबलः उत्पाट्याशोकवनिकां नि
र्वृक्षणात ७१ सीताश्रमं तं वृक्षं त्यक्त्वा वनं शून्यं चकार सः उत्पाटयंतं विपिनं दृष्ट्वा राक्षसयोषितः ७२ अप्र
को सौवानराकृतिर्दुर्दः ७३ जानक्युवाच भवेत्सत्यं त्वेवजानं तुमायां राक्षसनिर्मिता नाहमेतं विजा
शोकसमाकुला ७४ इत्युक्ता त्वरितं गत्वा राक्षस्यो भयपीडिताः हनूमता कृतं सर्वं रावणाय न्यवेदय
श्चिन्महासत्वो वानराकृतिर्देहभृत सीतया सह संभाष्य शोकवनिकां सरणात उत्पाट्य चैत्यप्रासादं
क्रमः ७६ प्रासादरक्षिणः सर्वान् हत्वा तत्रैव तस्थिवान तच्छ्रुत्वा त्वरितमुत्थाय वनभंगं महाप्रियं ७७
किंकरान्प्रेषयामास नियुतं राक्षसाधिपः तिर्भग्न चैत्यप्रासादः स्तंभमादाय ते स्थितः ७८
वाशोकाभ्यां सूत्क्रा हमेतन्न जानामि ७४ ७५ नानाकृतिर्देहभृत वानररेह सह शदेह इत्यर्थः वानरेश्वपरा क्र
क्तिः अशोकवनिका सर्वत्या घ्नैतेरैव चैत्य प्रासाद व भज्य ७६ तस्थिवान् स्थितः प्रहाप्रियमहत्त्वं तरप्रियमद
पुनरशको रपः निर्भग्नो प वैत्यप्रासादः स्तंभप्रथमं परतरं प्रथमायां भूमि स्तंत्रस स्थितः ७८

स्र

राम
६

...रवकृतमामुधयेनसः किंचित्स्त्रागूलचलनं इति स्वभावोक्तिः ७९ ते किंकरा नाम राक्षसाः ८० भीषणाकृ
...दृष्ट्वेत्यन्वयः ८१ मुद्गरैः लोहस्तंभैः ८२ ८३ स्वराणाः ८४ राक्षसान् रावणप्रेषितान् ८६ आकाशे प्रथ
...र्वताकारो लोहस्तंभं कृत्वायुधः किंचिल्लांगूलं नोरक्षास्यो भीषणाकृतिः ७९ आपतंतं महासंघं राक्ष
...सः चकार सिंहनादं च श्रुत्वा तेमुमुहुर्भृशं ८० हनूमंतमथो दृष्ट्वा राक्षसा भीषणाकृतिं ति... जघ्नुर्वि
...घैः सर्वराक्षसघातिनं ८१ ततस्त्वाय हनूमानस्तु क्रूरेण समं ततः निष्पिपेष स रणे वमशाका... ति
८२ निहतान् किंकरान् श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः पंचसेनापतीस्तत्र प्रेषयामास दुर्मदान् ८३ हनू
...न् सर्वान् लोहस्तंभेन चाहनत् ततः क्रुद्धो मंत्रिसुतान् प्रेषयामास सप्त सः ८४ आगतानपि तान् सर्वान् पूर्व
...वरः स्वरणान्तिः शेषतो हत्वा लोहस्तंभेन मारुतिः ८५ पूर्वस्थानमुपाश्रित्य प्रतीक्षन् राक्षसान् स्थितः
...मवलवान्कुमारोक्षः प्रतापवान् ८६ तमुत्पपात हनूमान् दृष्ट्वाकाशे समुद्गरः ८७ गगनात् सहितो मू
...रणव्यलादपत् हत्वा तमक्षं तिः शेषं बलं स वै चकार सः ८८ ततः श्रुत्वा कुमारस्य वधं राक्षसपुंगवः क्रो
...धताविष्टः इंद्रजेतारमब्रवीत् ८९ पुत्र गच्छाम्यहं तत्र यत्रास्ते पुत्रहा रिपुः हत्वा तमथवा बध्वा आन
...यिष्ये इति कं इंद्रजित् ...प्राह ... शोकं महामते मयि स्थिते किमर्थं त्वं भाषसे दुःखितं वचः ९१
...नतं तो गगनादवतरन् मुद्गरेण ताडयत् ८७ ८८ ८९ इंद्रजितं प्रतित्वं तं हंतुं गच्छेति भयतरेणाहपु
...त्रस्त्वाहमनाशक्यत्वविचार्याह वध्वावेति ९० दुःखितं वचः अशक्यकर्तृत्वभाववेति भावः ९१

पितातं दृष्ट्वा स प्रतापं त्रिणेव राजन् ।। रावण उवाच ।। अक्षं यः शीघ्रमेहि त्वं वानरस्य वधाय च ।
...तं चापि ... हीतावन मध्यगं ।। वानरं बंधयित्वा तं समानय ममांतिकं ।। ४

स

...बन्धनैः पाशैरित्यर्थः ९२ ९३ हनुमंतं शिलीमुखैर्विविध्यासिंहनादमकरोदित्यन्वयः विद्धे

...रणशिरोभागमित्यादिमेरयित्वेत्यंतं ९४ ९५ सिंहनादोमकरोन्नदतिरितिशेषः ९६ ९७ ९८ यस्यरा

...यैप्रारिणोजयतितेः तानजस्यकर्मकृतवधनंसंसारपरिमुच्यसद्यएवशिवाख्यंतस्यसंन्निरानेहाख्ययाति

...ध्येद्रुतंनातवानरंब्रह्मशापात ःरस्तुकारथमारुत्वराक्षसैर्बहुभिर्द्धतः ९२ जगामवायुपुत्रस्यसमीपंवीर

...ः ततोतिगर्जितंश्रुत्वास्तंभमुद्यम्यवीर्यवान ९३ उत्पपातनभोदेशेगरुत्मानिवमारुतिः ततोत्रमंतं

...हनुमंतंशिलीमुखैः ९४ विधानस्यशिरोभागदशुभिश्चाष्टभिःपुनः हृदयंपारयुगलंषड्भिरेकेनवा

...९५ मेदयित्वाततोघोरंसिंहनादमथाकरोत ततोतिहर्षाद्धनूमान स्तंभमुद्यम्यवीर्यवान ९६ जघा

...थिंसाश्वंरथंचाचूर्णयत्क्षणात ततोन्यंरथमारुह्यमेघनादोमहाबलः ९७ यस्यनामसततंजपंति

...कर्मकृतबंधनंक्षणात सद्यएवपरिमुच्यतत्परं यांतिकोटिरविभास्वरंशिवं ९८ तस्यैवरामस्यप

...दाततस्यममध्येस्तुनिधायमारुतिः सदैवनिर्मुक्तसमस्त[illegible]बंधनः किंतस्यपाशैरितरैश्चबं

...तिश्रीमद्ध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेसुंदरकांडेतृतीयः सर्गः ३

...रामस्यपदाब्जध्यातामारुतिःपुनः सदैवनिर्मुक्तानिसमस्तानिबंधनानिकर्माणियस्यतादृशोभव

...स्तस्यपाशैरितरैर्वाबंधनैः किंदुःखमितिशेषः १०० इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणेत्यादिवि

...विराजमानस्यहिमनिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृताबध्यात्मरामायणसेतौसुंदरकांडेतृ

तीयसर्गः ३

...ब्रह्मास्त्रमादाय बध्वा वानरपुंगवं। निनायनिकटं राज्ञो रावणस्य महाबलः॥

एम

१०

नपाशबधनयेनतादृशेविशेषेणाभीतवत नगरं लंकां विलोकयंतं शशिनुकपीद्रं दृष्टुतमेवानुपश्चाद्या
विशेषण १ क्षणमात्रसगमः स्वसंबधो यस्य तादृशमेनं हनूमंतं ब्रह्मास्त्रकर्तृत्वात् ब्रह्मवरेण त्वाम
पेक्ष्यतीति ब्रह्मरस्तवरेणसत्वरंगतं हनूमानं ततः मने तान्वापि कल्पुरनुभिर्दृतोपि कार्यविशेषस्य
गौरवान्निरूपस्य गौरवात् बद्धइव ययावित्यर्थः २ सभांतरस्थस्य सभामध्यस्थस्य तं हनूमंतं बलारि
दृढं धृतपाशबंधनं विलोकयंतं तेन नगरं विभीतवत् अतोऽयमनुचितलेः सकोपनाः योराः समंतात्तु
नु १ ब्रह्मास्त्रमेनं क्षणमात्रसंगमं कृत्वागतं ब्रह्मवरेण सत्वरं तान्वा हनूमानपि फल्गुरज्जुभिर्दृतो
विशेषगौरवात् २ सभांतरस्थस्य च एव एतस्य तत्पुरो निधाय दृढं बलारिजित्तरा बद्धो मयाब्रह्मवरेण
आगतोनेन हनामहासुरः ३ यदुक्तं मत्रार्थं विचार्य मंत्रिभिर्विधीयतामेष नलौकिको हरिः ततोवि
णावरणो श्वरः प्रहस्तमग्रे स्थितमंजनाद्रिभं ४ प्रहस्त पृच्छे नमसौ कि मागतः किमत्र कार्यं कुतः एष
नंकिमर्थ्यसकलं विनाशितं हताः किमर्थं मम एष सावलात् ५ ततः प्रहस्तो हनुमंत मारणात् १ प्र
हितो सि वानर भयं च नेमास्तु विमोक्ष्यसे मपात्तस्वं वरस्वाखिलराजसंनिधौ ६ ततो निद्दर्शासवना
दुनिरीक्ष्यलोकत्रयकंटकासुरं वक्तुं प्रचक्रे रघुनाथसत्कथां क्रमेण रामं मनसा स्मरन्मुहुः ७
त ब्रह्मवरेण ब्रह्मवरलब्धब्रह्मास्त्रेण समागतः बधपीडामसहिष्णुः स्वयमेवागतः इत्यर्थः तदृत्तान्तं माह
३ एष हरिमलौकिकं इति तत्पराक्रमकथनं अंजनाद्रिभं अंजनाचलवत् श्यामकांति ४ कुतः कस्माद्दे
शः विमोक्ष्यसे अस्माद्बंधनात् प्राणभयाच्चेति शेषः अखिलराजसन्निधौ अखिललोकराजस्य
रावणस्यसन्निधावित्यर्थः ६ ७

...सङ्ग्रहः अशेषवल्लतिस्थितेः अशेषवल्लरूपेषु स्थितिर्यस्य सर्वान्तर्यामिणः स्वर्यः
...कथमपि मास्मरति सूचितं किंच त्वं त्वम्र स्मा चिकीर्षीर्लक्ष्म्येव मेरणायासीतारुतेति सूचितं ८ सराघवः
...कृत्वा वालिनं निहत्य तत्र प्रसिद्धपराक्रमः सुग्रीवमेवानराणामधिपतिं चकार अनेन रामस्य कृतोपकारत्वा
त्सुग्रीवः सर्ववानरैर्लंकारणस्य त्वेवेति सूचितं मित्रभार्यापहारिणा त्वत्तोप्याधिकबलेवालिनि योहतवान्स
हनिष्यत्येवेति सूचितं ९ भो रतिरावणसंबोधनं प्रवर्षणेन तराब्धेः पर्वते मर्षपुत्रः स्वाद्धिषयत्रौ धनयु
द्धे वगणणघमित्रहे रामस्य दूतो हमशेषवल्लतिस्थितेः यस्याखिलेशस्य दूता शुनात्वयाभार्यास्व नाशायधृ
...तेः ८ सराघवो ऋष्यमूकं गपर्वते सुग्रीवमैत्रीमनलस्य संनिधौ कृत्वैकबाणेन निहत्य वालिनं सुग्रीवम
चकार तं ९ स वानराणामधिपो महाबली महाबलैर्वानरयूथकोटिभिः रामेण सार्धं सहलक्ष्मणेन
...मर्षपुत्रो वगति श्रुते १० संचोदितास्तेन महाहरीश्वरा धरासुतां मार्गयितुं दिशो दश तत्राहमेकः पव
...पिः सीतां विचिन्वंश्छनकैः समागतः ११ दृष्टा मया पद्मपलाशलोचना सीता कपित्वाद्विपितं वि
द्धा ततो हं रभसा समागतान् मां हंतुकामान् धृतचापसायकान् १२ मयाहतास्ते परिरक्षितं वपुः प्रि
खिलरेहितो मप्रभो ब्रह्मास्त्रपाशेन विध्वमांततः समागमन्मेघनिनादनामकः १३ दृष्टैव मां ब्रह्मव
...स्त्रागतं सर्वमवैहि रावण तथाप्यहं बद्ध इवागतो हितं प्रवक्तुकामः करुणारसार्द्रधीः १४

१० धरासुता जानकी अनेन किमागतस्त्वस्य चोत्तरमुक्तं ११ वननाशकारणमाह कपित्वादिति च चलस्व
र्थैः रासहननहेतुमाह दृष्टेति १२ वपुः स्वशरीरं परिरक्षितं तेनतत्रहेतुः प्रियोहीति १३ एवं ब्रह्मास्त्र
बद्ध इवागतः तथागतेहेतुर्हितं प्रवक्तुकाम इतिनवतत्प्रवचने किंनिमित्तमिति आह करुणेति १४

वेकेन सह सद्विवेकेन लोकस्य गति धर्मात्स्वर्गोऽधर्मान्नरक इत्येवरूपा विचार्य राक्षसी नाम बुद्धिस्त्वमेवमयाः स
मोक्षस्तस्य हेतुकी हेतुभूता विनयादित्वादिर्दृश्यते दैवीं दैवीं मोक्षं गति मार्गं परपीडातो निवृत्तिरूपं मार्गं समाश्रय
न हितायेत्यर्थः १५ ननु तस्मिन्मार्गे मम नाधिकार इति चेन्न ब्राह्मणत्वादिना तत्तत्त्वविमित्याहस्त्वमिति उत्तमवंशस
ंभवः पौलस्त्यस्य पुत्रोऽसीति यदि ते देहे एवात्मेति बुद्धिस्तथापि पश्य विचारयत्त्वं राक्षसो नासि उत्तमवंशसत्वमि॰ भवदे
दिति भावः आत्मबुद्ध्या देहातिरिक्त आत्मेति बुद्ध्या राक्षसो न हि भवसीति किमु वक्तव्यमिति शेषः १६ एवं सर्वं
व मत्साध्याह शरीरेति शरीरं स्थूलं बुद्धिः सूक्ष्मशरीरमिन्द्रियाणि च स्थूलशरीरानितेर्न्याद्दुःखसंगतिरान्धिजा दुः
दुःखविवेकतो गतिं न राक्षसीं बुद्धिमुपेहि रावण दैवीं गतिं संसृतिमोक्षहेतुकीं समाश्रयात्यंतहिताय रे
ब्रह्मणोत्युत्तमवंशसंभवः पौलस्त्यपुत्रोसि कुबेरबांधवः देहात्मबुद्ध्यापि च पश्य राक्षसो नास्यात्मबुद्ध्या
न हि १६ शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसंततिर्न चेतनत्वात् नवनिर्विकारतः अज्ञानहेतोस्तु ततस्तवैव संततेरस
त्वमस्याः स्वपयोहि दृश्यवत् १७
णां कामादिरपि स्यात्तेन नवनते चाचेतनधर्मत्वात्तत्त्वं चतनात्मा स्विन्ने इति शेषपूरणेन व्याख्येयं तस्याचेतनत्वादिति
तनत्वं वदुःखोयघस्त्र इति मत्वैव न रत आह तव निर्विकारतः विकाराभावो निर्विकारतस्ततः तव किं कारणाभावात् दुः
विकारप्रसंग एव चात्मनोऽविक्रियत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्चास्य श्रूयन्ते यः पूर्वं बहुशो लिखिताः नन्वेवमहं दुः
ते कारणतिस्तत्राह अज्ञानहेतोरिति निरवयवतः पुरुषस्य प्रतिभासमानास्याः विदृश्यस्य स्वाप्नपदार्थस्येव यास्याः संततं
ज्ञानरूपाद्धेतोर्भासमानाया अस्याः संततेर्दुःखसंततेर्वस्तुतो सत्त्वमेवैव वचाह दुःखीत्यादि प्रतीतिः स्वप्नका
लिकतत्प्रतीतिः स्वप्नकालिकतन्मतीतिवत् भ्रम एवेति भावः १७

...हरेर्नुतत्त्वमिति किं स्वरूपं त्वित्यर्थः एतत्तत्त्वविक्रियानास्ति अविकारी चेतन
नु विकारे देहे त्वज्ञानमपि सत्त्वमेव नेत्याह ते विकारहेतुर्न च सत्त्वमिति शेषः तत्र हेतुमाह अद्वयत्वतः एक
लेत्व द्वैतगतिपारकत्वात् इति विवेचनात् त्वया हि सतो द्वितीयस्यानिषेध इति भावः ननु चित्तसंबंधात्म
मेवेति चेत् नेत्याह यथा सर्वगतमपि नभः पृथिव्यादिरूपगन्धादिभिर्नोपलिप्यते सूक्ष्मत्वात् तथा देहग
समानाधिकरणोपि यतः सूक्ष्मकोतिसूक्ष्मोतस्तत् नदुःखादिभिर्बद्धतोन लिप्यते एवं च नील नभ इत्या
देहदुःखी इत्यादि प्रतीतिर्भ्रम एवेति भावः ननु तर्हि मुक्तसंसारिव्यवस्था किंनास्त्येवास्तीत्याह देहेत्यादि
ः शरीरं स्थूलं तत्संगतस्त्वहिवेकान्नहान् तेषुवेवपात्मबुद्धिस्तयाः खिलबंधभाग्भवेत् अविवेक एव मुख्य
न व नास्ति विक्रिया विकारहेतुर्न च ते अद्वयत्वतः यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते तथा भवान् देहगतोपि स्व
दिमप्राणशरीरसंगतस्त्वात्मेति बुध्या खिलबंधभाग्भवेत् १८ चिन्मात्रमेवाहमजोहमक्षरो ह्यानंदमा
मुच्यते देहोप्यनात्मा पृथिवीविकारजो न प्राण आत्मानिल एष एव सः १९ मनोप्यहंकारविकार एव
नो न चापि बुद्धिः प्रकृतेर्विकारजा आत्मा चिदानंदमयो ऽविकारवान् देहो
मिति भावः १८ ननु तर्हि मुक्तिर्दुर्लभेति शंकायां तत्स्वरूपमाह चिन्मात्रमिति विवेकज्ञान एव मोक्षका
हत्वाधार्थं नात्मनि तदधर्म्यं मुक्त अजत्वे नोत्पत्तिराहित्य अक्षरत्वेनाविनाशित्वं आनंदभावः
न देहधर्म्यमाह देहोपीति पृथिवीविकारैस्तत्पर माणुभिर्निर्मित इति अनात्मा अनेनाचेतनत्वजन्यत्वा
क प्राणोप्यात्मा न यतः पूर्वोवदिंद्रियमानोनजडो निल एव स प्राणः स वायुरिति श्रुतेः १९ मनोपि नात्मेत्या
ह नोनसाज्ञायतः इति प्रकृतेर्विकारजा आत्मनि उक्तमेव नैधर्म्यं पुनराह आत्मेत्यादि सप्त वेश्म
रः अनेन चेतनाने कत्वचेतिर्दर्शितं २०

ख्याख्या सदा उपाधितो मुक्तः उपाधिभूतचित्तधर्मैर्दुःखादिभिरलिप्त इत्यर्थः अनात्मानमात्मानं ज्ञात्वा ततः संसाराद्धि
ज्ञानमेव कथं स्यात्तत्राह तो हमिति मोक्षस्यात्यन्तिकं साधनं नियतं साधनमित्यर्थः २१ प्रतिज्ञातमाह विमोहेति
नित्यानित्यविवेकद्वारा ज्ञाने आत्मा चिरानंदमपरस्मादिनोक्तं तत न हि षयमिति ध्यासनतः विशुद्धतत्वानुभवो भ
ज्ञात्कारो भयेतं परमपदं ब्रह्म सायुज्य २२ उपसंहरति अतः इति यस्य भक्तिर्ज्ञानसाधनस्य विष्णुरूपमेव तद्धा
हरिं रमापतिमिति अनुहरेय पुत्रो यनेस इत्यत्राह प्रकृते परमित्यादि इरारपुत्रत्वादि तुकल्पितमित्या
पमनुष्य इति बुद्धिरूपं तन्न तां शत्रुत्वेन भावना च विसृज्य भजस्व समति पुत्रप्रत्यक्ष जननमकारमाह सीतामिति २३
कउपाधितः सदाज्ञात्वैव मात्मानमितो तिमुच्यते अतो हमात्यन्तिक मोक्षसाधनं वचसोश्रृण्वाव हि
२१ विमोहिं मतिः सुविशोधनं धिय स्ततो भवेज्ज्ञानमतीव निर्मलं विशुद्धतत्वानुभवोत्त ततः सम्यक् भवे
मं परं व्रजेत् २२ अतो भजस्वाद्य हरिं रमापतिं रामं पुराणं प्रकृतेः परं विभुं विसृज्य मूर्खहृदि शत्रुभावना भ
गएगतप्रियं सीतां पुरस्कृत्य सपुत्रबांधवो रामं नमस्कृत्य विमुच्यसे भयात् २३ रामं परात्मानमभाव
त्याहृदिस्थं सुखरूपमद्वयं कथं परं तीरमवाप्नुयाज्जनो भवांबुधेर्दुःखतरंगमालिनः २४ नोचेत्वमज्ञा
ह्नलज्वलंतमात्मा न मरक्षितारिं विजनयस्य बोधं स्वकृतैः स्वपातकैर्विमोक्षशंकानचते भविष्यति २५
तस्वारसमानभाषितं तत्र पुरुस नोर्दशकंधरोसुरः अमृ...णो निरूप्य कपीन्द्रजं गादरक्रांतविलोच
मुखेन न... नाम्रकार माहरामं मिति हृदिस्थं नित्यं नेनो त र्यामि। तयामेरकल्पमुक्तसुखरूपोद्वितीयोमत्येरक
...यावत् दुःखरूपात्तरगमालायस्य तस्य २४ नोचेन्मदुक्ताकरणे तेन त्वलंतमात्मानमरक्षिता लु रिरूपकि
...न्मानमबोधं न पसि न विष्यासी त्यर्थः आर्थविमोक्षशंकानत्म भावनापि न भवि
...आस्वादो यस्य तादृशं भाषितमित्यर्थः २६

...शापितान् कपामपीसुधे: २७ विरूढकोपेन विरूढे कोपेन विरूढेन कोपेन करणेनेत्यर्थः अ
शेषः २८ अधमेत्यत्र क्रोधातिशये नहणत्सवोधने ईवस्तुतः २९ पार्श्वे स्थितं रणत्सममित्यन्वयः रवंडशः कु
सुरस्यममामित्राणि वाधवाश्च पश्यंतु ३० हे रावण अयं परराजा स्योन्हपरास्य शत्रुराज्यस्य वा वानरो वधयो
लापयुक्तो राज भिर्वधयो ग्यतासभावनमप्यनुचितहनत्वात् किपुनर्वधइतिभावः अपयनापयुक्तो रिदूतिरा
ते विलपस्य भीतवत् ल्लवंगमानामधमोसि दुष्टधीः करणपरामः कतमोवने चरो निहन्मि सुग्रीवयुतं न
७ त्वां चाद्य हत्वा जनकात्मजां ततो निहन्मि रणमे सहलक्ष्मणं ततः सुग्रीवमप्येव लिनं कपीश्वरं सवानरैर्ह
वानर २८ नमे समारावणको ध्ययोधमारामस्य दासोहमपार विक्रमः श्रुत्वा तिकोपेनहन्नमतोवचो
स्समेकमब्रवीत २९ पार्श्वे स्थितं मारयरवंडशः कपिं पश्यंतु सर्वे सुरमित्रबांधवाः निवारयामास
णो महासुरं सापुधमुद्यतं वधे ३० राजन्वधार्हो न भवेत्कथंचन प्रमत्तापयुक्तो परराज वानरः हतेस्मि
वा नर्ते कोवा निवेदयेत् रामायत्वं यमुद्दिश्यप वधाय समुपस्थितः ३१ अतोवधसमं किंचिद् न्यच्चिं
तय चिन्हो गच्छतु हरियं दृष्ट्वा पास्यति दूतं ३२ रामः सुग्रीवसहितः नस्ततो युद्धमवेत्तव विभीषणवचः
णो प्येनरब्रवीत् वानराणां हि लांगूले महामानो भवेत्किल अतोवस्त्रादिभिः पुच्छं वेष्टयित्वाग्र
वन्हिना योजयित्वेनं ग्रामयित्वा पुरे भितः विसर्जयत पश्यंतु सर्वे वानरपूथपाः ३५
यो ग्योनेति ह्याधामयास इति अग्यवधेवाधकांतर मप्याह हतेरति वार्त्तासीतावार्त्तां निवेदयेत् रामायेत्यन्व
वधाय समुपस्थितः यं राममुद्दिश्य त्वस्मात्मुवधायसमुपस्थितः आत्मवधार्यत रागमनेच्छावा
कथमत्रागच्छेदिति गूढोर्थः ३१ आयास्यतीति शेषः ३२ ननोयुद्धत्वद्भिलषितं ३३ महामानः अभि
एवं कोमभेर मस्तु पारे यो भित्यभिमानः ३४ सर्वे वानरयूथपाः पश्यंतु इत्यध्याहृत्य मेन मिति शेष ३५

राम
१२

किंचित्नगरराह ३९ स स्तम्भोत्थावं धान्विवधान्विस्तः ततः पुनरपिपर्वताकारो बभूव ततो गोपुरपुरद्वारमुन्मु
नमेकस्तंभ ४० कार्यशेषं लंकादाहरूपं ४१ ४२ द्दतो ते स्माद्दिक्रं रमानाः प्रासादशिखरे आरूढा अपि स्मा
ः ४३ वन्हो पतत्योरेवनारवहस्पते ४४ जलधौतत्समीपे तत्स्मुत्पातः समुद्रमध्ये लांगुलेमन्नापित्वा स्वस्था चि
पुरे प्लवस्त्वैरमै रनेकधाः तैला क्तैर्वेष्टयामासुर्लांगूलं मारुतेर्दृढं ३६ पुच्छाग्रे किंचिद्दनलं दीपयित्वाथराक्ष
ः सुदृढं वधाघत्वातं बलिनो स्फुरः ३७ समंता भ्रमयामासु श्चोरोपमिति वादिनः नूर्यघोषैर्घोषयंतस्तांऽयं तो
ः हनूमतापितत्सर्वं सोढं किंचिद्विचीर्षुणा गत्वानुपश्चिमद्वारसमीपं तत्र मारुतिः ३९ स सूक्ष्मो बभूव वं धे
ः पुनरप्यसौ बभूव पर्वताकारस्ततस्तस्मात्गोपुरं ५० तत्रैकं स्तंभमादाय हत्वाना नरक्षिणः सरणम विं
ायं समप्रासादाग्यारूहद्दूरं ५१ ३ तस्स्त्योत्स्फुत्स संदीप्तपुच्छेन महताकपिः ददाहलंकामखिलां सादप्रासादतो
ातपुत्रनाश्येतिक्रं दमानाः समंततः प्राप्ताः प्रासादशिखरेप्यारूढाः स्त्रियो पितः ४३ रे वेनारवहस्पते तेपतेस
ाः विभीषणगृहंत्यक्त्वा सर्वं भस्मीकृतं पुरं ४४ ततत्स्तुत्स जले धौतहनूमान्मारुतात्मजः लांगुलं मज्जयि
त्वा चित्तोबभूव ह ४५ वायोः प्रियसखित्वाद्वसीतयार्थितो नलः न ददाह हरेः पुच्छं बभूवास्यंत शीतलः ४६
मरणाध्न तसमस्तपापास्तत्पत्रमानलमपी हन्तरं तिसघः तस्यैव किंरघुवरस्य विशिष्टदूतः संतप्यते कथ
तानलेन ४७ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे सुंदरकांडे चतुर्थसर्गः ४
वायोः प्रियमित्रत्वात सीताप्रार्थनेन चानलो ग्निर्वायुपुत्रस्य हरेः पुच्छं न ददाह तावन्मात्रमेव न किं त्वसंरतस्मी
ः धृतानि दूरीकृतानि समस्तपापानि येस्तेनापत्रयमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैवभरात् तज्जन्मवि
ीपते न्यर्थ ४७ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे स्मटीकायां रामवर्मणा कृतो सेतौ सुंदरकांडे चतुर्थसर्गः ४

९

...वाराहापि सा राहन्निर्वर्त्तये पुनः सीदन्तां दृष्ट्वा तामाह पृच्छ गतस्तति रे विरामसंनिधिं गच्छामि भवती
...ग्नत्वयः १ सा तु तेन रामस्याङ्गु ...मा मती ...जानकी त्रिः परिक्रम्य प्रदक्षिणं कृत्वा २ पुनः प्रणम्य गत्वा प्रस्थि
...अब्रवीत् ते भद्रमस्तु निर्विनियोक्तिः ३ ४ वार्त्तां कृत्वा वार्त्ताश्रवणं ५ यद्येव रामवार्त्ताश्रवणं विना स्यात्तु मश्शक्य
सेयद्येवत्तवद्वि आयाति तर्हि आरेति शेषः ६ आशो ...इति मुख्यः पद्दार यानरकरणेव धावेति शरपंजरैः श
...ानमस्कृत्याह तन्मातान्नवीद्वचः आतापयन्तुमां देवि भवतीरामसन्निधे १ गच्छामि रामस्याङ्गु हुमागमिष्य
...ः रस्तु कृत्वा त्रिः परिक्रम्य जानकी मारुतात्मजः २ प्रणम्य प्रस्थितो गंतुं रं वचनमब्रवीत् देवि गच्छामि भद्रं ते
...राघवं ३ लक्ष्मणं च सुग्रीवं वानरायुतकोटिभिः ततः प्राह हनूमंतं जानकी दुःखकर्षिता ४ त्वां दृष्ट्वा वि
...ाणी त्वं गमिष्यसि रतः परं कथं वर्त्तेणमवार्त्ता ...ति विना ५ मारुतिरुवाच यद्येवं देवि मे स्कंधमा
...त्वतः रामेण योजयिष्यामि मन्यसे परिजानकी ६ सीतोवाच रामः सागरमाशोष्य बध्वा ...रपंजरैः आ
...र्धं हत्वा रावणं माहवे ७ मां नयेद्यदि रामस्य कीर्त्तिर्भवति शाश्वती अतो गच्छ कथं चापि प्राणान्संधार
...मिष्यामि तेवीरः सीतां प्रणिपत्य तां जगाम पर्वतस्याग्रे गंतुं पारं महोदधेः ९ तत्र गत्वा महासत्वः
...पर्वतगिरिं जगाम वायुवेगेन पर्वतश्च महीतलं १० ततो महीसमानत्वं त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः मारुतिर्ग
...महाशब्दं चकार सः ११ तं श्रुत्वा वानराः सर्वे ज्ञात्वा मारुतिमागतं हर्षेण महता विष्टाः शब्दं चक्रुर्महास्वनं
...रिनयेनि तर्हि रामस्य शाश्वती कीर्त्तिर्भवेत्कथं चापि कथं चिद्दिनमर्षेः ८ महोदधेः परपारं गंतुं पर्वतस्याग्रे तु प
...९ महासत्वो महाबलस्तत्रोर्ध्वशिखरं वेगेन गत्वा पर्वतश्च महीतलं जगामेत्यनुकर्षः १० तदुमनेनम... शेन किंतु
...गनरत्याह त्रिंशद्योजनमहीन तत्रोच्छितोपि महीसमानत्वं जगाम गगनांतस्थः गगनमध्यस्थः ११ ते महान्तश
ब्दं महास्वनः प्रति ध्वनिर्यस्य तं शब्दं चक्रुः १२

तकार्यः समागत इति शङ्के नैव जानीमः केचिद्वानरा दृष्ट्वा वानरर्षभमपश्यद्भिरित्याहुः १३ १४ पूर्वं सीतायदोऽन्यैः परा
के यापरसरे हस्पार्दिनि पूर्वं देहेत्युक्तिः १५ १६ केचित्सुचुचुवुः इत्यादि हर्षाविष्टवानरजालिः सरण १७ १८ १९ समुहत्तः
मः कृतकार्यः समागतः हनूमानेव पश्यद्भिर्वानरवानरर्षभं १३ एवं ब्रुवत्सु वीरेषु वानरेषु समारुतिः श्रवणीय
तानिदमब्रवीत् १४ दृष्टा सीता मया लंका धर्षिता वा सकानना संभाषितो दशग्रीवस्ततोऽहं पुनरागतः १५ इदानीमे
सुग्रीवसंनिधिं इत्युक्ता वानराः सर्वे हर्षेणालिंग्य मारुतिं १६ केचिच्चुचुवुर्लांगूलेन नतुः केचिदुत्सुकाः हनूम
न्मुः मन्त्रवरं गिरिं १७ गच्छतो दृदृशुर्वीरा वनं सुग्रीवरक्षितं मधुसंज्ञं तदागत्य हुरंगदं वानरर्षभाः १८ सुधितास्तो
ता महामते भक्षयामः फलान्यद्य पिबामोऽमृतवन्मधु १९ संतुष्टा राघवं द्रष्टुं गच्छामो येव सानुजं २० अंग
न्नहनुतका यो यपिबन्तैनत्प्रसारतः जक्षुर्धफलमूलानि त्वरितं हरिसत्तमाः २१ ततः प्रविश्य हरयः पानु मा
क्षिरास्तानननाद मधुवनकेएनोदितानन् २२ पिबन्तस्ताऽयामासुर्वानरान्वानरर्षभाः ततस्तान्मुष्टिभिः पादैः
पुर्मधु २३ ततो दधिमुखः क्रुद्धः सुग्रीवस्य स मातुलः जगाम रक्षिभिः सार्धं यत्र राजा कपीश्वरः २४ गत्वा
चिरकालाभिरक्षितं नष्टं मधुवनं नेघकुमारेण हनूमता २५ श्रुत्वा दधिमुखेनोक्तं सुग्रीवो हृष्टमानसः द
देहः सीतां पवनेनरतः २६ नो चेन्मधुवनं द्रष्टुं समर्थः को भवेन्मम तेनापि तापुत्रेण कृतं कार्यं न संशयः २७
धुपानेन च तत्रस्थ भक्षयं स्वित्यर्थः २० २१ दधिवक्त्रो नामत इक्षिणमुख्यस्तद्रक्षिणाधिकृतः २३ वानरर्षभाः दधिव
तो वानरताऽयामासुरिन्नन्वय २३ २४ कुमारेणांगदेन हनुमता च नष्टं नाशितमित्यर्थः २५ दृष्टा आगत इति
२६ नो चेन्मम मधुवनं द्रष्टुं कः समर्थो भवेत् २७

...नास्सर्वं कथयस्व तत् ॥३

...तेषु ॥ २८ श्रुत्वा नीतां जानकी २९ मम मधुवनं दृष्टं न समर्थाः स्मन्वयः ३० भो रक्षिराणो मे
...स्त्वस्तु नजं भयमास्तु अतो मम समीपागत्यांगदमुखान् वानरान् कृतपुष्कान् रामसुग्रीवावाकारयतः इति शेषः
...वन वचनं दृष्ट्वा रामो ब्रवीद् किमुक्तमनेन वायुपुत्रं जनवचः सीतां कथयान्विते ३० सुग्रीवस्त्वद्धवी हाकंपे देवदृष्टावनी
...मुखाः सर्वे मविष्ठाम धुकाननं भक्षयंति स्म सकलं तान् उपयंति स्मरक्षिणः अकृत्वा रेवकार्यं तैर्दृष्टं मधुवनं
...म र्थास्ततो देवी दृष्टासीतेति निश्चितं रक्षिणोवो भयं मास्तु गत्वा कृतम मा तया ३१ वानरानंगदमुखान् नय
...श्रुत्वा सुग्रीववचनं गत्वा ते वायुवेगतः ३२ हनुमत्प्रमुखानूचुर्गच्छते ध्वर... शासनात् द्रष्टुमिच्छतिसुग्रीवः
...रणान्वितः ३३ युष्मानतीवहृष्टास्तित्वरयंति महाबलाः ते पेसंवरमासाद्य ययुस्ते वानरोत्तमाः ३४ हत्वमं
...वराजं तथांगदं रामसुग्रीवयोरग्रे निपेतुर्भुवि सत्वरं ३५ हनूमान् राघवं प्राह दृष्टा सीतानिरामया सा ह्यां
...निरामं पश्यान्धुरीश्वरं ३६ कुशलं प्राह राजेंद्र जानकी त्वां शुचान्विता अशोकवनिकामध्ये शिंशुपामू
३७ राक्षसीभिः परिवृता निराहारा कृशा प्रभो हा राम राम रामेति शोचंती मलिनांबरा ३८

केमत्समीपं तानानय ध ३१ ३२ ३३ अतीवहृष्टास्ते रामसुग्रीवलक्ष्मणाः युष्मास्वसमीपागमनाय त्व
मृसंबंधोत्तरराघवा श्वासनायदृष्टा दृष्टासीतेत्याह ततः क्रमेण रामसुग्रीवौ प्रणिपत्य ३६ जानकी कुशल
माह प्राह शुचा शोकेन ३७ हा इति शोकव्यंजकमत्र ३८

कथायुक्तामया सूक्ष्मरूपेण वृक्षशाखान्तरे स्थित्वा शनैरुच्छ्वासितेत्यन्वयः ३९ अस्यार्थं विस्तरेणाह ३९ कागमनात्
त्वयि रहिते देशान्तरं गते सति जानक्या रक्षणाभावे हरणमन्वयः ४० वालिनिबर्हणं तद्वधं कृत्वा यथा सुग्रीवेण मैत्री सफला कृ

याहृष्टा शनैरुच्छ्वासिता शुभा वृक्षशाखान्तरे स्थित्वा सूक्ष्मरूपेण तेकथा ३९ तन्मारभ्य तवात्यर्थं ३९ कागम
नेन हरणं तान क्यारहिते त्वयि ४० सुग्रीवेण यथा मैत्री कृत्वा वालिनिबर्हणं मार्गणार्थं च वैदेह्याः सुग्री
ता ४१ महाबला महासत्वा हरयो जितकाशिनः गताः सर्वत्र सर्वैर्विनेत्रैको हमिहागतः ४२ अहं सुग्रीवसचिवो
स्यापि हि देशे यं त्वन्नीनैभ्यि भास्यात्मयासः फलितो घमे ४३ दृष्टुरीरितमाकर्ण्य सीता विस्फारितेक्षणा के
पश्चाविंतमे शुभाहूरं ४४ यदि सन्तं तरामात्तु मदर्शनपथं तु सः ततोहं वानराकार सूक्ष्मरूपेण जानकी ४५
तलिर्भृत्वाद्रूरादेव स्थितः प्रभो दृष्टोहं सीतया करुत्व मित्यादिबहुविस्तरं ४६ मया सर्वं क्रमेणोक्तं विलापित
श्वास्य पार्श्वितं देव्यै भवद्दत्तांगुलीयकं ४७ तेन मामतिविश्वस्ता वचनं चेदमब्रवीत् यथा दृष्टासि हनुम
तु पीड्यमाना दिवानिशं ४८

४१ ४२ ४३ ४४ सः येनोक्तः सरत्यर्थः ४५ ४६ ४७ तेन अगुलीयकलाभेन राघवस्यात्याप्तः सेवकरति
विश्वस्ता राक्षसीनां तर्जनैः पीड्यमाना यथा दृष्टासि तत्सर्वं पीडनं राघवे कथय ४८

...पाः स्थितः ४८ त्वद्वार्तानाधिगम्य अहोरात्रं परिशोचतित्वामिति शेषः ५० ५१ विश्वसनसत्य
...नतरन्ति विश्वसेदिमर्थः ५२ शिरोरत्नं दत्वा चित्रकूटागस्थिकाकवृत्तमप्याह ५३ ततः सदेशमाहेति शेषः नमा

...नर्जनेस्तं सर्वं कथय राघवे मयोक्तं रे विराणो पित्व खिंतापरिनिष्ठितः ४९ परिशोचत्यहोरात्रं त्वद्वार्त्तानाधि
...गतीमेवगत्वाहं स्थितिं रामायते ध्रुवं ५० रामः श्रवणमात्रेण सुग्रीवेण सलक्ष्मणः वानरानीकपैः सार्धमाग
...तिकं ५१ रावणं सकुलं हत्वा नेष्यति त्वां स्वकं पुरं अभिज्ञानं हि मे देवि यथा मां विश्वसेद्विभुः ५२ इत्युक्ता सा शि
...शोस्थितं प्रियं दत्वा काकेन यद्वृत्तं चित्रकूटगिरौ पुरा ५३ तदप्याहाश्रुपूर्णाक्षी कुशलं ब्रूहि राघवं लक्ष्म
...णं चिदुरूक्तं भाषितं पुरा ५४ तत्क्षमस्वात्तभावेन भाषितं कुलनंदन तारयेत्वं मां यथा रामस्तथा कुरु कृपान्वि
...ता रुदती सीता दुःखेन महतान्विता मयाप्याश्वासिता राम वदता सर्वमेव ते ५६ ततः प्रस्थापितो राम
त्वत्समीपमिहागतः तदागमनवेलायामशोकवनिकां प्रियां ५७

...तीति यन्मे किंचिदुरुक्तं दुर्वचो भाषितं तत्क्षमस्व तदेतद्भावेनात्मयामया भाषितं अतो यथा मा रामोस्माद्दुःखा
...दान्वितः कुरु इति लक्ष्मणं ब्रूहीत्यन्वयः ५४ ५५ महता दुःखेनान्विता आसीदिति शेषः ते सर्वमेव वृत्तांतं वदता
मयापि सा आश्वासिता ५६ प्रियां रावणस्येति शेषः ५७

ब्रघ्नउत्पादितव्रह्मस्त्रहत्वा ५८ पुनरप्यागमंत्वत्समीपइति शेषः प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचेताः ५९ प्रत्युपकारिणा मा
...तोपकारस्य ६० सर्वस्वआलिंगनं ६१ सःजगत्कर्तृत्वादिपरमैश्वर्यवान् ६२ आलिंगनस्यसर्वस्वत्वमुपपादय

...पाघ्नराक्षसांस्तत्रबहून्हत्वा कृशानुहं रावणस्यसुतंहत्वारावणेनाभिभाष्यच ५८ लोकामशेषतोरघ्वापुनरप्य
...क्षणात् श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंरामोत्यंतप्रहृष्टधीः ५९ हनूमंस्तेकृतंकार्यंदेवैरपिसुदुष्करं उपकारंनपश्यामितवप्र
...कारिणः ६० इदानीतेप्रयच्छामिसर्वस्वंममसारुजे इत्यालिंग्यसमाकृष्यगाढंवानरपुंगवं ६२ सार्द्रनेत्रोरघुश्रे
...ष्ठःपरांप्रीतिमवापसः हनूमंतमुवाचेदंराघवोभक्तवत्सलः ६२ परिरंभोहिमेलोकेदुर्लभः परमात्मनः अतस्त्वंमम
भक्तोसिप्रियोसिहरिपुंगव ६३ यत्पादपद्मयुगलंतुलसीदलाद्यैः संपूज्यविष्णुपदवीमतु... ...लांप्रयांति तेनैव
किंपुनरसौपरिरब्धमूर्तीरामेणवायुतनयः कृतपुण्यपुंजः ६४ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवा
सुंदरकांडेपंचमःसर्गः ५ सुंदरकांडेसर्गाःपंचैवाध्यात्मिकशाद्विते श्लोकास्त्रीणिशतानिस्युः श्लोकानिस्त्रिभुवनपा

...परिरंभइति गतस्त्वंममभक्तोसि अतस्त्वयायल्लब्धइतिशेषः ६३ कृतपुण्यपुंजोवायुतनयः तेनैवरामेणपरिरब्धमू
...लापदवीप्रयातीतिकिंपुनर्वक्तव्यमितिशेषः ६५ इतिश्रीमत्सकलराजिविघटुरणसमर्थोत्पादितविहरावलिवि
...त्रवर्मणः पुत्रस्यश्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणसेतौसुंदरकांडेपंचमःसर्गः ५

अ. रा. टी.

एम
२७

सुंदरकांडसमाप्त

१०

श्री राम उवाच ॥ हनुमन् शृणु मे वाक्यं लंकां दृष्ट्वा समागतः ॥ ३

किंचित्कमपि १२ निमित्तानि शकुनानि १३ १४ येनकेनप्रकारेण समुद्र शोषणेन सेतुना वा देवदानवैर्दुःसाध्य
प्रवेशं चेति शेषः १५ प्रतीकारं तन्नाशोपायं १६ दिप्यत्वेन त्रिकूट शिखरस्थत्वेन चेतःसाध्यस्य १७ प्रकारेण

न हि पश्याम्यहं किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव गृहीतधनुषो यत्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे १२ सर्वथा नोऽजयो राम भ
विष्यति न संशयः निमित्तानि च पश्यामि तथा भूतानि सर्वशः १३ सुग्रीववचनं श्रुत्वा भक्तिवीर्यसमन्विते
अंगी कृत्याब्रवीद्रामो हनूमंतं पुरःस्थितं १४ येन केन प्रकारेण लंघयामो महार्णवं लंकास्वरूपं मे ब्रूहि
साध्यं देवदानवैः १५ ज्ञात्वा तस्य प्रतीकारं करिष्यामि कपीश्वर श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान् विनयान्वित
उवाच प्रांजलिर्देव यथा दृष्टं ब्रवीमि ते लंका दिव्या पुरी देव त्रिकूटशिखरे स्थिता १७ स्वर्णप्राकारसहिता
ट्टालकसंयुता परिखाभिः परिवृता पूर्णाभिर्निर्मलोदकैः १८ नानोपवनशोभाढ्या दिव्यवापीभिरावृता
गृहैर्विचित्रशोभाढ्यैर्मणिस्तंभमयैः शुभैः १९ पश्चिमद्वारमासाद्य गजवाहाः सहस्रशः उत्तरे द्वारि तिष्ठंति
अश्ववाहाः सपत्तयः २० तिष्ठंत्यर्बुदसंख्याकाः प्राच्यामपि तथैव च [struck through] रक्षयंति सदा लंकां
मध्यकक्षे प्यसंख्याता गजाश्वरथपत्तयः
नानास्त्रकुशलाः प्रभो २२ संक्रमे विविधैर्लंका शतघ्नीभिश्च संयुता एवं स्थितेपि देवेश शृणु मे तत्र चेष्टितं

हेतु भिति: परिखाप्राकारसंलग्नाः प्राकाराद्बहिर्देशस्थाः खाताः १८ वाप्यः स्वल्पजलाशयाः अवतरणसोपानं
ताः कूपविशेषः १९ सहस्रशास्तिष्ठंतीति शेष २० २१ संक्रमाः परिखाः सर्वप्रवेशायोग्या मार्गाः मे चे

मन्त्रनो व्यवहारः

विः

श्री राम उ

२४ संक्रमा नाशिता: प्राकार पातनेन परिपित्वा सर्वप्रवेशयोग्या: कृता २५ लवणांबुधेस्तीरं गच्छाम: हरेस्त्वया: २६ य
विजयोन्मर्यादानाम २८ सुतरां दुर्धर्षामपि नाशयामि २९ यूथपा: स्वबलवृता: ३० त्वं मया सह याहीति शेष: ३१ ३२
या: सेनापाला ३३ वारणेंद्रा: ३४ गजेंद्रा: स्खलित: स्खला: पुर्दार्य गच्छतां घनगामिनि विशेषा: ३५ ३६ हरिभ्यां हनुमदंगदाभ्यां

ऐ० लं०
२

दृशानन बली यस्य चतुर्थांशो मयाहत: दग्धा लंकापुरी स्वर्णप्रासादो धर्षितो मया २४ शतघ्नी: संक्रमाश्चैव नाशितानि मे
मत्तम देवस्य दर्शनादेव लंका भस्मीकृता भवेत् २५ प्रस्थानं कुरु देवेश गच्छामो लवणांबुधे: तीरं सह महावीरैर्वा
नौघै: समन्तत: २६ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यमुवाच रघुनंदन: सुग्रीव सैनिकान्सर्वान्प्रस्थानायाभिनोदय २७ इदानीं
च विजयो मुहूर्त: परिवर्त्तते अस्मिन्मुहूर्ते गत्वाहं लंकां राक्षससंकुलां २८ सप्राकारां सदुर्धर्षां नाशयामि सरावणां
नेष्यामि च सीतां मे रक्षितां रक्षसां मध्ये: २९ मया तु वा[illegible] नी सर्वा वानराणां तरस्विनां सेतुयूथपा: सेनाम
ग्रे च पार्श्वयो: ३० हनुमंतमपारुह्य गच्छाम्यग्रेंगदं तत: आरुह्य लक्ष्मणो यातु सुग्रीव त्वं मया सह ३१ गजो गवा
क्षो गवयो मैंदो द्विविद एव च नलो निल: सुषेणश्च जांबवांश्च तथापरे ३२ सर्वे गच्छंतु सर्वत्र सेनाया: शत्रुघातिन: इत्याद
रीनरण: ततस्ते सह लक्ष्मणा: ३३ सुग्रीव सहितो हर्षात्सेनामध्यगतो विभु: वारणेंद्रनिभा: सर्वे वानरा: काम
ण: ३४ स्खलंत: परिगर्जंतो जग्मुस्ते रक्षितां दिशं भक्षयंतो ययु: सर्वे फलानि च मधूनि च ३५ ब्रुवंतो रावणस्या
ग्यामो घरावणं प्लवंते वानरश्रेष्ठा गच्छंत्यतुलविक्रमा: ३६ हरिभ्यामुह्यमानौ तौ शुशुभाते रघूत्तमौ नक्षत्रै:
नौ पद्म चंद्रसूर्याविवांबरे ३७

सहशाखमन्येहरय: हनुमदंगदयोरत्युच्चत्वात् वरस्य च द्रसूर्योपमा ३७

मोहयन्निव सर्वेषां मायामानुषविग्रहः ५

आवृत्य आच्छाद्य प्रस्फोटं यस्य : शौर्यादेरकृतत्वप्रख्यापातेन पादयानुबद्धं हतः हतेति युद्धार्थमिति शेषः ३८ सर्वत्र यावद्दर्शनपर्यन्तं सर्वदिशो
३९ न स्म सज्जत आसक्ता नाभूत अविश्रमं जगामेति यावत ४० ते वानरा ४१ अनुपूर्वेण क्रमेण आययुः प्राप्ताः हनूमंतं हनू
मंतः पंचम्यर्थे आर्षी द्वितीया सुग्रीवयुक्तो रामः ४२ सलिलसमीपं प्राप्य सुग्रीवं प्रति राम इदं वचनमब्रवीत् इत्यन्वयः आगताः प्राप्ताः स्म
४३ निरुपायेन उपायं विना अस्य तारणे अस्य समुद्रस्य तरणे स्वार्थे णिच उपायाति भवति शेषः ४४ ४५ विषेदुः दुःखिताः बभू

आवृत्य पृथिवीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः प्रस्फोटयन्तः पुच्छानि आनुबद्धं हतस्तद्वपादपान् ३८ शैलानारोहयंतश्च जग्मुर्मारुतवेग
तः असंख्याताश्च सर्वत्र वानराः परिपूरिताः ३९ हृष्टास्ते जग्मुरत्यर्थं रामेण परिपालिताः गताश्चाहर्दिवा रात्रं क्वचिन्नासज्जन्त
तक्षणा ५० काननानि विचित्राणि पश्यन्नालयसह्ययोः ते सह्यं समतिक्रम्य मलयं च तथा गिरिं ५१ आययुश्चानुपूर्वे
णा समुद्रं भीमनिःस्वनं अवतीर्य हनूमंतं रामः सुग्रीवसंयुतः ५२ सलिलाभ्याशमासाद्य रामो वचनमब्रवीत् आगता
स्मो वयं सर्वे समुद्रं मकरालयं ५३ इतो गंतुमशक्यं नो निरुपायेन वानराः अत्र सेनानिवेशोऽस्तु मंत्रयामोऽस्य तारणे ५४
श्रुत्वा रामस्य वचनं सुग्रीवः सागरान्तिके सेनां न्यवेशयत् क्षिप्रं रक्षितां कपिकुंजरैः ५५ ते पश्यंतो विषेदुस्तं सागरं भीमदर्श वि
नं महोल्लततरंगाढ्यं भीममनक्रभयंकरं ५६ अगाधं गगनाकारं सागरं [struck] वीक्ष्य दुःखिताः तरिष्यामः कथं घोरं सागरं व
रुणालयं ५७ हंतव्योऽस्माभिरद्यैव रावणो राक्षसाधमः इति चिंताकुलाः सर्वे रामपार्श्वे व्यवस्थिताः ५८ रामः सीतामनुस्मृ
बुः महोल्लैस्तरंगैराढ्यं संपन्नं ५६ गगनाकारं वि ((त्य दुःखेन महताहृतः विललाप जानकीं सीतां वरुधा कार्यमानुषः ५९
पुलत्वेन तत्साहाय्यं दुःखिता वानराः कथं करिष्यामः अस्य इति चिंताकुलाः इत्यनेनान्वयः ५७ अद्यैव हंतव्यो हंतुमर्हः इति चिंता
कुलाः इत्यन्वयः ५८ दुःखेन महताहृतः आविष्ट इति शेषः तत्र हेतुः कार्यमानुषः कार्यार्थं मानुषः नास्ति मनुष्यत्वे एवं चेद्दुःखादि

अ. लं.
३

वस्तुतो न तस्य दुःखादीत्याह द्वितीयाद्धि भयं भवतीति श्रुतेस्तस्मात्तस्य न दुःखादीति भावः तदुपपादकं चिदात्मैक इति अनेक चेतनाकल्प
ने गौरवात्तो द्वितीय एव इति भावः किंच यो रामस्य स्वरूपं तत्वतः तत्वमस्यादिवाक्यतो जानाति सोपि दुःखादिभयतो मुच्यते स्वयमानंदस्व
रूपस्य भगवतो न दुःखादीति किं वक्तव्यमिति भावः दुःखादीत्यत्रादिशब्दग्राह्यमाह दुःखेति ५० ५१ तत्वस्मृपिताति कुतो न स्पृशंतीत्यत्र
हेतुमाह अज्ञानलिंगानीति तस्य तत्त्वज्ञानेन नाशादिति भावः चिदात्मनि सर्वथाज्ञानरहिते तानि कुतः संति कथं भवतीत्यर्थः तेरव

अद्वितीयश्चिदात्मैकः परमात्मा सनातनः यस्तु जानाति रामस्य स्वरूपं तत्त्वतो जनः ५० तं न स्पृशंति दुःखादि किमुतानंद
मव्ययं दुःखहर्षभयक्रोधलोभमोहमदादयः ५१ अज्ञानलिंगान्येतानि कुतः संति चिदात्मनि देहाभिमानिनो दुःखं नो
देहस्य चिदात्मनः ५२ संप्रसादे द्वयाभावात्सुखमात्रं हि दृश्यते बुध्याद्यभावात्संशुद्धे दुःखं तत्र न दृश्यते अतो दुःखा
दिकं सर्वं बुद्धेरेव न संशयः ५३ रामः परात्मा पुरुषः पुराणो नित्योदितो नित्यसुखो निरीहः तथापि मायागुणसंग
तोसौ सुखीव दुःखीव विभाव्यते बुधैः ५४ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे प्रथमः सर्गः १
लंकायां रावणो दृष्ट्वा कृतं कर्म हनूमता दुष्करं दैवतैर्वापि ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः २ आहूय मंत्रिणः सर्वानिदं वचनम
ब्रवीत् हनूमता कृतं कर्म भवद्भिर्दृष्टमेव तत् २

दाख्यायपुनराह देहेति ५२ तस्य सुखरूपत्वे हेतुमाह संप्रसाद इति सुषुप्तावित्यर्थः द्वयाभावात्तन्न तु शुद्धेपि दुःखं कुतो न तत्रा
ह बुध्याद्यभावादिति यतो बुद्धिरहिते तत्र न दृश्यते अतो बुद्धेरेव तत्सर्वमित्यर्थः ५३ नित्योदित नित्यो नाशरहितः बुधैर्मायागुणै
संगतः सत्संगतत्वेन कल्पितः सुग्रीवदुःखीव च विभाव्यते ५४ इति श्रीमदध्यात्मरामायणटीकायां श्रीरामवर्मणः कृतौ से
तौ युद्धकांडे सर्गः १ लंकायामिति दैवतैर्वापि दैवतैरपीत्यर्थः वापादपरो १ २

भवद्भिर्दृष्टपूर्वं न स्तनंयक्षानरेण हि ॥ ॐ केरामाऽदहं भरि किं कर्तव्यं मया धुना ॥

अक्षं हत्वेति अनुकर्षः ३ स्वस्थ इति अनेन भवत्कृतां गवैरूत्तरा हि सं सूचितं ४ यत्कृतं सम्मोहितं भवेत मंत्रयध्वमित्यन्वयः ५ लोकजित् इंद्रादिलोकजयिनः ६ तवैवा हे कुं जित्विति पत्तने पुरे कुवेरं जित्वा पुष्पकमानीय भुज्यत इत्यन्वयः ७ यदा यमो जितस्तदा कालदंडाद्भि भयं नाभूत् कुतो मा: नुयाद्भयमिति भावः सर्वेपि राक्षसाः इत्यस्तत्वर धीना इति शेषः ८ ९ नो स्माकं यातद्वत्ता तस्मिन् वज्ञा तत्कृतेपि

प्रविश्य लंकां दुर्धर्षो दृष्ट्वासीतां दुरासदां हत्वा च राक्षसान्वीरानक्षं मंदोदरीसुतं ३ दग्ध्वा लंकाम शेषेण लंघयित्वा च सागरं पुष्मान्सर्वानतिक्रम्य स्वस्थो गात्पुनरेव सः ४ किं कर्तव्यमितो स्माभिर्यूयं मंत्रविशारदाः मंत्रयध्वं प्रयत्नेन यत्कृतं मे हितं भवेत ५ रावणस्य वचः श्रुत्वा राक्षसास्तमथाब्रुवन् देव शंका कुतो रामात्तव लोकजितो रणे ६ इंद्रस्तव ध्वानिक्षिप्तः पुत्रेणात वपत्तने जित्वा कुवेरमानीय पुष्पकं भुज्यते त्वया ७ यमो जितः कालदंडाद्यैनाभूत्तव प्रभो वरुणो हुंकृतेनैव जितः सर्वेपि राक्षसाः ८ मयो महासुरो भीत्या कन्यां दत्वा स्वयं तव त्वद्वशे वर्तते द्यापि किमुतान्ये महासुराः ९ हनूमद्धर्षणं राय सुतरं वहालतं च नः वानरोयं किमस्माकं मस्मिन्सौरू षदर्पणे १० इत्युपेक्षितमस्माभिर्धर्षणं तेन किं भवेत् वयं प्रमत्ताः किं तेन वंचिता स्मो हनूमता ११ जानीमो यदि तं सर्वे कथं जीवन् गमिष्यति आज्ञापय जगत्कृत्स्नमवानरमानुषं १२ कृत्वा याम्यामहे सर्वे प्रत्येकं वा नियोजय कुंभकर्णस्तदा प्राह रावणं राक्षसेश्वरं १३ आरब्धं यत्त्वया कर्म स्वात्मनाशाय केवलं न दृष्टोसि तदा भाग्यात्त्व रामे

त्यर्थः अवज्ञाकारणमाहुः अयः वानरः किमस्माकं करिष्यतीति शेषः अस्मिन् इति धर्षणे किं फलतीति फलतत १० इतीत्यादि धर्षणातेन किं भवेदिति स्मयोपेक्षा भावे इत्यादि: अयं किं कः परार्थः शक्त्यानरैपोरुष स्मरणे किं फलतीति ऋकलतत ११ यदि तं जानीमः अयमेवरूपरतियदि यानीम इत्यर्थः गमिष्यतिगतस्यादित्यर्थः अवयप्रमत्ताः ते न प्रमादेन हनूमताय चिता: ... १२ सर्वानाज्ञापयत्केके वेत्यर्थः १३ यत्कर्म त्वयारब्धं तत्केवलं स्वात्मनः शाप आरंभकाल एव नाशः प्रशक्तः परतु

जीवन्त्यायासीत्तत्र हेतुभूतं रामस्वरूपमाह रामेतितिति २५ त्वयाऽऽनीतेति छेदः २६ विषपिंडमिव तत्त्व दृशां वशिशं आमीयाकालं
मीनोयऽऽ तत्प्यति।तथा त्वया जानकी आनीता अथ किं वा भविष्यतीति पश्चात्तप्यसे इति शेषः १७ सर्वं समं करिष्यामि परं स
गोति भावः १८ १९ एकतानः तन्मात्र विषयं ध्यानवान् देवारिं रावणं प्रणम्योपतत्स्वामी ये भ्रातृत्वादुपविष्टः २० कुंभश्रवणः
भवर्णाः आदि नैंद्रजित मत्त प्रमत्तान् तिशायेन मत्तानि मर्षीणः कामातुरं दशाननं विलोक्य प्राह २१ कुंभकर्णोऽद्रजितौ यस्य युधि

चरिपश्यति राम स्वां जीवन्त्यायासि रावण रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽव्ययः २५ सीता भगवती लक्ष्मी
रामपत्नी यशस्विनी राक्षसानां विनाशाय त्वयानीता सुमध्यमा २६ विषपिंडमिवागीर्य महामीनोयथा तथा
आनीता जानकी पश्चात् त्वया किं वा भविष्यति २७ यद्यप्यनुचितं कर्म त्वया कृतमजानता सर्वं समं करिष्यामि स्व
स्थचित्तो भव प्रभो २८ कुंभकर्णवचः श्रुत्वा वाक्यमिंद्रजिद्ब्रवीत् देहि देव ममाज्ञां हत्वा रामं सलक्ष्मणम् २९
सुग्रीवं वानरान्सर्वान्पुनर्यास्यामि नैंतिकं तत्रागतो भागवतप्रधानो विभीषणो बुद्धिमत्तां वरिष्ठः श्रीरामपादद्व
यएकतानः प्रणम्य देवारिमुपोपविष्टः विलोक्य कुंभश्रवणादिदैत्यान्मत्तप्रमत्तान्तिविस्मयेन विलोक्य का
मातुरमप्रमत्तो दशाननं प्राह विशुद्धबुद्धिः २१ न कुंभकर्णेंद्रजितौ च राजंस्तथा महापार्श्वमहोदरौ तौ निकुंभकुंभौ
च तथातिकायः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य २२ सीताभिधानेन महाग्रहेण ग्रस्तोसि राजन्न च तेविमोक्षः ता
मेव सत्कृत्य महाधनेन दत्त्वाभिरामाय सुखी भव त्वं २३ यावन्न रामस्य शिताः शिलीमुखा लंकामभिव्याप्य शिरांसि

तुं न शक्तौ तौ प्रसिद्धौ महापार्श्वमहोदरावपि न शक्तौ ॥ रक्षसां छिंदंति तावदघुनाशक्रुग्य भोतां जानकीं त्वं प्रति दातुमर्ह
तथापि निकुंभकुंभातिकाया अपि न शक्ता अन्ये आकारगणनेति भावः २२ न च ते पि मोक्षः ततो महाग्रहाद्रिति शेषः महाधनेन
रिता २४ अभिव्याप्य सनेन धुगपत्सर्वदशावछेदे न शिरछेद सूचनं तेन पराक्रमातिशयवर्णनं तो रक्षःकुलं स्वकाल

रावण १ ० । एवमुक्तस्तु राक्षसाः सर्वे महद्भुर्वाक्यमब्रवीत् २४

हरीन्द्रतुल्याः महासिंहसदृशाः यावद्विनाशयंतिताव त्ततः प्राग्गेहीत्यन्वयः २५ सुरेंद्रो कुवेरादिभिर्देवराजः इंद्रः नमस्योः लोकं गतोपि पी
डोच्यः २६ २७ दैत्येशरावणः महते भोगसाधनैः २८ प्रतीपप्रतिकूले २८ कृतघ्नत्वादेवानार्येण अत्रांतर्गतरत्यास माहविना

६८

यावल्लंकाभीः कपयोमहाबलाः हरीन्द्रतुल्यानखदंष्ट्रयोधिनः लंकां समाक्रम्यविनाशयंतितेतावद्रुतं देहि रघुत्तमाय तां
२५ जीवन्नरामेण विमोक्ष्यसेत्वं गुप्तः सुरेंद्रैरपि शक्रकरेण नदेवराज्ञांक गतोनमस्योः पातालले लोकानपि संप्रविष्टः २६
श्रुभंहितं पवित्रं च विभीषणावचः खलः प्रतिजग्राहनैवासौ म्रियमाणाइवौषधं २७ कालेननोदितो दैत्यो विभीष
णमथाब्रवीत् मदत्तभोगैः पुष्टांगोमत्समीपेवसन्नपि २८ प्रतीपमाचरन्त्वेषममैवहितकारिणः मित्रभावेन
शत्रुर्मेजातोनात्रस्य संशयः २९ अनार्येणकृतघ्नेन संगतिर्मेनयुज्यते विनाशमभिकांक्षंति ज्ञातीनां ज्ञात
यः सदा ३० योन्यस्त्वेवंविधंब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचरः हन्मितस्मिन्क्षणेनैव धिक्त्वां रक्षः कुलाधम ३१
रावणेनैवमुक्तः सन्परुषं स विभीषणः उत्पपात सभामध्याद्गदापाणिर्महाबलः चतुर्भिर्मंत्रिभिः सार्द्धं गग
नस्थोब्रवीद्वचः ३४ क्रोधेन महता विष्टो रावणं दशकंधरं मां विनाशमुपेहि त्वं प्रियवादिनमेवमां ३५

शमिति ३० योन्योनिशाचरएवंविधंवाक्यंब्रूयात तस्मिन्क्षणेएववचनकथनकाले एवहन्मित्वं तु भ्रातृत्वाद्धननाक्त
ण्यइतितव धिक्कार एववधइत्याह धिगित्यादि ३१ पतहषधिगितिवचनं ३३ ३४ रावणप्रतिवचोववीदित्यन्वयः
रब्रवीत्तदाह मेति यद्यपि प्रियवादिनमेवमां ३५

अ॰ लं॰
५

त्वंधिकरोषितथापितुः समो ज्येष्ठो भ्राता त्वमितितत्र वहितं ब्रवीमि इति शेषः तदाह कालइति सर्वसंहर्त्तेत्यर्थः ३६ कालीस्य(?) ... हारे सहायभूता शक्तिः ३७ तेनैव रामेणान्तर्यामित्वादिति भावः स्वकर्त्तव्यनिर्वाहार्थं तद्वत याप्रेरणोत्तितात्पर्यं अन्तर्यामित्व मे... त स्पष्टयत्वा(?)दयति श्रीराम इति प्रकृतेः साक्षाद्द्रष्टेत्यर्थः एवंच प्रकृतिकार्यद्रष्टृत्वमर्थात्सिद्धं तत्किं प्रकृतिसंबंधस्तथा सन्निहितथे मे लोपाः पतिः हरिरादि संबंधाद्दृष्टृ स्वेवंतु तत्राह परस्तात्सर्वदेति पंकपद्मन्यायेन तद्धर्मासंबंधः ३८ प्रकृतिद्रष्टृत्वमेवाह ब हिरिति समो नतु न्यूनाधिकभावेनापि वैषम्येण यथा कर्मफलदत्वादिति भावः वस्तुतस्तत्व्यतिरिक्तं नैव किंचित्सदस्तीत्याह ना

धिक्करोषितथापि त्वं ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः कालो राघवरूपेण जातो दशरथालये कालीसीताभिधानेन जाता जनकनंदनी तावुभावागतावत्र भूमेर्भारापनुत्तये ३७ तेनैव प्रेरितस्त्वं तु लक्ष्मणो विहितं मम श्रीरामः प्रकृतेः साक्षात्परस्तात्सर्वदा स्थितः ३८ बहिरंतश्च भूतानां समः सर्वत्र संस्थितः नामरूपादिभेदेन तत्तन्मय इवामलः ३९ यथाग्निर्नानाप्रकारे गृहक्षेत्रे(?) एको महानलः तत्तदाकृतिभेदेन भिद्यते ह्यात्मचक्षुषां ४० पंचकोशादिभेदेन तत्तन्मय इवाबभौ नीलपीतादियोगेन निर्मलः स्फटिको यथा ४१ स एव नित्यमुक्तोपि स्वमायागुणबिंबितः कालः प्र

मेतियत्किंचित्सत्वेन नामादिप्रतीयते तत्सर्वं तत्तन्मयवादेव तथा प्रतीतिविषय॥ धानं पुरुषोव्यक्तं चेति च तुर्विधः ४२ इति भावः ३९ एकस्यानेकरूपत्वं दृष्टांतेन साधयति यथेति ४० दृष्टांतिके योजयति पंचेति अन्नमयप्राणमयमनो मयविज्ञानमयमानंदमयाः पंचकोशाः आदिना भूतादीनि तत्रान्नमयः स्थूलशरीरं ततः क्रमेण सूक्ष्मात्मन्येदृष्टांत रमाह नीलेति ४१ स एवः रामः स्वमायागुणाः सत्वादयस्तेर्विंबितायस्मिन्निति विग्रहः तेषु प्रतिबिंबितादितिवा ४२

तत्र रजोगुणप्रतिबिंबे प्राधानपुरुषाविस्तार प्रधानेति प्रधानं परिणामिपुरुषाः स्वभोगापवर्गार्थं तत्प्रवर्तकतुभाभ्यां सृष्टिस्तमोगुणप्र
तिबिंबे कालसंज्ञ इत्याह कालरूपेणेति कलना संहारं अर्थात् सत्वगुणप्रतिबिंबितो व्यक्तमित्युच्यते सचातर्यामितया सर्वपालक
दृश्यं नयाचाव्यक्तमिति भावः तत्र कालरूपी संहारप्रधानं इत्यानीराम इत्याह कालेति ५४ ननु सर्वसमस्य भगवतो मरुधैकत्र
वृत्तिरतआह भ्रमणेति परिपालनानुगुणं न तु दुष्टनिग्रहेपि समत्वहानिः कर्मानुरूपफलदानात्तु मेवतस्य समत्वं तदनुरूपफलदान
हितस्य वैषम्यमापद्येत न च तदस्ति तथानेकेषु कर्मानुरूपफलदो राजा सर्वेषु सम इत्येव व्यवह्रियते न तु विषम इति भावः अ

प्रधानपुरुषाभ्यां सञ्जगत्कृत्स्नं सृजत्यजः कालरूपेण कलनां जगतः कुरुते व्ययः कालरूपी स भगवान् रामरूपेण माय
या ५४ भ्रमणं प्रीथिवीतोऽवतत्व धार्यमिहागतः तस्य याकथं कुर्यां न्महत्सत्यसंकल्प ईश्वरः ५५ हनिष्यति त्वां रामस्तु
सपुत्रबलवाहनं हन्यमानं न शक्नोमि द्रष्टुं रामेण रावण ५६ त्वां राक्षसकुलं कृत्स्नं ततो गच्छामि राघवं मयि याते
सुखी भूत्वा रमस्व भवने चिरं ५७ विभीषणो रावणवाक्यतः श्रुत्वा हित सर्वं सपरिच्छद इत्याह जगाम रामस्य प
दारविंदयोः सेवाभिकांक्षी परिपूर्णमानसः ५८ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे द्वितीयसर्गः

णाकरणाभावे हेतुः सत्यसंकल्पत्वं ५५ हनिष्यतीति सत्यसंकल्पत्वादेवेति भावः नन्वेवमवश्यंभावि तिमद्धिते तवगमनेन किं तत्र
हन्यमानमिति हे रावण त्वां स्वामिबुद्धि विषयं स्वीयत्वं बुद्धिविषयं च राक्षसकुलं हन्यमानं द्रष्टुं न शक्नोमि अतस्त्वयि राक्षसकुले च
तां बुद्धिं विहाय रामेवान्नरे पुचो कृतबुद्धिः सन् त्वां राघवं गच्छामि तत्र स्त्वं बुद्धिं सन् समेव चतुः सुखमिति भावः ५६ ५७ विसृज्य सर्वमपि स्वं
नवैराण्यमुक्तं भगवद्भजने तस्य मुख्यं गत्वान् परिपूर्णमनाः संभवो मानसो मनोरथो यस्य सः भगवद्भजनं कार्यमिति तस्य म
हिकोमलोरथः ५८ इति श्रीमदध्यात्मरामायणस्य टीकायां श्रीरामवर्मणा कृतौ सेतौ युद्धकांडे द्वितीयसर्गः २

विभीषण इति १ ते दारहर्तुरावणस्याहमनुजो नाम्ना विभीषण इत्यन्वयः २ भ्रात्रा रावणेनाहं निरस्तः धिःकृतः अविदितात्मनः कालं
त स्वस्वरूपस्य ३ प्रेषयम् उक्तमप्रेषयेत्यर्थः कालरूपस्य तव पाशः अंतर्यामित्वात्प्रेरणा तदधीनतां प्राप्तः ४ अश्रवणमा
मेव न किंत्वधिकमपीत्याह हंतुमिति भयात् रावणजात ५ तद्भयात्संसारे एव वैराग्येण तस्मादेव मोक्षाय तदिच्छया चतुर्भिः शरणं गत इत्

विभीषणो महाभाग श्चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सह आगत्य गगने राम संमुखे समवस्थितः १ उच्चैरुवाच भो स्वामिन् राम राजीवलो
चन रावणस्यानुजोऽहं ते दारहर्तुर्विभीषणः २ नाम्ना भ्रात्रा निरस्तोऽहं त्वामेव शरणं गतः हितमुक्तं मयाद्देव तस्य वा विदिता
त्मनः ३ सीतां रामाय वैदेहीं प्रेषयेति पुनः पुनः उक्तोऽपि न शृणोत्येव कालपाशवशं गतः ४ हंतुं मां खड्गमादाय प्राद्र
वद्राक्षसाधमः ततोऽचिरेण मन्त्रिभिश्चतुर्भिः सहितो भयात् ५ त्वामेव भवमोक्षाय मुमुक्षुः शरणं गतः विभीषणवचः
श्रुत्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ६ विश्वासार्हो न ते राम मायावी राक्षसाधमः सीताहर्तुर्विशेषेण रावणस्यानुजो बली
७ मन्त्रिभिः सायुधैरस्मान्विवरे निहनिष्यति तदाज्ञापय मे देव वानरैर्हन्यतामयं ८ ममैवं भाति ते राम बुध्या किं नि
श्चितं वद श्रुत्वा सुग्रीववचनं रामः सस्मितमब्रवीत् ९ यदीच्छामि कपिश्रेष्ठ लोकान्सर्वान्सहेश्वरान् निमिषार्धेन सं
हन्म्यां सृजामि निमिषार्धतः १० अतो मया भयं तस्य शीघ्रमानय राक्षस ११ ॥ [illegible] ॥

न्वयः ६ सीताहर्तुरनुज इति विशेषेण विश्वासार्हो नेत्यन्वयः ७ विवरे न्येनयुद्धाय सन्नद्ध्या हि रूपे छिद्रे ८ ममैवं बुद्धिः तव बुध्यां
करणे न किं निश्चितं तद्वदेत्यर्थः ९ यदीच्छामीति अनेन मत्समं कस्य ईश्वरोऽहमिति सूचितं सहेश्वरान् अत्रेश्वराः छायाः १०
ग्रमयीमति छेदः ११ ॥

द्विः शरं नाभिसंधत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नैव भाषते ॥ इति मे निश्चितं शी
मानेषु मम मांतिकं ॥१

नन्वेवंविधेभ्योऽभयदानं नोचितमिति चेत्तत्राह सकृदेवेति तवास्मीति प्रपन्नाय अंगीकृतवते याचते शरणं तं अभयमिति शेषः सर्वभूतेभ्यः स्वा
प्राणिभ्यः निकृष्टायापीति शेषः तादृशायाप्यभयं ददामीति मेव्रतं तत्रास्मे अभयं दानं मे व्रतभंगः स्यात् इति न किंचिद्वाच्यमिति भा
वः १२ १३ १४ रामं श्याममित्यादि ध्यानप्रकारः १५ १६ अथ स्तोति नमस्ते इति १७ १८ जगदिति यतो वा इमानि भूतानि
जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति श्रुतिबोधितजगत्स्थित्युत्पत्तिनाशकारणायेत्यर्थः अना

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम १२ रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो ह
नुमान्मुदा विभीषणमथानाय्य दर्शयामास राघवं १३ विभीषणस्तु साष्टांगं प्रणिपत्य रघूत्तमं हर्षगद्गदया वाचा
भक्त्या च परयान्वितः १४ रामं श्यामं विशालाक्षं प्रसन्नमुखपंकजं धनुर्बाणधरं शांतं लक्ष्मणेन समन्वितं १५
कृतांजलिपुटो भूत्वा स्तोतुं समुपचक्रमे १६ विभीषण उवाच नमस्ते राम राजेंद्र नमः सीतामनोरम नमस्ते
चंडकोदंड नमस्ते भक्तवत्सल १७ नमोऽनंताय शांताय रामायामिततेजसे सुग्रीवमित्राय च ते रघूणां प
तये नमः १८ जगदुत्पत्तिनाशानां कारणाय महात्मने त्रैलोक्यगुरवेऽनादिगृहस्थाय नमो नमः १९ त्वमादि
र्जगतां राम त्वमेव स्थितिकारणं त्वमेव निधनस्थानं स्वेच्छाचारस्त्वमेव हि २० चराचराणां भूतानां बहिरंतश्च
राघव व्याप्यव्यापकरूपेण भवान्भाति जगन्मयः २१

त्रैलोक्यगुरवे अंतर्यामिने इत्यर्थः अनादिगृहस्थाय सदा भग
मायागृहिण्या स्वशक्तिरूपया युतायेत्यर्थः १९ तदेव पुनः स्पष्टमाह त्वमादिरिति उत्पत्तिकारणं स्थानमित्यर्थः निधनं
लयस्थानं एवं चोत्साहमोपित्वहि यतो भूतास्तु न नातिरिक्तः इति सूचितं स्वेच्छाचारत्वेन न पराधीनत्वं सूचितं २० व्याप्य
व्यापकरूपेणेति यथा महामत्स्यस्यात्म तस्मो...

अ·लं·

८

हृतज्ञानात्स्वद्रूपं जगदिति ज्ञानहीनाः अत एव नष्टात्मानः अत एव नष्टं कंठचः मीकरवत् अज्ञातं स्वस्वरूपं येषां ते अत एव तेः कुल्य
विरुद्धे तो क्ष्य विरुद्धे प्रवृत्तिमार्गे चेतो येषां ते गतागतं जन्ममरणरूपं संसारं २२ यावदन्यविषयरहितेन ज्ञानस्वरूप भवद्धिय यो
गेन भवान्न ज्ञायते तावज्जगात्सत्यं भाति त्वत्स्वतत्त्वरूपज्ञानेन तु त्वमेव सर्वरूपेणैव भासीति ज्ञानेन तु भासमान स्वजगतो मिथ्यात्वं
भाति यथा यावत् शुक्तिकास्वरूपेण न ज्ञायते तावत्तत्र भातं रजतं सत्यमिति भाति शुक्तिकाज्ञानेन तु तन्मिथ्येति ज्ञायते तेन तत् २
तदेवरत्याय पुनराह त्वदज्ञानादिति पुत्राः तत्रैव सत्यत्वाभिमानेन लीनचित्ताः रमंते प्रीत्या भुंजंते अंते वियोगे दुःखप्रदा

त्वन्मायया हृतज्ञाना नष्टात्मानो विचेतसः गतागतं प्रपद्यंते पापपुण्यवशान्नरा २२ तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं
यथा यावन्न ज्ञायते ज्ञानं चेतसा नान्यगामिना २३ त्वदज्ञानात्सदा युक्ताः पुत्रदारगृहादिषु रमंते विषयान्सर्वानं
ते दुःखप्रदान्विभो २४ त्वमिंद्रोऽग्निर्यमो रक्षो वरुणश्च तथानिलः कुबेरश्च तथा रुद्रस्त्वमेव पुरुषोत्तम २५ त्वम
णोरप्यणीयांश्च स्थूलात्स्थूलतरः प्रभो त्वं पिता सर्वलोकानां माता धाता त्वमेव हि २६ आदिमध्यांतरहितः परि
पूर्णोऽच्युतोऽव्ययः त्वं पाणिपादरहितश्चक्षुःश्रोत्रविवर्जितः २७ श्रोता द्रष्टा ग्रहीता च जवनस्त्वं खरांतकः कोशेभ्यो व्य

२४ त्वमेव सर्वरूपः स्मा हत्वमिति २५ अणीयान्सूक्ष्मत्वात् दुर्ज्ञेयत्वात्स्थूलतरः ॥ तिरिक्तस्त्वं निर्गुणो निरुपाश्रयः २८
विभुत्वात् मातापितृवत्सर्वत्र समः पालने रक्षणे ह त्वं पितेत्यादि २६ अच्युतः कृपाविशिष्टत्वाच्च्युतो हीनो न सर्वशक्तिमत्त्वं अ
यः अव्ययो व्ययः क्षयस्तद्रहितः त्वं पाणीति अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुतेः २७ विपरीतक्रमेण श्रोतेत्यादि युक्तिः को
भ्यः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेभ्यः पंचकोशेभ्यो व्यतिरिक्तस्त्वं द्वैतास्पृष्टः निर्गुणस्त्वतो निर्गुणः

निर्विकल्पः वस्तुतो निर्धर्मकत्वात् निर्विकल्पकज्ञानस्यैव विषयो न सविकल्पकस्येति भावः अत एव निराकारः तत एव स्वेश्वरांतरस्या
भावात् निरीश्वरः उक्तं निर्विकारत्वं विवृणोति षड्भावरहित इति जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते नश्यतीति निरुक्तोक्त षड्भाव
विकाररहितः अत एवानादिः जगत्तु त्वद्विवर्त एवेति भावः प्रकृतिसंबंधादपि तेन विकार इत्याह प्रकृतेः परः तद्धेय गुणासंस्पृष्ट
स्वरूपः २९ नन्वीदृशस्य मम ग्रहणं कुतस्तत्राह माययेति इदं त्वद्दर्शनं माययैवतदेवाह मनुष्य इवेति एवं मायिकस्यास्य तत्स्वरूपस्य ज्ञा
नान्न मुक्तिः किंतु पूर्वोक्तरूपज्ञानादेवेत्याह ज्ञात्वेति ३० ज्ञानकारणं चात्र मपि केतवरूपे भक्तिरित्येतत् ज्ञानमपि परं परयातदुप

निर्विकल्पो निर्विकारो निराकारो निरीश्वरः षड्भावरहितोऽनादिः पुरुषः प्रकृतेः परः २९ मायया गृह्यमाणस्त्वं मनुष्य
इव भाव्यसे ज्ञात्वा त्वां निर्गुणमजं वैष्णवा मोक्षगामिनः ३० अहं त्वत्पादसद्भक्तिनिःश्रेणीं प्राप्य राघव इच्छामि ज्ञा
नयोगाख्यं सौधमारोढुमीश्वर ३१ नमः सीतापते राम नमः कारुणिकोत्तम रावणारे नमस्तुभ्यं त्राहि मां भवसा
गरात् ३२ ततः प्रसन्नः प्रोवाच श्रीरामो भक्तवत्सलः वरं वृणीष्व भद्रं ते वांछितं वरदोऽस्म्यहं ३३ विभीषण उवा
च धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि कृतकार्योऽस्मि राघव त्वत्पाददर्शनादेव विमुक्तोऽस्मि न संशयः ३४ नास्ति मत्सदृशो ध
न्यो नास्ति मत्सदृशः शुचिः नास्ति मत्सदृशो लोके राम त्वन्मूर्तिदर्शनात् ३५ ॥ ७ ॥ ७ ॥

योगीति भावः ३० तदेवाहाहमिति भक्तिरूपां निःश्रेणीं प्राप्य ज्ञानयोगाख्यं सौधं पूर्वोक्तज्ञानयोगाख्यं सौधं ३१ सर्वविधभक्त
पेक्षयानतिरूपा भक्तिरेव मुख्येति ध्वनयन्नाह नम इति ३२ वांछितं वरं वृणीष्व यतोऽहं वरदोऽस्मीत्यन्वयः ३३ ज्ञानकृतं सर्वं धर्म
जनकं कर्मकृतं अत एव धन्यत्वे भगवद्दर्शनस्य सर्वधर्मरूपत्वमिति भावः कृतकार्यत्वं वधात् नाम ने कार्यं तत्रा सकलं प्राप्तं
प्राप्य च सकलधर्मफलं तदेवाह त्वत्पादेति मुक्तिर्हि सर्वपुण्यफलं ३४ तदेवाह नास्तीति ३५ ॥ ७

अ॰ लं॰
८

कर्मकृतो बंधः संसारस्तन्नाशफलकं भक्तिर्लक्षणं कारणं यस्य तादृशं त्वद्विषयज्ञानं देहि एवं फलं संप्रार्थ्य तत्साधनं कारणं विना न संभवात्तत्
भक्तिं प्रार्थयते त्वद्ध्यानमिति एतदेव मुख्या भक्तिरित्यर्थः परमार्थ परमो गुह्यो मोक्षोऽर्थः प्रयोजनं परंपरया यस्य ३६ तदेव पुनराह न याचे

कर्मबंधविनाशाय त्वज्ज्ञानं भक्तिलक्षणं त्वद्ध्यानं परमार्थं च देहि मे रघुनंदन ३६ न याचे राम राजेंद्र सुखं विषयसंभवं त्वत्पादकमले सक्ता भक्तिरेव सदास्तु मे ३७ ओमित्युक्त्वा पुनः प्रीतो रामः प्रोवाच राक्षसं शृणु वक्ष्यामि ते भद्र रहस्यं मम निश्चितं ३८ मद्भक्तानां प्रशांतानां योगिनां वीतरागिणां हृदये सीतया नित्यं वसाम्यत्र न संशयः ३९ तस्मात्त्वं सर्वदा शांतः सर्वकल्मषवर्जितः मां ध्यात्वा मोक्ष्यसे नित्यं घोरसंसारसागरात् ४० स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तु लिखेद्यः शृणुयादपि मत्प्रीतये मम सारूप्यं समवाप्नुयात् ४१ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राह श्रीरामो भक्तिमान् पश्य त्विदानीमेवैष मम संदर्शने फलं ४२ लंकाराज्येऽभिषेक्ष्यामि जलमानय सागरात् यावच्चंद्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ४३ यावन्मम कथा लोके तावद्राज्यं करोत्वसौ इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनांबु ह्यानाय्य कलशेन तं ४४ लंकाराज्याधिपत्यार्थमभिषेकं रमापतिः कारयामास सचिवैर्लक्ष्मणेन समन्वितः ४५ साधु साध्विति ते सर्वे वानरास्तुष्टुवुर्भृशं सुग्रीवोपि परिष्वज्य विभीषणमथाब्रवीत् ४६ विभीषण वयं सर्वे रामस्य परमात्मनः किंकरास्तत्र मुख्यस्त्वं भक्त्या राम परिग्रहात् ४७ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

३८ मद्भक्तानामिति सर्वव्यापकत्वेपि ज्ञानविषयो भवामीति भावः ३९ शांतः जितेंद्रियः अत एव सर्वपापहीनः ४० ४१ मम संदर्शने फलं तज्ज्ञानं फलं मोक्षरूपं कालांतरे भवति इदं तु इदानीं सामंतमेवैहिकं पश्यतु ४२ ४३ ४४ सचिवैश्चतुर्भिर्विभीषणसचिवैः ४५ ४६ मुख्यत्वे हेतुर्भक्त्या राम परिग्रहः ४७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र रावणस्य महाबलः॥ दूतो विसर्जितस्तेन स्यं श्रीराम भयशंकितः॥ बुद्धिमान् ध्यानमहावीर्यो अंजनादि
+ भ्रष्टः कुड्बाचे॥ सुग्रीव भ्रष्ट णुमेवाक्यं हितं पथ्यं सदाभवेत्
परमात्मने त्वेन सहायानपेक्षता सृजिता त्रमायया त्र छलेन ४८ दशग्रीवेणेति त्रस्यात्रां नरेइत्यादिः ४९ भ्रातरं वालिना भ्रातव्यवहार
स्य मैत्रीकरणोत्तरं कृतत्वेन तज्ज्ञात्वा भ्रात सह शांत्वामित्यन्वयः वनचारिणा वानराणां ५० अर्थविलम्बो मत्सतोर्थ नाशः अहं यत्र
ज पुत्रस्य भार्यामहरं तत्र वकिं दुःखमिति शेषः ५१ देवतैः देवतैरपि ५२ निहंतुं प्रापयेत प्रयत्नाः कृतारंभाइत्यर्थः ५३ प्रति राज

रावणस्य विनाशे त्वं साहाय्यं कर्तुमर्हसि विभीषण उवाच अहं कियान् सहायत्वे रामस्य परमात्मनः किंतु दास्यं करिष्यामि
भक्त्या शक्त्या यथा मया ४८ दशग्रीवेण संदिष्टः शुको नाम महासुरः संस्थितोऽम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ४९ त्वं मा
हाराजो राजा भ्रातरं राक्षसाधिपः महाकुलप्रसूतस्त्वं राजासि वनचारिणां ५० मम भ्रातृसमानस्त्वं तव नास्त्यर्थविप्लवः अ
हं यदि हरे भार्यां राजपुत्रस्य किं तव ५१ किष्किंधां याहि हरिभिर्लंका शक्या न दैवतैः प्राप्तुं किं मानवैरल्पसत्त्वैर्वानरयूथपैः ५२
तं प्राप्य यं तव चनं तर्णमुत्प्लुत्य वानराः प्रापयंततदाक्षिप्रं निहंतुं दृढमुष्टिभिः ५३ वानरैर्हन्यमानस्तु शुको रामम
थाब्रवीत् न दूतान् घ्नंति राजेन्द्र वानरान्वारय प्रभो ५४ रामः श्रुत्वा तदा वाक्यं शुकस्य परिदेवितं मा वधिष्टेति राम
स्तान्वारयामास वानरान् ५५ पुनरंबरमासाद्य शुकः सुग्रीवमब्रवीत् ब्रूहि राजन् दशग्रीवं किं वक्ष्यामि व्रजाम्यहं ५६
ग्री सुग्रीव उवाच यथा वालि मम भ्राता तथा त्वं राक्षसाधम हंतव्यस्त्वं मया पत्नीत्तः सपुत्रबलवाहनः ५७ ब्रूहि मे रामचंद्रस्य
न इति शेषः ५४ ५५ ५६ यथा वालीति य्यं गोक्तिर्भ्रातायापहा भार्यां हृत्वा क्व यास्यसि ततो रामात्तयो ध त्वा शुकेवध्या
रित्वान्मेवध्यस्तथा स्वामि भार्यापहारित्वात्त्वमपि वध्य इति भावः ५७ मे स्वामि नो रामचंद्रस्य भार्यां हृत्वा क्व यास्यसीति ब्रूहीत्य
न्वयः शुकमन्वरक्षयन्त वानरैः सुग्रीव इति शेषः अयमत्राशयः शुक वचनात्सुग्रीवस्य भेदायोग्यत्वनिर्णीय विशंकालितं स्थि
ते षु वानरेषु खनगरघातसमेतेरं शाकत्वं समुद्रव्यवधानाभिरणीय घातादिमाकरोत्विति ५८
श्रीरामचंद्र उवाच॥ सुग्रीव भ्रष्ट णमेवा...

अ॰ लं॰ ९

एतस्मिन्नंतरे तत्र रावणो लोकरावणः॥ शार्दूलं प्रेषयामास दूतं स...
...दुःभुक्त दृष्ट्वा रक्षितो वानरेर्दृढं॥ वानरान्प्रेषितास्तेन श्रीरामेनाश्ववं प...
...कथं रामाय शार्दूलो राक्षसांवरः॥ तूष्णीं स्थित्वा न मुवाचेदं श्रीरामा जगतां पतिः॥ ...
रावणेनैव मुक्तो हं गत्वा तोरं मलेद ...॥ रामस्त्वागतो नैव वर्तते वानरैः सह ... सुग्रीव माया ... शार्दूल ...

शार्दूलो दर्शनमात्रेति मुक्तो न तु सुग्रीवभेदने दूतिति स्यायूहरणं ५९ कपिबलस्याति महत्त्वश्रवणमात्रेणादीर्घचिंतापरत्व रावण...
शौर्यहानिः सूचिता ६१ उपागतस्वतटं प्राप्तं सत्र अनभिनरन चिन्हमहिर्दर्शनार्थमितिना याती ति शेषः ६१ ६२ आरोपितेति आरा...

शार्दूलोपितततः सर्वे दृष्ट्वा कपिबलं महत् यथावत्कथयामास रावणाय स राक्षसः ५९ दीर्घचिंतापरो भूत्वा निश्वसन्नास मंदिरे ततः समुद्र प्राविश्य रामोरक्तांतलोचनः ६० पश्यलक्ष्मण दुष्टो सौ वारिधिर्मामुपागतं नाभिनंदति दुष्टात्मा दर्शनार्थं ममानघ ६१ जानाति मानुषो यं मे किं करिष्यति वानरैः अद्यपश्य महाबाहो शोषयिष्यामि वारिधिं ६२ पादे नैव गमिष्यंति वानरा विगतज्वराः इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्ष आरोपितधनुर्धरः ६३ तूणी गृह्यवाणमादाय कालाग्निसदृशप्रभं संधायचापमाकृष्य रामो वाक्यमथाब्रवीत ६४ पश्यंतु सर्वभूतानि रामस्य शरविक्रमं इदानीं भस्मसात्कुर्यां समुद्रं सरितांपतिं ६५ एवं ब्रुवति रामे तु सशैलवनकानना चचाल वसुधा घोरा दिशश्च तमसावृताः ६६ चुक्षुभे सागरो वेलां भयाद्योजनमत्यगात् तिमिनक्रझषा मीना प्रतप्ताः परितत्रसुः ६७ एतस्मिन्नंतरे साक्षात्सागरो दिव्यरूपधृक् दिव्याभरणसंपन्नः स्वभासाभासयन्दिशः ६८ स्वांतस्थदिव्यरत्नानि कराभ्यां परिगृह्य सः पादयोः पुरतः क्षिप्त्वा रामस्योपायनं बहु ६९ दंडवत्प्रणिपत्याह रामं रक्तांतलोचनं त्राहि त्राहि जगन्नाथ राम त्रैलोक्यरक्षक। ७०

...र्यं धनुर्धरतीत्यर्थः ६३ कालाग्नीतिकालाग्निस्तत्तुल्यकांतिं संधाय धनुषियोजयित्वेत्यर्थः ६४ भस्मसात्कुर्यां भस्मसात्करोमीत्यर्थ ६५ तमसावृता आच्छादिता इति शेषः सागरक्षोभमेवाह योजनं वेलामत्यगात् अतिक्रांतः वेलोमारभ्य योजनपर्यंतं सजलो देशः शु... ६६ ६७ ६८ उपायनं तरलानि पादयोः क्षिप्त्वा। ६९ प्रणिपत्य चरणममाहेत्यन्वयः ७० क्षोभात इत्यर्थः प्रतप्ताः जलक्षोभवशात्
...॥ श्रीरामो वाच॥ हनुमन्ननुगच्छ त्वं दर्शयस्व स्वकं बलं॥ हनुमतो ... वानर...
...मोनमालंभ्य स्थितो सौ रामसंनिधौ॥ ... पीतवर्णास्त्रिक्षा... ॥ शार्दूलेन ततः ...
...गतान्॥ दर्शयामास सर्वत्र वानरान्पर्वतोपमान्॥ ... श्रीरामं ... राक्षसो रावणं प्रति॥ रामो प्याह हनुमं...
दृष्ट्वा विस्मयमागतं॥ दर्शयित्वा ... हनुमान्वाक्यमब्रवीत्॥ ...

स्वस्पर्शीघ्रमनागमनेहेतुमाहजडइतिजडः तमआच्छादितज्ञानः एवंचत्वत्स्पर्शस्वभावेनजडत्वेनमदनागमनमितितन्मेदोषइतिभावः
ननुतवजडत्वंकुतइतिचेत्तत्राह स्थूलानीतिस्वभावतोजडान्येवभवतास्पृष्टानितामसाहंकारतत्त्वयातत्सृष्टेरितिभावः अतस्त्वद्दा
येजडत्वंनलंघयंतिनन्वजंतितेष्ठामोरूपंभूतमहमितिभावः ७२ तदेवाह तामसादितिअहमहअहंकारात्कारणगुणाहिकार्ये
नारंभतइतिभावः ७३ ननुनिर्गुणस्वममकथंभूतस्रष्टृत्वमतआहनिर्गुणइतिनिर्गुणोनिराकारोपिलीलयायदामायागुणान्

जडोहंरामतेस्पृष्टः सृजतानिखिलंजगत् स्वभावमस्याकर्त्तुंकः शक्तोदेवविनिर्मितं ७१ स्थूलानिपंचभूतानिजडान्ये
वस्वभावतः स्पृष्टानिभवतैतानित्वदाज्ञालंघयंतिन ७२ तामसादहमोरामभूतानिप्रभवंतिहि कारणानुगमात्तेषां
जडत्वंनामसंस्वतः ७३ निर्गुणस्त्वंनिराकारोयदामायागुणानभो लीलयांगीकरोषित्वंतदावैराजनामवान्
७४ गुणात्मनोविराजश्चसत्वाद्देवावभूविरे रजोगुणान्प्रजेपणाः मत्स्योभूतपतिस्तव ७५ त्वामहंमाय
याछन्नलीलयामानुषाकृतिं ७६ जडबुद्धिर्जडोमूर्खः कथंजानामिनिर्गुणं ई३ एवंहिमूर्खाणांसन्मार्गप्राप
कः प्रभो ७७ भूतानाममरः श्रेष्ठः पद्मनालगुडोयथा शरणंतेव्रजामीशशरण्यंभक्तवत्सलः ७८ अभयंदेहि
मेराममलकामार्गइहामिते श्रीरामउवाच अमोघोयंमहाबाणः कस्मिन्देशेनिपात्यतां लक्ष्यंदर्शयमेशीघ्रंबाणस्यामो

घितदास्रष्टृत्वाद्वैराजनामास्वार्थेपा ७४ तत्कस्मात्गुणात्मकस्यसृष्टित्वत्राहगुणात्मनोविराजइतिदेवाश्चसनकादयःप्रजं
मन्वादयाइनाधाश्चमत्स्योत्तमसः भूतपतिः संहर्त्तारुद्रः ७५ माययाछन्नः छन्नात्मास्वरूपस्तदेवाहलीलयेति ७६ जडबुद्धित्वा
त्कृतत्वात्जडः स्वरूपेणापिजलरूपत्वात अतएवमूर्खः त्वांनिर्गुणंसर्वनियंतपरमेश्वरत्वेनकथंजानामीत्यर्थः इदानीतर
तरंगात्त्वत्स्वरूपंज्ञातमितिवदन् अर्थांतरन्यासमहहरइ एवेति ७७ भूतानांप्राणीनां ७८ अमोघमतिष्फलप्रया...

अ॰ लं॰
१०

८० हे राम उत्तरप्रदेशे द्रुमकुल्य स्तस्य दस्यवः ८१ तत्र ते सुपपन्नम् सु ८२ ८३ ब्रह्मणो लब्धवरः अस्मिन्कार्ये सेतुबंधनकार्ये कीर्त्तिः सेतुबंधनरूपा तया कीर्त्तिः सत्या अतिक[?] दृष्टा सती सर्वलोकपापहंत्री ८५ वानरैः सहेति शेषः ८६ पर्वतपादपैः ८७ इति

रामस्य वचनं श्रुत्वा करे दृष्ट्वा महाशरं महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ८० राम उत्तरप्रदेशे तु द्रुमकुल्य इति श्रुतः प्रदेशस्तत्र बहवः पापात्मानो दिवानिशं ८१ बाधन्ते मां रघुश्रेष्ठ तत्र ते पात्यतां शरः रामेण सृष्टो बाणस्तु क्षणादाभीरमंडलं ८२ हत्वा पुनः समागत्य तूणीरे पूर्ववत्स्थितः ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः ८३ नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः सुतो धीमान्समर्थोऽस्मिन्कार्ये लब्धवरो हरिः ८४ कीर्त्तिं जानंतु ते लोकाः सर्वलोकमलापहां इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिंधुरदृश्यतां ८५ ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबंधने ८६ ततोऽतिहृष्टः प्लवगेन्द्रयूथपैर्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः बबंध सेतुं शतयोजनायतं सुविस्तृतं पर्वतपादपैर्दृढं ८७ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे तृतीयसर्गः ३ सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवं संस्थाप्य पूजयित्वाह रामो लोकहिताय च १ प्रणमेत्सेतुबंधं यो दृष्ट्वा रामेश्वरं शिवं ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते मदनुग्रहात् २ सेतुबंधे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा रामेश्वरं हरं संकल्पनियतो भूत्वा गत्वा वाराणसीं नरः ३ आनीय गंगासलिलं रामेशमभिषिंच्य च समुद्रे क्षिप्ततद्भारो ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयं ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

५२

मदध्यात्मरामायणटीकायां श्रीरामवर्मणा कृतौ सेतौ युद्धकांडे तृतीयः सर्गः ३ सेतुमिति निर्विघ्नत्वार्थं [illegible] पूजयित्वा उत्तरे वाह लोकहितायचेति १ तदेव स्पष्टयति प्रणमेदिति २ संकल्पनियतः संकल्पपूर्वमित्यर्थः मध्ये कार्यांतरमकुर्वन्निति

ततः श्रीरामवचनान्नलो वानरपुंगवः। सेतुबंधं समारेभे वानरैः सह बुद्धिमान्॥१

चतुर्दशयोजनानि कृतानि सेतुमुक्तानि कृतानि ५ ६ त्रयोविंशदिति त्रयोविंशतिरित्यर्थे आर्षं बबंध एवं क्रमेणाबंधेत्यर्थः ७
इति क्लीवत्वमार्षं ९ तोरणं पुरद्वार १० ११ १२ १३ हे सुक त्वं परैः पीडितः किं तेन वचनेन अत्र मुवे सुग्रीवं प्रतीति शेषः १५ मु

कृतानि प्रथमे तान्ह्या योजनानि चतुर्दश द्वितीये न तथा चान्ह्या योजनानि तु विंशतिः ५ तृतीये न तथा चान्ह्या योजनैकविंशतिः चतुर्थे न तथा चान्ह्या द्वाविंशतिरिति स्मृतं ६ पंचमेन त्रयोविंशद्योजनानि समंततः बबंध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः ७ तेनैव जग्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतं असंख्याताः सुवेलाद्रिं रुरुधुः प्लवगोत्तमाः ८ आरुह्य मारुतिं रामो लक्ष्मणोप्यंगदं तथा दृष्ट्वा राघवो लंकां नानाहर्म्यां चलं महत् ९ दृष्ट्वा लंकां सुविस्तीर्णां नानाचित्रध्वजाकुलां चित्रप्रासादसंबाधां स्वर्णप्राकारतोरणां १० परिखाभिः शतघ्नीभिः संक्रमैश्च विराजितां प्रासादोपरि विस्तीर्णप्रदेशे दशकंधरः ११ मंत्रिभिः सहितो वीरैः किरीटदशकोज्ज्वलः नीलाद्रिशिखराकारः कालमेघप्रभः १२ रत्नदंडैः सितछत्रैरनेकैः परिशोभितः एतस्मिन्नंतरे वक्षो मुक्तो रामेण वै शुकः १३ वानरैस्ताड्यमानस्तु रामस्यानंतमुपागतः प्रहस्तरावणाः प्राहपीडितः किं परैः शुकः १४ शुक उवाच सागरस्योत्तरे तीरे ब्रुवं ते वचनं यथा ततः स्थूलकपयो गृहीत्वा मां क्षणात्ततः १५ मुष्टिभिर्नखदंतैश्च हंतुं लोप्त्रैश्च चक्रमुः त्रातो रामारक्षेति क्रोशंतं रघुपुंगवः १६ विसृज्यतामिति प्राह विसृष्टोहं कपीश्वरैः ततो हमागतो भीत्या दृष्ट्वा तद्वानरं बलं १७ राक्षसानां बलौघस्य वानरेंद्रबलस्य च नैतयोर्विद्यते संधिर्देवदानवयोरिव १८ पुरप्राकारमायाति क्षिप्रमेकं

तुंनखदंतैर्लोमंघ्नेतुं हे राम मां रक्षेति क्रोशंतं मां दृष्ट्वा अयं विसृज्यतामिति वानरानाह १६ १७ त्वदक्षसंधिर्भेदाद्रित्यर्थं
त्याह राक्षसानामिति १८ आयातिवानरा

अत्र अस्मिन् राजेन्द्र रघुनाथेन सुस्तुतं ॥ विभीषणेनाभिहितं ...
मित्रेण समानाध्य सुवर्ण ... कुलत्रा ... लवण ... पूजनमपि ...
विभीषणस्तु रामेण राजा ... लंकापतिः कृतः ॥ रामो नारायणः साक्षात् सीता भार्या ...

२० श्वःकाले प्रातःकाले इत्यर्थः नगरीं लंकामित्यत्र शरैर्विध्वंसितामिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः २१ २२ २३ २४ अथ
रविशेष माहउत्साघ भस्मीकरणोऽइति पुनर्विचार्य एकोऽगमत्तल्लेऽल्लमिति रामूपस्येति २५ प्रपूरितां प्रकर्षेण पूरितां लंकायां

मामाहरामस्त्वं ब्रूहि रावणं मद्वचः शुक युद्धं लंचुस्समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि २० तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सह बांधवः अ
नगरीं लंकां सप्रकारां सतोरणां २१ राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया घोररोषं महमो स्वे बलं धारय रावण २२ इत्युक्त्वा
रामाथ रामः कमललोचनः एकस्थाननगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः २३ श्रीरामो लक्ष्मणश्चैव सुग्रीवश्च विभीषण
ते एव समर्था हि लंकां नाशयितुं प्रभो २४ उत्साघ भस्मीकरणे सर्वे तिष्ठंतु वानराः तस्य याहृष्वलेद्दृष्टं रूपं प्रहरणानि च
वधिष्यंति पुरे सर्वे एकत्र तिष्ठंतु ते त्रयः पश्य वानरसेनां तामसंख्यातां प्रपूरिता २६ गर्जंति वानरास्तत्र पश्य पर्वतसन्नि
न शक्यास्ते गणापितुं ग्रंथान्येन ब्रवीमि ते २७ एषयोभिमुखो लंकां नर्दंस्तिष्ठति वानरः यूथपानां सहस्राणां शतेन प
रितः २८ सुग्रीवसेनाधिपतिर्नीलो नामाग्निनंदनः पृष्ठ पर्वतश्रृंगाभः पद्मकिंजल्कसन्निभः २९ स्फोरय
रध्वीलांगुलं च पुनः पुनः युवराजोंगदो नाम वालिपुत्रोतिवीर्यवान् ३० येन दृष्टा जनकजा रामस्यातीव वल्ल
नूमानेष विख्यातो हतो येन तवात्मजः ३१ श्वेतो रजतसंकाशो महाबुद्धिपराक्रमः तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति
३२ यस्त्वेष सिंहसंकाशः पश्यपश्यतुलविक्रमः रंभो नाम महासत्वो लंकां नाशयितुं क्षमः ३३ एष पश्यपति वै लंकां हि
न्निव वानरः शरभो नाम राजेंद्र कोटि यूथपनायकः ३४

मतेंज सा प्रपूरितां २६ २७ २८ अग्निनंदनः अग्निपुत्रः अग्धांगदर्शयति पृष्ठइति २९ लांगुलं स्फोरयति मुख्याहं वि ३० ह
र्शयतियेनेति ३१ श्वेतः तन्नामा यः सुग्रीवसमीपमागम्य पुनर्गच्छति स श्वेतनामा ३२ रंभा स्वंदर्शयतियस्त्विति ३३ श

अथपत्न्यादीन्दर्शयति ३५ वर्णने गुणकथने संख्याने गणने ३६ रक्षोगणसहितां लंकामित्यर्थः बलसंख्यानं योद्धृगणनं ३७ प
लांगरहनूमत्प्रवेतरं भग्नारभयनस्मैंदद्विविदनलानां रणानानवपंचसप्त एकविंशतिरित्यर्थः ३८ ३९ जगदात्मिका जगत्स्वरू
पा स्वरूपं दृश्य जगदेव सूक्ष्मरूपेणेत्याशयः ४० समुत्पन्नं स्थूलरूपेणेत्यर्थः जगतस्तस्य च श्वस्थावरं जंगमात्मकस्य संसार
सीतारामौ ४१ पितरौ मातापितरौ तयोर्वैरीति वैरवान्कथं भवेत् कथं जीवेदित्यर्थः जगन्मातैवेत्यनेनोक्ता त्वयापि मातेति अंग्य

१ नस्य महावीर्यो मैंदश्च द्विविदस्तथा नलश्च सेतुकर्त्ता सो विश्वकर्मसुतो बली ३५ वानराणां वर्णने वा संख्याने वा कु
ख्वरः शृणु सर्वे महाकायाः सर्वे युद्धाभिकांक्षिणः ३६ शक्ताः सर्वे च निर्णेतुं लंकां रक्षोगणैः सह एते यां बलसंख्यानं
ते कथयिष्यते शृणु ३७ एषां कोटिसहस्राणि नव पंच च सप्त च तथा शंखसहस्राणि तथार्बुदशतानि च ३८ सुग्रीव
वानरेते बलमेतत्प्रकीर्त्तितं अन्येषां तु बलं नाहं वक्तुं शक्नोमि रावण ३९ रामो न मानुषः साक्षादादिनारायणः पर
सीता सा भगवत्यस्तु प्रकृतिर्जगदात्मिका ४० ताभ्यामेव समुत्पन्नं जगत्स्थावरजंगमं तस्माद्रामश्च सीता च जग
तस्तस्य च श्वतौ ४१ पितरौ पृथिवीपाल तयोर्वैरी कथं भवेत् अज्ञानता त्वया नीता जगन्मातैव जानकी ४२
शरीरे क्षणनाशिनि संसारे क्षणभंगुरे पंचभूतात्मके राजन्नचतुर्विंशतितत्त्वके ४३ मलमांसास्थिदुर्गंधभविष्ठे हं कल
तालये के वा स्याद्व्यतिरिक्तस्य कायेति व जडात्मके ४४ यत्कृते ब्रह्महत्यादिपातकानि कृतानि ते भोगभोक्तानु यो देहः

क्षणनाशित्वेनानंतानां स्थिरत्वं वोधयंतं तत्र हेतुः पंचभूतात्मके इति पंचविंशतितत्त्वके तदात्मके बुद्ध्यहंकारौ कारकौ यं पंच
तन्मात्ररूपादि पंचकात्मकत्वात विकारवाराच प्रकृतेरप्यज्ञानुगमदृति चतुर्विंशतितत्त्वात्मके ४३ अहंकृतालये अहं
लये स्थानभूते अपश्चतुर्विंशति प्योभि लस्मनडात्मके देहे के वा स्या ४४ तस्य देहस्य कृते तेन त्वं सो वराणादि

अध्या॰ लं॰
१२

सुखदुःखयोः कारणे पुण्यपापे न जीवेन सह मायातः समायाता स्यात इत्यर्थे आर्षं तत्तते च पुण्य पापे देहयोगादिं नात्मनाश्रय
कुरुतो न तु स्वतन्ते आत्मन इत्यर्थः ४६ देहयोगः कीदृशस्तत्राह यावदिति अध्यासाहंकारतादात्म्याध्यासात उक्तरीत्या यावद्दे
हत इत्यर्थः एतेन ज्ञानिनो देहसंबंधेपि दुःखाद्यभावाद्देहयोगे नैव दुःखमिति सूक्तमित्युक्तं यावत्तु कृताध्यासरूपस्यैव योगस्य विवक्षि
त ४७ इत्युपसंहरति तस्मादिति ४८ स्वाज्ञानस्वस्वरूपस्याशुद्धेस्त्वाद्देहत्वज्ञानतद्वशामेव बंधं शरीरादिसंबंधं प्राप्य विमुह्यतीति पुनः पुन
स्तु प्रवर्तते आत्मानं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ज्ञात्वा सदा स्मरेत्यनेन अविच्छेदे न तत्स्मरणाभ्यासो मोक्षहेतुरुक्तं ४९ अथ तादृशात्म

पुण्यपापे समायातो जीवेन सुखदुःखयोः कारणे देहयोगादि नात्मनः कुरुते निशं ४६ यावद्देहोस्मि कर्तास्मीत्यात्म
कुरुते वशः अध्यासात्तावदेव स्याज्जन्मनाशादिसंभवः ४७ तस्मात्त्वं त्यज देहादावभिमानं महामते आत्मातिनिर्मलः श
विज्ञानात्माचलोऽव्ययः ४८ स्वाज्ञानवशतो बंधं प्रतिपद्य विमुह्यति तस्मात्त्वं शुद्धभावेन ज्ञात्वात्मानं सदा स्मर ४९
तिं भज सर्वत्र पुत्रदारगृहादिषु तिरस्ये विषयभोगस्य शुश्रूषाकरतनावपि ५० देहं लब्ध्वा विवेकाढ्यं द्विजत्वं च विशेषतः
तत्रापि भारते वर्षे कर्मभूमौ सुदुर्लभं ५१ को विद्वानात्मसात्कृत्वा देहं भोगानुगो भवेत् अतस्त्वं भ्रात्मरागोभव त्यायेल
तेन यस्व तत् ५२ क्षणा ज्ञानी वसद्दाभोगाननु धावसि किं मुधा इतः परं त्यक्त्वा त्वं सर्वसंगं समाश्रय ५३

घुनं वैराग्यमाह विरतिमिति ननु सर्वत्र विरतो भोगसुखं हीयते तत्राह निरयेष्वपीति एवं च दृष्टभोगो विहेय एवेति भावः ५० सर्व
र्लभं तत्रापि भारते वर्षे कर्मभूमौ सुतरां दुर्लभं विवेकाद्य तदाद्यता योग्यं देहं लब्ध्वा विशेषतस्तत्र द्विजत्वं लब्ध्वा ५१ को विद्वान्देहमा
त्रमात्माधीनं कृत्वा अर्थात्स्वयं देहभोगानुगो भवेदित्यन्वयः पौलस्त्य भ्रातस्तेनेन विमुढं वशातोक्ता ५२ सर्वसंगं त्यक्त्वा राम मे वाय

५४ पुनरावृत्तिवर्जितइतिपुनरावृत्याऽस्मल्लोकाद्वर्जितः ५५ मरकतोपलोमरकतमणिस्तत्कांतंश्यामदेहं ५६ इतिश्रीअध्या
मायणस्यटीकायांश्रीरामवर्मणाःकृतौसेतौयुद्धकांडेचतुर्थसर्गः ४ अथ त्वेति १ सुतरांदुर्मतेमामनुजीव्यममसेवकोभव त्वेति

राममेवपरात्मानंभक्तिभावेनसर्वदा सीतांसमर्प्यरामायतस्यदासानुचरोभव ५४ विमुक्तः सर्वपापेभ्योविष्णुलोकंप्रयास्य
सि नोचेत्प्रमिष्यसेक्षोधः पुनरावृत्तिवर्जितः ५५ अंगीकुरुष्वमद्वाक्यंहितमेववदामिते ५६ सत्संगतिंकुरुभजस्वहरि
रण्यं श्रीराघवंमरकतोपलकांतिकांतं सीतासमेतमतिशोधनचापबाणं सुग्रीवलक्ष्मणविभीषणसेवितांघ्रिं
इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेचतुर्थसर्गः ४ अथ त्वाशुकमुखात्कितवाक्यमहाने
नं रावणः क्रोधताम्राक्षोदहन्निवतमब्रवीत् १४ अनुजीव्यसुदुर्बुद्धे गुरुवद्भाषसेकथं शास्तिताहंत्रिजग
तोऽशिक्षन्नलज्जसे २ इदानींमेवहन्मित्वां किंतुपूर्वकृततव स्मरामितेनरक्षामित्वांयद्यपिवधोचितः ३
गच्छविमूढत्वमेवंश्रुतिपुनर्मेक्षमं मुक्त्वाविमानोगृहंययौ ४ शुकोपिब्राह्मणः पूर्वंब्रह्मलि
वानप्रस्थविधानेनवनेतिष्ठन्स्वकर्मकृत् ५ देवानामभिवृद्ध्यर्थंविनाशायसुरद्विषां चकारयज्ञवितति
महामतिः ६ राक्षसानांविरोधीभूतःशुकोदेवहितोद्यतः वज्रदंष्ट्रइतिख्यातस्तत्रैकोराक्षसोमहान्

एवंत्वंकथंभाषसेसर्वशिक्षकंमांशिक्षयन्नपिसमर्थः २ पूर्वंकृतंस्वीयकृतंयद्यपित्वंवधोचितस्तथापितेनपूर्वोपकारस्मर
त्वारक्षामीत्यन्वयः ३ एवंविधंवाक्यंगृहवैखानसाश्रम ४ आश्रमेवार्थमितिहासंपूर्वमेवाहशुकोपीति ५ अविच्छि
न्नवितर्तिमध्येविच्छेदरहितयज्ञविस्तरं ६ शुकोदेवहितोद्यतइतिज्ञात्वाराक्षसानांशुके विरोधोदेभ्यादवबुद्धिरभूत्

अ·रा·लं·
१२

शुकापकरणे शुकस्यापकारे उद्यतः । शुकापकारं अतिष्ठन् प्रतिज्ञातवान् परस्मै परमार्थतस्य शुकस्य ८ अंतरं अवसर
तं १० मांसभोज्यं मांसयुक्तं भोज्यं ११ तां च शुकभार्यां चातः तच्छरीरात् मायया प्रविश्य मोहयन् पाकशालातो वहिर्निःसरण
कुर्वन् १२ सः अगस्त्यः अमेध्यं मानुषं मांसं दृष्ट्वा च कोपकुपितश्च स न गस्त्यः शुकमब्रवीत् १३ १४ यतस्त्वं मह्यं मानुष

अंतरं प्रेप्सुरातिष्ठ शुकापकरणे उद्यतः । कदाचिदागतो गस्त्यस्तस्याश्रमपरं मुनेः ८ तेन संपूजितो गस्त्यो भोजनार्थं निमंत्रि
तः गते स्नातुं मुनौ कुंभसंभवे प्राप्य चांतरं ९ अगस्त्यरूपधृक् सोपि राक्षसः शुकमब्रवीत् यदि दास्यसि मे ब्रह्मन् भोजनं दे
हि सामिषं १० बहुकालेन भुक्तं मे मांसं छागादिसंभवं तथेति कारयामास मांसभोज्यं सुविस्तरं ११ उपविष्टे मुनौ भोक्तुं कुं
भ मोतीव सुंदरं शुकभार्यावपुर्धृत्वा तोचांतर्मोहयन् बलात् १२ नरमांसं ददौ तस्मै सुपक्वं बहुविस्तरं दत्तवांत दृष्ट्वा कुं
भसंभवो दृष्ट्वा च कोपसः १३ अमेध्यं मानुषं मांसं ममागस्त्यः शुकमब्रवीत् अभक्ष्यं मानुषं मांसं दत्तवानसि दुर्मते
१४ मह्यं तेराक्षसो भूत्वा तिष्ठत्वं मानुषाशनः इति शप्तः शुको भीत्या प्राहागस्त्यं मुने त्वया १५ इदानीं भाषितं मेयं
देहीति विस्तरं तथेत्युक्तं मे देव किं मे शापं प्रदास्यसि १६ श्रुत्वा शुकस्य वचनं मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ज्ञात्वा रक्षसः
ते सर्वं ततः प्राह शुकं सुधीः १७ तवापकारिणा सर्वं रक्षसि न कृतं त्विदं अविचार्यैव मे दत्तः शापस्ते मुनिसत्तम
तथापि मे वचो मोघमेव नैव भविष्यति राक्षसः पुरा स्थास्यराव रास्यसहायकृत् १९ तिष्ठ तावद् दशरथात्मजः राम

स

वधाय हि आगमिष्यति लंकायां समीपं वानरैः सह २०

संदत्तवानसि अतस्त्वं मानुषाशनो राक्षसो भूत्वातिष्ठ १५ अथ मे वि स्तरविस्तरयुतं मांसं देहीति इदानीं मुक्तं तवैव मे
तं मतो मे मशापं किं प्रदास्यसि इत्यापं मेतत् १६ १७ १८ यतो मे वचो मोघं न निष्फलं गतः एव यदुक्तं भविष्यति ते देववर

तदागमनोत्तरं रावणेन प्रेषितश्चारो भूत्वा रघूत्तमं दृष्ट्वा शापाद्विनिर्मुक्तः रक्षः स्वभावाद्धितिमुक्तो २१ रावणं तत्त्वज्ञानं बो-
ध्याच ततो मुक्तः मत्समीपाय श्येतितेन सक्तः परंपरं स्ववैखानसपदं २२ २३ २४ राज्ञो मातुः पिता रात्तः प्रियश्चेत्यर्थः २
तदादौ जानकीप्रवेशदिनादारभ्य पुर्यां नगर्यां घोराणि निमित्तानि दृश्यन्ते इत्यन्वयः २७ घोरत्वविवरणं नाशं
खरं कठोरं स्तनितं गर्जितं घोषः सवज्रपातः प्रादुश्चयेथांते २८ देवलिंगानि देवताः प्रतिमाः स्विद्यंति स्वेदवंति २९
प्रेषितो रावणेन त्वं चारो भूत्वा रघूत्तमं दृष्ट्वा शापाद्विनिर्मुक्तो बोधयित्वा च रावणं तत्त्वज्ञानं ततो मुक्तः परंपद-
मि इत्युक्तो गतस्य मुनिना शुको ब्राह्मणसत्तमः २२ बभूव राक्षसः सद्यो रावणांशाय संस्थितः इदानीं चाररूपेण
रामं सहानुजं २३ रावणं तत्त्वविज्ञानं बोधयित्वा पुनर्द्रुतं सर्वं च ब्राह्मणो भूत्वा स्थितो वैखानसैः सह २४
मागमद्वृद्धो माल्यवान्नाम बुद्धिमान्नीतिपुराणो राज्ञो मातुः प्रियः पिता २५ प्राह ते राक्षसं वीरं प्रश-
तरात्मना शृणु राजन्वचो मे यच्छ्रुत्वा कुरु सम्मितं २६ यदा प्रविष्टा नगरीं जानकी रामवल्लभा तदादि पुर्यां दृश्यं-
ते निमित्तानि दृश्यानि २७ घोराणि नाशहेतूनि तानि मे वदतः शृणु खरस्तनितनिर्घोषा मेघा अतिभयंकराः
शोणितेनाभिवर्षन्ति लंकामुष्णेन सर्वदा रुदंति देवलिंगानि स्विद्यंति प्रचलंति च कालिकापांडुरैर्दंतैः प्रहसंत्यग्रतः स्थि-
ता खरा गोषु प्रजायंते मूषका नकुलैः सह ३० मार्जारा राजयुध्यंति पन्नगा गरुडेन तु करालो विकटो मुंडः पुरुषः
कृष्णपिंगलः कालो गृहाणि सर्वेषां काले काले त्ववेक्षते एतान्यन्यानि दृश्यंते निमित्तान्युद्भवंति च ३३
प्रतिराक्षसं पुरा स्थिता कालिका पांडुरैर्दंतैः प्रकाशितैर्हसति सर्वान् भक्षयामीत्याशयेनाहतः नकुलसहिता स्व-
रभक्ष्या मार्जारैर्युध्यंति तेभ्यो भक्ष्या वानरैर्नतुभ्येभ्य एव रक्षोभ्यः मामिति सूचितं ३० कालो मृत्युरूपः क-
तश्चेत्यर्थः एतानुक्तानि एवंजातीयकान्यन्यानि च जातानि दृश्यंते अ [illegible]

अ॰ लं॰
१४

शांतिं उत्पात सूचितारिष्टनाशकं कर्मं तदेवं कर्म्म हर्मीनामिति ३३ रामस्य नारायणत्वे गमक माहयस्मादिति पा॰
रंतीत्यन्वयः ३४ भक्ताप्रतत्स्वंतःकरणांये यांते भक्ताः प्रतांताः अगो रेफ लोपः सर्वेषां हृत् हृदयं आलयः स्थानं य
वंति यामिराम्मिस्पर्थः ३५ भक्तेस्य स्वतधापी त्वारिमत्वाराम भक्त्याकुल स्वकुलमेव कौशलं तदेतवेतन्निमित्त मिति
न मर्षयति न हितत्वेन गच्छतीत्यर्थः ३७ अमर्षमेव प्रकाटयति मानवमिति रूपणा अस्वरादिर्दयापात्रे शरख्याः

अतः कुलस्य रक्षार्थं शांतिं कुरुद्र शासन सीतां सम्मान्य सधनां रामायाशु प्रयच्छ भो ३३ रामं नारायणं विद्धि वि
स्य जरा घवे यस्मात् पोतमाश्रित्य सत्तानि नो भवसागरं ३४ त्वं भक्तिरतानां तास्ततो रामो न मानुषः भजस्व भक्ति
न रामं सर्वहृदालयं ३५ यद्यपि त्वं दुराचारो भक्त्या पूतो भविष्यसि मद्वाक्यं कुरु राजेंद्र कुलकौशल हेतवे
तत्तु मात्स्य वृत्तो वाक्यहितमुक्तं हनूमता नृनः न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ३७ मानवं कृपणं रामं ए
ख्यं मृगाश्रये समर्थं मन्यसे केन हीनं पित्रा मुनिप्रियं ३८ रामेण प्रेषितो नूनं भाषसे त्वमनर्गलं गच्छ दृ
त्वं सोढं सर्वं त्वयोदितं ३९ इत्युक्त्वा कर्णपदवीं दहत्येतद्वचस्तव इत्युक्त्वा सर्वं सचिवैः सहितः प्रस्थितः सदा
सादाये समासीनो पश्यन् वानरसैनिकान् मुख्याया योजयत्सर्वान् क्षमसान्समुपस्थितान् ४१ रामोपि स्व पुरा
सभरोन समाहृते दृष्ट्वा रावणमासीनं कोपेन कलुषीकृतः ४२ किरीटिनं समासीनं मंत्रिभिः परिवेष्टितं श
णः मुनिप्रियत्वेन अतिनिःसारत्वं सूचितं ३८ पृतत्स्वं वक्षोवंधुतरत्वयोदितं सर्वं सोढं ३९ अतस्तव वचनानि सू
कर्णपदवीं दहति प्रास्थितः सभध्यान्नवणा इति शेषः ४० समुपस्थितान् संनिहितान् समाहृतं समानीयते

ति

श्वेतछत्रसहस्राणि अतिमहत्वाद्देहस्यानेकछत्रधारणात् ५४ पणवानगोमुखैः वाद्यविशेषैः ५५ कृतवानहनन्तः स्तद्दह
यारूढास्ते कर्द्दिभिरायुधैर्लक्षितात्मादृशा युद्धश्च राऽस्पर्धः ५६ लंकां सर्वतः प्रतिहारं चोपाययुः ५७ शृंगाणि सूक्ष्मीभूत
शिखराणितानि विपुलानि सुदृढैः स्थितानि इति शेषः ५८ रावणास्य भागधाः ततः प्रदेशात्स्वस्वरक्षणार्था शात्वेन गृहीत

प्र

श्वेतछत्रसहस्राणि किरीटदशार्कं तथा विच्छेद निर्मिथ्यार्द्धेन तद्दुत्तमिवाभवत् लज्जितो रावणास्तूर्णं विवेशभव
नं आहूय राक्षसान्सर्वान्प्रहस्तमुखान्बलि ः ५४ वानरैः सहयुद्धाय नोद्यामास त्वरः ततो भेरीमृदंगाद्यैः प
नकगोमुखैः ५५ महिषोष्ट्रैः खरैः सिंहैर्द्वीपिभिः कृतवाहनाः खड्गशूलधनुः पाशायष्टितोमरशक्तिभिः
लक्षिताः सर्वतो लंकां प्रतिद्वारमुपाययुः तत्सर्वमेव रामेण नोदितावानरर्षभाः ५७ उद्यम्यगिरिशृंगाणि
राणि महान्तिच तरूंश्चोत्पाद्य विविधान्युद्धाय हरियूथपाः ५८ प्रेक्षमाणा रावणास्य तास्वनीकानि भागधाः
घवप्रियकामार्थं लंकामारुरुहुस्तदा ५९ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवंगमाः ततः सहस्रयूथाश्च को
टियूथाश्च यूथपाः ६० कोटिशतयुताश्चान्ये रुरुधुर्नगरं भृशं आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ६१
रामो जयत्यतिबलो लक्ष्मणाश्च महाबलः राजा जयति सुग्रीवो राघवेणानुपालितः ६२ इत्येवं घोषयन्तश्च समं
युधिरे रिभिः हनूमानंगदश्चैव कुमुदो नील एवच ६३ नलश्च शरभश्चैव मैन्दो द्विविद एवच जाम्बवान्दधिवक्त्र
केसरी तार एवच ६४ अन्येच बलिनः सर्वे यूथपाश्च प्लवंगमाः हाराराधुत्सल्पलकायाः सर्वतो रुरुधुर्भृशा
नीतिशेषः ५९ ते द्रुमेरित्यादि स्मृ पल्लक्षिता ((दाहृश्च महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च
इतिशेषः सहयमयूथाः सहस्रसंख्यामरव्ये यूथाये षां ५ आप्लवतः उर्ध्वंप्लवेतः पुनरधः पततः ६१ ६२ अ
६३ ६४ सर्वतो रुरुधुः यथा रक्षसां वहिर्निर्गमो न भवति न

अ·लं·
१५

निर्गत्य बलेन ततोतिःसार्य स्वयं च बहिरागत्येत्यर्थः ५७ समरः मांसशोणिताभ्यां कर्दमयुक्तप्रदेशकः ५८ अद्भुतोपम...
येन सः सकलाद्भुतयुद्धोपमानभूतः समशोबभूवेत्यन्वयः ५८ ५९ ६० विसृष्टत्वाद्वानरा दृष्टत्वं बलित्वं च सीतायाद्रुष्टभाव...
पापवतारावरोःनपालितत्वाद्रुष्ट सा हतश्रीकात्वाद्व्यतिरेकालंकारः ६१ ६२ ६३ अंतर्धानमदृश्यत्व ६४ ब्रह्मास्त्रेणपु...

निर्गत्य भिंडिपालैश्च खड्गैः शूलैः परश्वधैः निर्जघ्नुर्वानरानीकं महाकाया महाबलाः ५७ राक्षसांश्च तथा जघ्नुर्वानरा जितकाशि-
नः तथा बभूव समरो मांसशोणितकर्दमः ५८ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ते हयैश्च गजैश्चैव रथैः कांचनसन्नि-
५९ रक्षोव्याघ्रा युधि क्रुद्धा नादयंतो दिशो दश राक्षसाश्च कपींद्राश्च परस्परजयैषिणः ६० राक्षसान्वानरा जघ्नुर्वानरांश्चै-
राक्षसाः रामेण विष्णुना दृष्टा हरयो दिविजांशजाः ६१ बभूवुर्बलिनो हृष्टास्तदा पीता मृता इव सीताभिमर्षपाप्येन रा-
णेनाभिपालिताः ६२ हतश्रीकान्हतबलान्राक्षसान्जघ्नुरोजसा चतुर्थांशावशेषेण निहते राक्षसबले ६
स्वसैन्ये निहते दृष्ट्वा मेघनादोथ दुष्टधीः ब्रह्मदत्तवरः श्रीमानंतर्धानं गतोसुरः ६४ सर्वास्त्रकुशलो व्योम्नि ब्रह्मास्त्रे-
ण मंत्रतः नानाविधानि शस्त्राणि वानरानीकमर्दयन् ६५ ववर्ष शरजालानि तदद्भुतमिवाभवत् रामोपि मानयन्ब्र-
मस्त्रं मस्त्रविदां वरः ६६ क्षणं तूष्णीमुवासाथ ददर्श पतितं बलं वानराणां रघुश्रेष्ठः क्रोधानलसन्निभः ६७ चाप-
यस्सौमित्रे ब्रह्मास्त्रेणासुरं क्षणात् भस्मीकरोमि मे पश्य बलमद्य रघूत्तम ६८ मेघनादोपि तच्छ्रुत्वा रामवाक्यमतंद्रितः
जगाम नगरं मायया मायिकोसुरः ६९

विधानि शस्त्राणि मुंचन्निति शेषः वानरसेनां पीडयन् रामस्योपरि शरजालानि ववर्ष ६४ ६५ वानराणां बलं पतितं ददर्श ततः
६७ पितृव्याह चापमित्यादि चापहस्तस्य क्रोधातिशयेन तद्विस्मरणादिव च पमानयेत्युक्तिः रघूत्तम लक्ष्मण ६८

७० दिव्यौषधिसमुद्भवः दिव्यौषधीनां समुद्भवो यस्मिन्नित्यर्थः संजीवयावानरौघानित्यन्वयः ७१ ७२ आपमाविनिच्छेदः सिद्धसंकल्पस्
त् एतत्कर्म न सहरं श्वेव्व ७३ ७४ ७५ मंत्रिणोये चबांधवास्ते सर्वं गच्छन्तु य तस्ते मन्त्रियकास्थिराः ७६ प्राणविलम्बवात्प्राणनाशभवात्

पतितं वानरानीकं दृष्ट्वा रामोतिदुःखितः उवाच मारुतिं शीघ्रं गत्वा क्षीरमहोदधिं ७० तत्र द्रोणगिरिर्नाम दिव्यौषधिसमुद्भवः तमान
तं गत्वा संजीवय महामते ७१ वानरौघान्महासत्वान्कीर्तिस्ते सुस्थिरा भवेत् आज्ञाप्रमाणमित्युक्त्वा जगामानिलनंदनः ७२
आनीय च गिरिं सर्वान्वानरान्वानरर्षभः जीवयित्वा पुनस्तत्र स्थापयित्वा ययौ द्रुतं ७३ सर्वैर्बद्धैरवं नादं वानराणां वले
तः श्रुत्वा विस्मयमापन्नो रावणो वाक्यमब्रवीत् ७४ राघवो मे महान् शत्रुः प्राप्तो देवविनिर्मितः हंतुं तं समरे शीघ्रं ग
मम पृथ्वमाः ७५ मंत्रिणो बांधवाः शूरा ये च मन्त्रियकास्थिराः सर्वे गच्छन्तु युद्धाय त्वरितं मम शासनात् ७६ येन
ति युद्धाय भीरवः प्राणविलम्बवात् तान्हनिष्याम्यहं सर्वान्मच्छासनपराङ्मुखान् ७७ तच्छ्रुत्वा भयसंत्रस्ता निर्जग्म
कोविदाः अतिकायप्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ ७८ देवशत्रुर्निकुंभश्च देवांतकनरांतकौ अपरे बलिनः सर्वे युयुत्सु
यवानरैः ७९ एते चान्ये च बहवः शूराः शतसहस्रशः प्रविश्य वानरं सैन्यं ममन्थुर्बलदर्पिताः ८० भुशुंडिभिंडिपालै
श्च बाणैः खड्गैः परश्वधैः अन्यैश्च विविधै [illegible]रस्त्रैर्निजघ्नुर्हरियूथपान् ८१ ते पादपैः पर्वताग्रैर्नखदंष्ट्रैश्च मुष्टि
प्राणैर्विमोचयामासुः सर्वराक्षसयूथपान् ८२

च प्राणनाप्राणविलम्बात्प्राणनाशभयात् एवं च प्राणनाशे सर्वथा प्राप्ते यशोरक्षणाय युद्धार्थं गमनमेव त्वाय इति भावः
७८ ७९ वानराणामिदं वानरम् आर्षेणातत्त्वेन्यं प्रविश्य ममन्थुरर्थात तैन्यमेव ८० भुशुंडभिंडिपाला असुधाविशेषाः

८२ ८४ रामतेजः समाविश्य प्राप्य ततेजः समाविश्य बलवत्वे हेतुमाह रामशक्तीति ८४ सर्वेश्वरः संकल्पमात्रेण सर्वसंहारसमर्थः
न्मनुष्यत्वविडंबनं तदनुकरणं तेन हेतुना तल्लिर्वाहाय युद्धादिलीलारूपां मायां वितनोति ८५ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे श्रीरामव॰

रामेण निहताः केचित्सुग्रीवेण तथापरे हनूमता चांगदेन लक्ष्मणेन महात्मना ८३ यूथपैर्वानराणां ते निहताः सर्वराक्षसाः राम
समाविष्टत्वान्नराः बलिनोऽभवन् ८४ रामशक्तिविहीनानामेवं शक्तिः कुतो भवेत् ८४ सर्वेश्वरः सर्वमयो विधाता मायामनु
विडंबनेन सदाचिदात्मा रमयोपि रामो युद्धादिलीलां वितनोति मायां ८५ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे पं
चमसर्गः ५ श्रुत्वा युद्धे बलं नष्टमतिकायमुखं महत् रावणो दुःखसंतप्तः क्रोधेन महतावृतः १ निधायेंद्रजितं लंकारक्षा
महाद्युतिः स्वयं जगाम युद्धाय रामेण सह राक्षसैः २ दिव्यं स्यंदनमारुह्य सर्वशस्त्रास्त्रसंयुतं राममेवाभिदुद्राव राक्षस
महाबलः ३ वानरान्बहुशो हत्वा बाणौराशीविषोपमैः पातयामास सुग्रीवप्रमुखान्यूथपान्यकान् ४ गदापाणिमं
तत्र दृष्ट्वा विभीषणं उत्ससर्ज महाशक्तिं मयदत्तां विभीषणे ५ तामापतंतीमालोक्य विभीषणविघातिनीं दत्ता
रामेणावधार्हो नायमासुरः ६ इत्युक्त्वा लक्ष्मणो भीमं चापमादाय वीर्यवान् विभीषणस्य पुरतः स्थितोऽकंपइवाचलः

संतौ युद्धकांडे पंचमसर्गे ५ श्रुत्वेति अतिकायमुखं तत्प्रधानं १ लंकारक्षणार्थमिंद्रजितं लंकानिधाय स्थापयित्वा २ ३ आशीविषोपा
तातिकाः ४ तत्र ५ तस्य मेमहासत्वमहाबले लयमदत्तामंदोदरीपित्रा दत्ता ५ विभीषणविघातिनीं तत्त्राणहरां रामदत्वाभयत्वाद्ययंत्रासु
सुरः वधार्हेनेति शक्तिग्रव्याद्दशातिरिक्तो बमोघं वेति ६ उत्त्वा विचार्य विभीषणपुरतः तं दृष्ट्वा तत्त्वा शक्तिसमुखस्थितः ७

अमोघशक्तितः अमोघसामर्थ्यत्वात् नन्वेवं कथं लक्ष्मणस्य जीवनं तत्राह यावत्य इति संभवंति प्रकटीभवंति ८ ईश्वरचैतन्यसंबंधादेव जगद
मायायां सर्वशक्तिप्रादुर्भाव इति तासामाधारभूतो लक्ष्मणो ततः सर्वशक्तिचालकस्य मायायास्तत्या मायानिर्मितशक्त्या न मृतिरिति भावः ९
नन्वेवं मूर्छापि कुतस्तत्राह तथापीति तदनुव्रतः नरवत्तल्लीलां कुर्वन् अन्यथा रावणस्य मनुष्यत्वहानेन तन्मृतिदुर्लभेत्याशयेन मूर्छितो ना

सा शक्तिर्लक्ष्मणतनुं विवेशामोघशक्तितः यावंत्यः शक्तयो लोके मायया संभवंति हि ८ तासामाधारभूतस्य लक्ष्मणस्य म-
हात्मनः १० मायाशक्त्या भवेत्किं वा शेषांशस्य हरेस्तनोः ९ तथापि मानुषं भावमापन्नस्तदनुव्रतः मूर्छितः पतितो भूमौ त-
माहर्तुं दशाननः १० हस्ते स्तोलयितुं शक्तो न बभूवातिविस्मितः सर्वस्य जगतः सारं विराजं परमेश्वरं ११ कथं लोकाश्रयं विष्णुं
तोलयेल्लघुराक्षसः ग्रहीतुकामं सौमित्रिं रावणं वीक्ष्य मारुतिः १२ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना तेन मुष्टिप्रहारे-
ण जानुभ्यामपतद्भुवि १३ आस्यैश्च नेत्रश्रवणैरुद्वहन्रुधिरं बहु विघूर्णमाननयनो रथोपस्थ उपाविशत् १४ अथ
लक्ष्मणमादाय हनूमान्रावणार्दितं आनयद्रामसामीप्यं बाहुभ्यां परिगृह्य तं १५ हनूमतः सुहृत्त्वेन भक्त्या च परमेश्वरः
लघुत्वमगमद्देवो गुरूणां गुरुरव्ययः सा शक्तिरपि तं त्यक्त्वा ज्ञात्वा नारायणांशजं रावणस्य रथं प्रागाद्रावणोपि शनैस्त-
तः १७ संज्ञामवाप जग्राह बाणासनमथोरुधा रामभेवाभिदुद्राव दृष्ट्वा रामोपि तं क्रुधा १८ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मितिभावः तोलयितुं चालयितुं अपि शक्तो बभूव वस्तुतस्तं उत्थापयितुं तेन चातिविस्मितश्चासीत् तत्र हेतुमाह सर्वस्येति विराजं सर्वज-
गद्रूपेणाभासमानं अत एव जगतः सारं १२ अथ ततो रावणः १३ १४ १५ भक्त्या तस्य स्वभक्तत्वादिति भावः गुरूणामपि श्रेष्ठः
नारायणांशजं तत्वेन स्वाविषयं ज्ञात्वा १७ बाणासनं धनुः १८ ॥ ॥

अ. लं.
१७

रावणं रथस्थं दृष्ट्वा लोकहृस्यात् तस्माद्यहनूमंतमारुह्याभिदुद्राव १९ वज्रस्यनिष्पेषोनिर्घातः २० मेपुरस्थित्वा क्वगमिष्यसि
शिम: तेनोते गमनेपिमद्दृष्टविषयेगमनं न संभावितमितिभावः किंच यद्यप्यहं सर्वत्र समदर्शी तथापि कृतापराधं कृत्वा जीवन्न
एतावदेव मे समदर्शित्वं यत्कर्मानुरूपफलदत्वं अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्ये आपद्येतामिति भावः २१ अहमपि समदर्शित्वमाहयेनेति तेनु
ध्यवति

आरुह्य जगतां नाथो हनूमंतं महाबलं रथस्थं रावणं दृष्ट्वा अभिदुद्राव राघवः १९ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरं रामो गंभीरया
वाचा राक्षसेंद्रमुवाच ह २० राक्षसाधम तिष्ठाद्य क्व गमिष्यसि मे पुरः कृत्वापराधमेवं मे सर्वत्र समदर्शिनः २१ येन ते बाणेन
निहता राक्षसास्ते जनालये तेनैव त्वामहं निष्यामि तिष्ठाद्य मम गोचरे २२ श्रीराम वचनं श्रुत्वा रावणो मारुतात्मजं वेगे
न राघवं संवहंतं शरैस्तीक्ष्णैरताडयत् २३ हतस्यापि शरैस्तीक्ष्णैर्वायुसूनोः स्वतेजसा व्यवर्धत पुनस्तेजो ननर्द च महाकपिः
२४ ततो दृष्ट्वा हनूमंतं सव्रणं रघुसत्तमः क्रोधमाहारयामास सकालरुद्र इवापरः २५ साश्वं रथं सध्वजं सूतं शस्त्रौघं धनुरं
जसा छत्रं पताकां तरसा चिच्छेद शितसायकैः २६ ततो महाशरेणाशु रावणं रघुसत्तमः विव्याध वज्रकल्पेन पाकारिरिव प
र्वतं २७ रामबाणाहतो वीरश्चचाल च मुमोह च हस्तान्निपतितं चापं तं समीक्ष्य रघूत्तमः २८ अर्धचंद्रेण चिच्छेद तत्कि
रीटं रविप्रभं अनुजानामि गच्छ त्वमिदानीं बाणपीडितः २९

दिलिप्सारिभिरित्याशयः २२ राघवं वहंतं हनूमंतमताडयत् २३ स्वतेजसा स्वीयेन स्वीयेनतरोऽतेजसा तेजो व्यवर्धत यद्वा रामः स्वते
जसा हनूमतस्तेजो व्यवर्धयदित्यर्थः २४ २५ अंजसा शीघ्रं युगपदेवेति यावत् २६ पाकारिरिंद्रः २७ तं समीक्ष्य तादृशावस्थं रावणं
मीक्ष्य २८ तादृशावस्थवीरस्य हननानौचित्यं मत्वा कार्यशेषं च विचार्य किरीटमेव चिच्छेद ततो रावणं प्रति उवाचेति शेषः तदेवाह

लंकां प्रविश्याश्वास्य सुग्रीवं लंकां यथास्य सीतु ॥ इति विशेषः ३० ३१ लीलयेत्यत्र नैव स्तुतः शोकाभावः ३२ वानरानपि त्वपि ना लक्ष्मणं ३
क्षणान्महोदधीं तीर्त्वा गत्वौषधीरानयामि इति प्रतिज्ञायेति शेषः जगामेत्यनेनान्वयः प्रस्थातुमुद्यत इत्यर्थः ३४ नेतुं त्वनेतुं ३५ ३

प्रविश्य लंकामाश्वास्य च पुष्पप्रतिवलं मम रामबाणेन संविद्धो हतसर्वोऽथ रावणः ३० महत्या लज्जया युक्तो लंकां प्राविशदातुरः
रामोऽपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा मूर्छितं पतितं भुवि ३१ मानुषत्वमुपाश्रित्य लीलयानुशुशोच ह ततः प्राह हनूमंतं वत्स जीवय लक्ष्मणं ३२
महौषधीः समानीय पूर्ववद्वानरानपि तथेति राघवेणोक्तो जगामाशु महाकपिः ३३ हनूमान्वायुवेगेन क्षणात्तीर्त्वा महोदधिं ए
तस्मिन्नंतरे चारा रावणाय न्यवेदयन् ३४ रामेण प्रेषितो देव हनूमान् क्षीरसागरं गतो नेतुं लक्ष्मणस्य जीवनार्थं महौषधीः
३५ श्रुत्वा तच्चारवचनं राजा चिंतापरोऽभवत् जगाम रात्राववैकाकी कालनेमिगृहं क्षणात् ३६ गृहागतं समालोक्य रावणं
विस्मयान्वितः अर्घ्यादिकं ततः कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ३७ कालनेमिरुवाचेदं प्रांजलिर्भयविकलः किं ते करोमि राजेंद्र
किमागमनकारणं कालनेमिमुवाचेदं रावणो दुःखपीडितः ३८ ममापि कालवशतः कष्टमेतदुपस्थितं मया शक्त्या ह
तो वीरो लक्ष्मणः पतितो भुवि ३९ तं जीवयितुमानेतुमोषधीर्हनुमान्गतः यथा तस्य भवेद्विघ्नं तथा कुरु महामते ४० मा
यया मुनिवेषेण मोहय त्वं महाकपिं कालात्ययो यथा भूयात्तथा कुरु त्वमिह मंदिरे ४१ रावणस्य वचः श्रुत्वा कालनेमिरुवा
च तं रावणेश वचो मेऽद्य शृणु धारय तत्त्वतः ४२ प्रियं ते करवाण्येव न प्राणान्धारयाम्यहं मारीचस्य यथा रामेषुराभूत्तथा गतिः पि

स्थितः कालनेमि ३७ किमागमनकारणमिति रावणं पप्रच्छेति शेषः ३८ कष्टमेवाहमयेति ३९ गतः सुषेणमेः प्रस्थित इत्यर्थः
४० कालात्ययः स्वस्तनसूर्योदयरूपः ४१ हेईशरावणोति शे

तथैवमेमभविष्यति मन्मुरेवमभविष्यतीत्यर्थः ४४ असुरकुलमिति छिद्रः किंकिंफलं जगात्मना जडस्वभावः ४५ एवं जीविताद्देहो वैराग्यमु
व्यमुपादिशति सीतामिति रम्यत्वोपयादकं मुनिगणाश्रयमिति ४६ यत्रैव यमासनादौ स्थित्वा स्थाता सुखं लभते तत्सुखासनं ४७
कृत्वेति शेषः इदं कृत्वे इत्यर्थः बहिः प्रवृत्तं बाह्यविषयेषु प्रवृत्तम् अक्षगणमिंद्रियगणं प्रत्यक्प्रवाह्य आत्मविषयं कुरुत्स्वर्व सहाय स्वमन
आत्मविषयत्वकारणमेव सर्वेंद्रियाणामात्मविषयत्वकारणं ४८ तदेवोपपादयति प्रकृतेरिति स्वरूपमाह चराचरमिति एतदेव प्र

तथैवमेनमेदेहो भविष्यति दशानन हतापुत्राश्च ये ते च बांधवा राक्षसास्त्वते ४४ घातयित्वासुरकुलं जीविते नापि किं तव
राज्येन वा सीतया वा किं देहेन जडात्मना ४५ सीता मया पुरा माया राज्यं देहेहि विभीषण वनं याहि महाबाहो रम्यं मुनिगणाश्रयं
४६ स्नात्वा प्रातः शुभजले कृत्वा संध्यादिकाः क्रियाः ततः एकांतमाश्रित्य सुखासनपरिग्रहः ४७ विसृज्य सर्वतः संगमितः
रान्विषयान्बहिः बहिःप्रवृत्ताक्षगणं शनैः प्रत्यक्प्रवाहय ४८ प्रकृतेर्भिन्नमात्मानं विचारय सदानघ चराचरं जगत्कृत्स्नं दे
हबुद्धींद्रियादिकं ४९ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं दृश्यते श्रूयते च यत् सैषा प्रकृतिरित्युक्ता सैव मायेति कीर्तिता ५० सर्गस्थि
तिविनाशानां जगद्वृक्षस्य कारणं लोहितश्वेतकृष्णादि प्रजाः सृजति सर्वदा ५१ कामक्रोधादिपुत्राद्याः हिंसातृष्णादि
कन्यकाः मोहयत्यनिशं देवमात्मानं स्वगुणैर्विभुं ५२ कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखानस्वगुणानात्मनीश्वरे आरोप्य स्ववशं कृ
तेन क्रीडति सर्वदा ५३

तिरित्यर्थः ४९ किं विशेषेणाहृश्यं सर्वमेव मायेत्याह आब्रह्मेति ५० सैव जगद्वृक्षस्य सर्गादिकारणं लोहितेत्यादि स्वस्य त्रिगुणात्मक
रजस्सात्त्विकतामसाः प्रजाः सृजति ५१ तथा कामक्रोधादीन्पुत्रान् हिंसाद्याश्च कन्यकाः सृजति स्वसृष्टजगतो वृद्ध्यर्थमित्यर्थः ए
षा आत्मानं मात्मपदवाच्यं विभुं देवं स्वैर्गुणैः पदार्थैर्मोहयति तेषु अहं ममेति बुद्धिमंतं करोति ५२ स्वभिष्ठानजगतः कर्तृत्वादीन्गुणा

सद्रोप्ययं दर्शनादि विकार हीनोपि प्रपंचपतीवावहेर्विषयान् स्वमात्मानं स्व स्वरूपं विस्मरणे हेतुर्मायागुणविमोहितत्वं ५४ तर्हि [illegible] यावि स्मृत स्व स्वरूप स्व वंध प्रवनेत्याह यदेति वोध रूपिणा ज्ञान स्वरूप एवहमिति जानता जीवन्मुक्तोस्त्यर्थः निवृत्ताहं धिः वहिर्विष याविस्मृत स्व स्वरूप स्ववंध प्रवनेत्याह यदेति वोध रूपिणा ज्ञान स्वरूप एवहमिति ५५ ताहशा मद्गुरुपदेशान्निदिध्यासन संपन्ना जीवन्मुक्ति दृष्टांत प्रास [illegible] इति शेषः आत्मानं शुद्ध मुक्त बुद्ध स्वभावमात्मस्वरूपं ५६ ध्यातुमि तैर्गुणैः शुखदुः खादिभिर्मुच्य ते अत्रतो मदुपदेशा श्रुतमात्मान मिदं विचार्य मदुक्तात्म स्वरूप विचारे गाढ ठीहस ५६ ध्यातुमि

मुद्धोप्यात्मा यया युक्तोपप्रपंचमिव सदा वहिः विस्मृत्य च स्वमात्मानं मायागुण विमोहितः ५४ यदा सद्गुरुणा युक्तो वोध्यते वो धरूपिणा निवृत्त दृष्टिरात्मानं पश्यत्येव तदा स्फुटं ५५ जीवन्मुक्तः सदा देही मुच्यते प्राकृतैर्गुणैः त्वमप्येवं सदात्मानं विवि यं नियतेंद्रियः ५६ प्रकृतेरन्यमात्मानं ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यसि ध्यातुं यद्यसमर्थोसि सगुणं देवमाश्रय ५७ हृत्पद्म क र्णिके स्वर्णपीठे माणिगणान्विते मृदुश्लक्ष्णतरे तत्र जानक्या सह संस्थितं ५८ वीरासनं विशालाक्षं विद्युत्पुंज निभांवरं किरीटहारकेयूर कौस्तुभादिभिरन्वितं ५९ नूपुरैः कटकैर्भान्तं तथैव वनमालया लक्ष्मणेन धनुर्हस्तकरेण परिसे वितं ६० एवं ध्यात्वा सदात्मानं रामं सर्वहृदि स्थितं भक्त्या परमया युक्तो मुच्यते नात्र संशयः ६१ मारुते वरितं तस्य भ क्तैर्नित्यमनन्यधीः एवं चेत्कृतकृत्योसि यथा निचमहात्मपि श्रवणादेव विनश्यंति पाप्मनि सकलं राशयः ६२ तामा

उक्त प्रकारेण ध्यातुमित्यर्थः ५७ सगुणं ध्येयं रूपमाह हृत्पद्मेति तिनां कर्णिकास्येषु स्वर्णपीठे स्थितमित्यन्वयः श्लक्ष्णां स्निग्धं वीरासनं स्थं विद्युत्पुंज निभांवरं पीतांवरमित्यर्थः ५९ भांतंशोभायमानं धनुर्हस्तकरेण एकं स्वस्यैकं रामस्येति द्वयं ६० सर्वहृदि तमित्यनेन एवं भक्तः सर्वप्रेरकत्वेन ध्येयः एवं हिसर्वस्य स्वतंत्रस्वाभाव्यति ध्येयं देयादिहीनो निर्भवतीत्यर्थः ६१ भक्तैः कथ्य तिशेषः कृतकृत्यो विशिष्टपूर्व कृतानि यथा ग्ने स्य श्रवणात्सकल राशयो नश्यतीति तत् ६२

अ०लं०
१९

वैरं वैरभावं निजभक्तियुक्तः अनन्यभक्तियुक्तः हृदा हृदयेन सदा भावितं भावस्य सत्ता रूपस्य ब्रह्मणो रूपं यस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव
एवेत्युक्ते त्यादिना ६२ इति श्रीमदध्यात्मरामायणस्य टीकायां श्रीरामशर्मणः कृतौ सेतौ युद्धकांडे षष्ठः सर्गः ६ अग्निमत्त
र्पिं घृतं जलसंयोगाद्यथा महाज्वालाकुलं भवति तथा जज्वालेत्यर्थः १ परैस्तु किंचिद्गृहीत्वा धनलोभात् राम किंकरात् प्रतिद्वंद्वभाव
यदि मे वचो न रोचते तदा गत्वा तत्वदाज्ञं समेव करोमि ३ रावणो नैव रावणेन स्वयमेव नो दित इत्यर्थः ४ खलं अतद्वेष्टः अत

८२

भज स्वराम परिपूर्णमेकं विहाय वैरं निजभक्तियुक्तः हृदा सदा भावितभावरूपमनामरूपं पुरुषं पुराणं ६२ इति श्रीमदध्या
त्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे षष्ठः सर्गः ६ कालनेमिवचः श्रुत्वा रावणोऽग्नितसंनिभः जज्वाल क्रोधताम्राक्षः
सर्पिरद्भिरिवाग्निवत् १ निहन्मि त्वां दुरात्मानं मच्छासनपराङ्मुखं परैः किंचिद्गृहीत्वा त्वं भाषसे राम किंकर २ काल
नेमिरुवाचेदं रावणं देव किं क्रुधा न रोचते मे वचनं यदि गत्वा करोमि तत् ३ इत्युक्त्वा प्रययौ शीघ्रं कालनेमिर्महासुरः
२ ~~कालनेमिरुवाचेदं~~ नोदितो रावणेनैव हनूमद्विघ्नकारणात् ४ स गत्वा हिमवत्पार्श्वे तपोवनमकल्पयत् तत्राश्रमे
परिवृतो मुनिवेषधरः खलः ५ गच्छतो मार्गमासाद्य वायुसूनोर्महात्मनः ततो गत्वाद्दर्शाथ हनूमान् आश्रमं शुभं
चिंतयामास मनसा श्रीमान्पवननंदनः पुरा न दृष्टमेतन्मे मुनिमंडलमुत्तमम् ७ मार्गो विभ्रंशितो वा मे भ्रमो वा चित्त
संभवः यद्वा विश्रम्याश्रमपदं द्रष्टुमुनिमशोषतः ८ पीत्वा जलं ततो यामि द्रोणाचलमनुत्तमं इत्युक्त्वा प्रविवेशाथ स
तो योजनायत ९ आश्रमं कुट्टलीशालखर्जूरपनसादिभिः समावृतं पक्वफलैर्नम्रशाखैश्च पादपैः १०
मुनिवेषधरो नतमुनिः ५ गच्छतो वायुसूनोर्मार्गमासाद्य तदीयमार्गमध्ये तपोवनमकल्पयदित्यर्थः ६ ७ मार्गो मे वि
भ्रांतः स्यात् मार्गांतरे आगतस्मि तियावत् उन्नानाश्रमत्वाश्रमत्वभ्रमः अथ वा किमनेन विचारेणेत्याह द्रक्ष्ये इति निमित्तिना
कवचनं अशेषतो मुनीन्द्रष्टुं इत्यर्थः ८ ९ अङ्कुरणोः पादपैश्च समावृतमाश्रमं प्रविवेशेत्यन्वयः १० ॥ ६९

६

वैरभावविनिर्मुक्तं यावत्राश्रमे हि न कुत्रापि योपि परस्परं वैरभावं त्यक्त्वा तिष्ठंति तस्मिन्नाश्रमप्रविष्टो भरणां इंद्रयोगः कपटं ११ १२ १३ म
मंडलुगतमित्यन्वयः १४ तदनंतरं जलपानानंतरं गमने त्वरामात्मा १५ १६ जलं जलाशयं १७ मायाविकल्पितमायया का

वैरभावविनिर्मुक्तं शुद्धं निर्मललक्षणं तस्मिन्महाश्रमे रम्ये कालनेमिः स राक्षसः ११ इंद्रयोगं समास्थाय चकार शिवपूजनं
हनूमानभिवाद्याह गौरवेण महासुरं भगवन् रामदूतोऽहं हनूमान्नाम नामतः रामकार्येण महता क्षीराब्धिं गंतुमुद्यतः
तृषा मां बाधते ब्रह्मन् नूदकं कुत्र विद्यते यथेच्छया तु पिबामि कथ्यतां मे मुनीश्वर १२ तच्छ्रुत्वा मारुतेर्वाक्यं कालनेमिस्तमब्रवीत्
ऽलुगतं तोयं मम त्वं पातुमर्हसि १४ भुंक्ष्व चेमानि पक्वानि फलानि तदनंतरं निवसस्व सुखेनात्र निद्रां मेहि त्वरां स्तु मा १५ भ
भव्यं भविष्यं वर्तमानं मितं युसाक्षयं उषितो लक्ष्मणः सर्वे वानरा राम वीक्षिताः १६ तच्छ्रुत्वाह हनुमान्नाहं कमंडलुजले न मे
न शाम्यति तृषा किंचित् कार्त्स्न्यात् ततो दर्शय मे जलं १७ तथेत्याज्ञापयामास वटुं मायाविकल्पितं वटो दर्शय विस्तीर्णं वापुमनते
जलाशयं १८ निमील्य चाक्षिणी तोयं पीत्वागच्छ ममान्तिकं उपदेक्ष्यामि ते मंत्रं येन द्रक्ष्यसि वै यथा धीः तथेति दर्शिते धी
वटुना सलिलाशयं प्रविश्य हनूमान् तोयं अपिबन्मीलितेक्षणः २० ततश्चागत्य मकरी महामाया महाकपिं ग्रस
महावेगा मारुतिं घोररूपिणी २१ ततो ददर्श हनुमान् ग्रसंतीं मकरीं तदा दारयामास हस्ताभ्यां वदनं सा ममार ह २२ ततो
तरिक्षे ददृशे दिव्यरूपधरांगना धान्यमालीति विख्याता हनूमंतमथाब्रवीत् त्वत्प्रसादादहं शापाद्विमुक्तास्मि कपीश्वर शप्ता

दृंशिखं १९ अथ हनूमंतं प्राह स्माह निमील्य चेति २१ तथेति उक्ते तिशेषः अपिबदिति छेदः २० महामाया वडुमायावती
कराकरा २१ २२ इति विख्याताप्सरा इति शेषः २३ २४

६ तस्मिन्नन्तरे सहायार्थं चागतास्ते च राक्षसाः ॥ तेरथ

अ॰ सं॰
२०

स्य असौ न मुनिः किंतु मुनिवेषधरः २६ २७ महता विलंबेन किं कृते अतिविलंबः किं कृतः इत्यर्थः २८ २९ ३० महात्मा पिकार
नं ३१ ३२ ३३ ३४ गृहीत्वा मांसं तेजोभिः दृष्ट्वैव स्वयं गृहीत्वा सुषेणस्य देहवत्वात्तेन चिकित्सां कारयामास एतेन वैद्यकशास्त्राभि

आश्रमे यस्तु ते दृष्टः कालनेमिर्महासुरः रावणप्रहितो मार्गे विघ्नं कर्तुं तवानघ २५ मुनिवेषधरो नासौ मुनिर्विप्रविहिंसकः
जहि दुष्टं गच्छ शीघ्रं द्रोणाचलमनुत्तमं २६ गच्छाम्यहं ब्रह्मलोकं त्वत्स्पर्शात् कृतकल्मषा इत्युक्त्वा सा ययौ स्वर्गं हनूमानप्यथा
श्रमं २७ आगतं तं समालोक्य कालनेमिरभाषत किं विलंबेन महता तव वानरसत्तम २८ गृहाण मन्त्रं त्वं देहि मे गुरु
दक्षिणां इत्युक्तो हनुमान्मुष्टिं दृढं बद्ध्वाह राक्षसं गृहाण दक्षिणामेतामित्युक्त्वा निजघान तं विसृज्य मुनिवेषं स कालनेमि
र्महासुरः ३० युयुधे वायुपुत्रेण नानामायाविधानतः मृत्युमायिकं ज्ञात्वा सो हनूमान् मारुतिर्नारिसूदनः ३१ जघान मुष्टि
ना शीर्षे भग्नमूर्धा ममार सः ततः क्षीरनिधिं गत्वा दृष्ट्वा द्रोणं महागिरिं ३२ अदृष्ट्वा चौषधीस्तत्र गिरिमुत्पाट्य सत्व
र गृहीत्वा वायुवेगेन गत्वा रामस्य सन्निधिं ३३ उवाच हनुमान् राम मानीतोयं महागिरिः यदुक्तं कुरु देवेश विलंबो ना
स्ति ते ३४ श्रुत्वा तु हनूमतो वाक्यं रामः सन्तुष्टमानसः गृहीत्वा चौषधीः शीघ्रं सुषेणेन महामतिः ३५ चिकित्सां का
रयामास लक्ष्मणाय महात्मने ततः सुप्तोत्थित इव ध्वात्वो वाच लक्ष्मणः ३६ तिष्ठ तिष्ठ क्व गतासि हन्मि द्रातीन्द्र शान्
इति श्रुत्वाथमालोक्य मूर्छावत्प्राय राघवः ३७ मारुतिं प्राह वत्साघात्वत्प्रसादात् महाकपे निरामयं प्रपश्यामि लक्ष्मणं

न प्रसिद्धस्यैव चिकित्साधिकार इति सूचितं ३५ बुध्यामोहं त्यक्त्वा ३६ ३७ भ्रमभ्रान्तरं महं निरामयं गतपीडं प्रपश्यामीत्यन्वयः

३

विबोधनार्थं वीरस्य नानायत्नसमाश्रिताः ॥ वादित्राणि समाजघ्नुर्निद्रितस्य च कर्णयोः ॥ इतस्ततस्ताड्यमानो न बुध्यते तथा
नो त्रिरात्रमुखमारुध्य मुहूर्तं द्वयमस्य वै ॥ ततश्च बुबुधे वीरः कुंभकर्णो महाबलः ॥ ८

विभीषणमते नैव तस्य लेकाचित्कृतत्वात् ३९ युद्धायाभिमुखाः युद्धं कर्तुं रिपूणामभिमुखा इत्यर्थः ४० मातंगो गजः ४१
राघवेणाभिभूतो गमत गृहमिति शेषः समाविश्येति उपविश्येत्यर्थः ४२ मत्सुमेत देहप्राणवियोगे ४३ समुपास्थितः लंका
मागइत्यर्थः ४४ ४५ हनिष्यसे इत्यतः प्राग्यः न संदेहः इति तस्यैव स्थिरीकरणम् वानर राघो मामित्युक्त्वा दिवंगत इत्यन्वयः

इत्युक्त्वा वानरैः सार्धं सुग्रीवेण समन्वितः विभीषणमते नैव युद्धाय समवस्थितः ३९ पाषाणैः पादपैश्चैव पर्वताग्रैश्च ते
वानराः युद्धायाभिमुखाभूत्वा ययुः सर्वे युयुत्सवः ४० रावणेन विक्षतो रामबाणो विद्धो महासुरः मातंग इव सिंहेन गरुडेन
नैव पन्नगः ४१ अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना सिंहासने समाविश्य राक्षसानिदमब्रवीत् ४२ मां तु खेदो युगे मत्सु
माह पूर्वं पितामहः मानुषो हि न मां हंतुं शक्तोऽस्ति भुवि कश्चन ४३ ततो नारायणः साक्षात् मानुषो भूत संशयः रामो दाश
रथिर्भूत्वा मां हंतुं समुपस्थितः ४४ अनरण्येन यत्पूर्वं शप्तोऽहं राक्षसेश्वर उत्पत्स्यते च ममैव शोषयन्मा मासनातनः
४५ तेन त्वं पुत्रपौत्रैश्च बांधवैश्च समन्वितः हनिष्यसे न संदेह इत्युक्त्वा मां दिवंगतः ४६ स एव रामः संजातो
मद्वधे मां हनिष्यति कुंभकर्णस्तु मच्छात्मा सहानिद्रावशंगतः ४७ तं विबोध्य महासत्त्वमानयंतु ममांतिकं इत्यु
क्त्वास्ते महाकाया राक्षसा गत्वा तु यत्नतः विबोध्य कुंभकर्णं ते निन्यू रावणसन्निधिं नमस्कृत्य स राजानमासनोप
रि संस्थितः ४९ तमाह रावणो राजा भ्रातरं दीनया गिरा कुंभकर्ण निबोध त्वं महत्कष्टमुपस्थितं ५० एमेणातिह
तः सैन्यः पुत्रैः पौत्रैश्च बांधवाः किं कर्त्तव्यमिदानीमे मत्सुकाल उपस्थिते ५१ एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली समुद्रं स

४६ मद्वधो मद्वधार्थमित्यर्थः समां हनिष्यति हनिष्यत्वेवेति स्वनिश्चयाभिलापः इदं ज्ञानं रजस्तमोजन्यत्वात् लोतमायुफलायेति बोध्यं
छात्मा अत्यंततमः प्रकृतिः निद्राप्रियत्वात् ४७ महासत्त्वमहाबले ४८ निन्युः प्रापयामासुः ४९ ५० मत्सु काल उपस्थिते

अ० लं०
२१

वानरानाशनीयाइतिचेत्तत्राह नानराणां युद्धे क्षयं नाशं न पश्यामीत्यनंतत्राह नूमतौषध्यानयनेन जीवनात् ५३ अतस्त्वं
नमत्तहितेनाशयस्व ५४ रावणेंद्रस्य सर्वश्रेष्ठस्य रावणस्येत्यर्थः यशालोकरावकाणां श्रेष्ठस्य परिदेवितं परिदेवनरूपं वचनं ५
यस्य कर्मणः फलं भावित्वेन तेन मया गदितं तत्त्वयोपगतं प्राप्तं ५६ रामो नारायण इति पूर्वमेव प्रोक्तः कथितः त्वयेति शेषः एवमनेकप्रका
रामस्य नारायणत्वं न बुध्यसे तत्स्यैतत्फलमागतमिति शेषः ५७ ननु त्वयेदं कथं ज्ञातं तत्राह एकदेति सानौ पर्वतशिखरे विशाला

येराक्षसा मुख्यतमास्ते हता वानरैर्युधि वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन ५३ नाशयस्व महाबाहो यदर्थं प्रतिबोधितः
भ्रातुरर्थे महासत्त्व कुरु कर्म सुदुष्करं ५४ श्रुत्वा तद्रावणेंद्रस्य वचनं परिदेवितं कुंभकर्णो जहासोच्चैर्वचनं चेदमब्रवी
त् ५५ पुरा मंत्रविचारे ते गदितं यन्मयानघ तद्दृष्टं त्वामुपगतं फलं पापस्य कर्मणः ५६ पूर्वमेव मया प्रोक्तो रामो नारा
यणः परः सीता च योगमायेति बोधितोऽपि न बुध्यसे ५७ एकदाहं वने सानौ विशालायां स्थितो निशि दृष्टो मया मु
निः साक्षान्नारदो दिव्यदर्शनः ५८ तमब्रुवं महाभाग कुतो गंतासि मे वद इत्युक्तो नारदः प्राह देवानां मंत्रणोत्थितः
५९ तत्रोत्पन्नमुदंतं ते वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः युवाभ्यां पीडिता देवाः सर्वे विष्णुमुपागताः ६० ऊचुस्ते देवदेवेशं
त्वाभक्त्या समाहिताः जहि रावणमक्षोभ्यं देव त्रैलोक्यकंटकं ६१ मानुषेणामृतिस्तस्य कल्पिता ब्रह्मणा पुरा अ
तस्त्वं मानुषो भूत्वा जहि रावणकंटकं ६२ तथेत्याह महाविष्णुः सत्यसंकल्प ईश्वरः जातो रघुकुले देवो राम इत्यभिवि
श्रुतः ६३ सहनिष्यति वः सर्वानित्युक्त्वाप्ययौ मुनिः अतो जानीहि रामं त्वं परं ब्रह्म सनातनं ६४ ॥

यां शिलायामिति शेषः विशालायां नगर्यां स्थितस्य मे सत्यवने ५८ कुतो गंतासि कुत आगतोसीत्यर्थे आर्थे देवानां मंत्रणे देवानां नोदित
र स्थाने इत्यर्थः तत्रास्थितोहं तत आगत इति प्राहेत्यन्वयः ५९ युवाभ्यां रावणकुंभकर्णाभ्यां ६० अक्षोभ्यं केनाप्यप्रोपणीयस्य
जहीत्यत्र हेतुगर्भं विशेषणं त्रैलोक्यकंटकमिति ६१ रावणकंटकं रावणरूपं कंटकं ६२ विष्णोरीश्वरत्वमचकं सत्यसंकल्पत्वं

मायया मनुष्यशरीरं न त्वसौ वस्तुतो मानुषः कश्चिज्जीव इत्यर्थः भजत इति द्वितीयावहुवचनांतं ६५ भक्त्यासीदतीत्य स्योपपत्तये
क्षेरुत्कर्षं माह भक्तिरिति ज्ञानजननं कृत्वा रवतस्या मोक्षदत्वं किं वक्तुनाकर्मभक्तिहीनं कृतं अमतम मस्रूतुतुल्यं फलाजनकं
त्यर्थः ६६ सर्वावतारेष्वयं मुख्योवतार इत्याहावतार इति लीलानुकारिणा तत्तज्ज्ञाति चेष्टानुकारिणा शीलाः ६७ येति पुराणं
भजंतीति ते संसारं तीर्त्वा हरेः पदं यांति ६८ शुद्धसत्वाः शुद्धांतःकरणाभवः संसारो भोगः शरीरं य स्यताद्दशोपो महानहिः कालं

त्यजवैरं भजस्वाघ मायामानुषविग्रहं भजतो भक्तिभावेन प्रसीदति रघूत्तमः ६५ भक्तिर्जनित्री ज्ञानस्य भक्तिर्मोक्षप्रदायि
नी भक्तिहीनेन यत्किंचित्कृतं सर्वमसत्समं ६६ अवताराः सुबहवो विष्णोर्लीलानुकारिणः तेषां सहस्रसदृशो रामो ज्ञानम
यः शिवः ६७ रामं भजंति निपुणा मनसा वचसानिशं अनायासेन संसारं तीर्त्वा यांति हरेः पदं ६८ ये राममेव सततं भुवि शु
द्धसत्वा ध्यायंति तस्य चरितानि पठंति संतः मुक्तास्त एव भवभोगमहाहिपाशैः सीतापतेः परमनंतसुखं प्रयाति ६९ इति श्रीमद
ध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे सप्तमसर्गः ७ कुंभकर्णवचः श्रुत्वाभ्रुकुटी विकटाननः दशग्रीवोऽ
ग्रजं मास मत्तां कुमतकल्पिव १ त्वमानीतोऽमुना मे ज्ञानवोधनाय सुबुद्धिमान् मया कृतं समी[illegible]तसुद्धस्वयदिरोचते २
नोचे गच्छ सुखं स्वप्तुं निद्रात्वां वाधते धुना रावणस्य वचः श्रुत्वा कुंभकर्णो महावलः ३ रुष्टो यमिति विज्ञाय निर्ययौ
यतिर्ययौ सत्वं घयित्वा प्राकारं महापर्वतसन्निभः ४ निर्ययौ नगरात्तूर्णं भीषयन्हरिसैनिकान् सनन्नादमहानादं संपू
मुद्रमभिनादयन् ५ वानरान्कालयामास वाहुभ्यां भक्षयन्नुष्या कुंभकर्णं तदा दृष्ट्वा सपक्षमिव पर्वतं ६ दुद्रुवुर्वानराः
तीर्यैः पाशैर्वंधनैर्मुक्ताः सीतापतेः अनंतसुखं परं शुद्धं ब्रह्म ॥ सर्वे कौतुक मिवाखिलाः भ्रमंत हरिवाहिन्यां मुख्ये रणमहा
याति प्राप्नुवंति ६९ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे सप्तमः सर्गः ७ उमसन्निवक्रो धादितिप्रोष १ समीलूस[illegible]
तस मतम मव्यवहारो भला २ ३ ४ अभिनादयन्नरवनादप्रतिध्वनिषु तं कुर्वन् ५ कालयामास पीडयामास ६

लो॰

अ· लं·
२२

पाणिपादौ च स्वीयै चूर्णयंते एकवचनाभाव आर्षः एवं अनेकधानेकप्रकारेण चूर्णयंते ८ बुद्धिमान् सर्वोप्यस्यास्ते
ति सदाचाराभिज्ञः ९ १० परिबोधनप्रकारमाह सीतामित्यादिबोधितस्तन्न प्रणमेति श्रुत्वान् विपरीतं रक्षमुद्यम्य हंतुमुद्य
ततः कथं चिन्निर्दृतो मायदाह त्वाऽक्रवान् ११ किमुक्तवानाहाह धिकत्वां गच्छेति ततोहं च तुभिर्मंत्रिभिः सह १२ समालिंग्यच
तिशेषः तदेवाह वत्सत्वमिति १३ ननु मे जीवनेकथं संभाव्यते तत्राहमहाभागवतो मीतिभगवद्भक्तस्मते नाशः कथमपि न

कालयंतं हरीन्वेगान्भक्षयंतं समंततः चूर्णयंतं मुष्टिरेण पाणिपादैः रणे कथा ८ कुंभकर्णं तदा दृष्ट्वा गदापाणिर्विभीषणः
ननाम चरणौ तस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य बुद्धिमान् ९ विभीषणोहं भ्राता मे रक्षां कुरु महामते रावणस्तु मया भ्रातर्बहुधा परिबोधितः
१० सीतां देहीति रामाय रामः साक्षाज्जनार्दनः नमः णोति च मां हंतुं खड्गमुद्यम्य चोक्तवान् ११ धिक् त्वां गच्छेति मां हैवोप

पापि

दामै त्रिभिः सह ततः चतुर्भिर्मंत्रिभिः सार्धं राममुपारणमागतः १२ तच्छ्रुत्वा कुंभकर्णोपि ज्ञात्वा भ्रातरमागतं समालि
ग्य च वत्सत्वं जीव रामपदाश्रयः १३ कुलसंरक्षणार्थाय राक्षसानां हिताय च महाभागवतोसि त्वं पुरा मे नारदाच्छ्रुतं
१४ गच्छ तात ममेदानीं दृश्यते न च किंचन मदीयो वा परो वापि मदमत्तविलोचनः १५ इत्युक्तोश्रुमुखो भ्रातुश्चरणौ
वन्दि विभीषणः रामपार्श्वमुपागत्य चिंतापरउपागतः १६ कुंभकर्णोपि हस्ताभ्यां पादाभ्यां पेषयन् हरीन् चचार वानरी सेना
कालयन् गंधहस्तिवत १७ दृष्ट्वा तं राघवः क्रु[द्धो] वायव्यास्त्रमादरात चिक्षेप कुंभकर्णाय तेन चिच्छेद राक्षसः १८

माव्य इतिभावः यतोहं रोषमदेन च मत्तनेत्रस्ततो मया स्वीयपरविभागेन किमपि न दृश्यते । तत्त्वं गच्छ कदाचित् मय्यपि प्रहारसंभवात्
१५ चिंतापरः कुंभकर्णः कथं नाशमेष्यतीति चिंतापरः १६ यस्य गंधस्य माघ्राणान्ये गजाः पलायते स गंधजो गजः स यथा
नु कालयन् चरति तद्वदयं चरार १७ वायव्यशस्त्रं वायव्यास्त्रम् अभिमंत्रितशस्त्र १८ ॥ २ ॥ ६ ॥ ६

१९ पर्वतमाश्रिता युद्धभूमध्ये स्थिताः हस्तपातभयात्तत्रोत्तमाश्रिता इत्यर्थः २० २१ २२ २३ वडवामुखं नाम समुद्रे शातवं
विस्तीर्णं वाडवाग्निवासस्थाने २४ २५ २६ सशरः तच्छिरः २७ शिरो लंकाद्वारि पतितं कायो महोदधौ पतित इति शेषः २८

समुद्गरं दक्षहस्तं तेन घोरेण नाराचेन सहस्तः पतितो भूमौ अनेकानर्दयन् कपीन् २९ पर्वतमाश्रिताः सर्वे वानरा भयवि
ताः रामराक्षसयोर्युद्धं पश्यंतः पर्यवास्थिताः २० कुंभकर्णो छिन्नहस्तः शालमुद्यम्य वेगतः समरे राघवे हंतुं दु
तमथा छिन्नतः शालेन सहितं वामहस्तमैन्द्रेण राघवः छिन्नबाहुमथायांतं नर्दंतं वीक्ष्य राघवः २२ द्वावर्धचंद्रौ
शितावादाय स्पष्टरूपं चिच्छेद पतितौ पादौ लंकाद्वारि महास्वनौ २३ निकृत्तपाणिपादोपि कुंभकर्णोतिभीष
वडवामुखवद्वक्त्रं व्यादायारघुनंदनं २४ अभिदुद्राव निनदन् राहुश्चंद्रमसं यथा अपूरयत्तीक्ष्णाग्रैः सायकैः
रघूत्तमः २५ शरपूरितवक्त्रोसौ चुक्रोशातिभयंकरः अथ सूर्यप्रतीकाशमैंद्रं शरमनुत्तमं २६ वज्राशनिसम
म विक्षेपासुरमत्स्यवे सतं पर्वतसंकाशं स्फुरत्कुंडलदंष्ट्रकं २७ चकर्त रक्षोधिपतेः शिरो वृत्रमिवाग्रतः तच्छिरःप
तं लंकाद्वारि कायो महोदधौ २८ शिरो स्पारोधयद्द्वारं कायो नक्रांश्चचूर्णयत् ततो देवाः सऋषयो गंधर्वाः पन्नगा
गाः २९ सिद्धयक्षा गुह्यकाश्च अप्सरोभिश्च राघवं ईडिरे कुसुमासारैर्वर्षंति अभिनंदिताः आनंदमगमन् तदा रामं दृष्ट्वा देवमु
ख्यैः नारदो गगनात्तूर्णं स्वभासा भासयन् दिशः ३१ राममिदं वरं स्वामि मुदा राम धनुर्धरं ईषत्ताम्रविशालाक्षं मे
॥ स्वागतं वो हृदं ३२ इत्यादि हसाप पश्यंते वानरा च्छ शरयी शिता

शिरो द्वारं रोधयत् आवृणोदित्यर्थः अप्रमाव आर्षः नि
वृत्ताप्रेरणामिति च नक्रादि समुद्रस्थं समुद्रे कायपातात् त्रस्ताः पक्षिणः २९ अप्सरोभिः सहेति शेषः ईडिरे तुष्टुवुः
रामवर्धतः अभिनंदिता आनंदवंतो यभवन् इति शेषः ३० ३१

श्र· स्तं·

देवानां हि रणापगमो हीनामपि देवश्च परमात्मन् सर्वे जीवा अंशा यस्य तादृशः अत एव सनातन सदा भव तिष्ठतीत्यर्थः नारं जीवसमूह...
रजगद्व्याप्तिस्थितिनाशकारण विश्वसाक्षिन् अव्ययमित्यये तिभावः ३४ अतिवंचयन् स्वस्वरूपगोपनेन संसारयातिनः कुर्वन् एतादृ
मेव तत्त्वतस्त्वां ये पि न बोध्यं ३५ सर्वेषां हृदि स्थितो पि स्वप्रकाशो पि त्वं माया०० गृह्यमानो भवसि तर्हि दृश्यते किं मानमित्यत आह अमूला...
एवेति तदनुभव एव तादृशत्वे प्रमाणमिति भावः ३६ उन्मीलयमिति तत्र वनिमेषोन्मेषावेव सृष्टिप्रलयाविति भावः ३७ यस्मिन्निति यदा...
रिं भातीति व्यवहारविषयः भानस्य त्वद्रूपादिति भावः यतश्चराचरं जायते यस्मिन् लीयते येन तिष्ठति चेत्यर्थः सार्वविभक्तिकः तस्मिन्...

श्रीनारद उवाच देवदेव जगन्नाथ परमात्मन् सनातन नारायणाखिलाधार विश्वसाक्षिन् नमोस्तु ते ३४ विशुद्धज्ञानरूपोपि त्वं लोका
तिवंचयन् मायया मनुजाकारो सुखदुःखादिमानिव ३५ त्वं माययागुह्यमानः सर्वेषां हृदि संस्थितः स्वयंज्योतिः स्वभावस्वे
एवामलात्मनां ३६ उन्मीलयन्जन्मैतन्नेत्रे शमनजगच्चयं ... उपसंहृयते सर्वं त्वया चक्षुर्निमीलयानात् ३७ यस्मिन् सर्वमि
तियतश्चैतच्चराचरं यस्मान्नकिंचिल्लोकेस्मिन् तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ३८ प्रकृतिं पुरुषं कालं व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणं पञ्ज
तिमुनिश्रेष्ठास्तस्मै गुणात्मने नमः ३९ विकाररहितं शुद्धं ज्ञानरूपं श्रुतिर्जगौ त्वां सर्वजगदाकारं मूर्तिं चाप्याह सा श्रुति
विरोधो दृश्यते स्वैरी कोवेद वादिनां तिष्ठ यं नाधिगच्छति त्वन्मायादेविना बुधाः ४१ माययाक्रीडतो देवन विरोधो मनागपि
पि रश्मिजालं रवेर्यद्वन्न दृश्यते जलवद्भासते ४२

कं न किंचित्तस्मै ब्रह्मरूपिणे नमः इत्यर्थः ३८ यं प्रकृतिं जानाति शक्तिं शक्तिमतोरभेदात् पुरुषं जानातीत्यंशप्राप्तिनोरभेदात् भ
जीवलोके जीवभूतः सनातन इति गीतोक्तेः व्यक्तस्वरूपः कालो निमेषादिः अव्यक्तः शेषरूपस्तदुभयरूपं कालं वत्वा जानन्ति तस्मै
४० विकाररहितत्त्ववादस्सर्वाकारवादयोरायातयोर्विरोधो दृश्यते जगतो विकाररूपत्वात् ४१ स्वप्रमादलब्धनिःश्रूयमाह मायये
वं जगदाकाररूपं त्वमायिकमिति च विरोधः मायिकत्वज्ञानं च जगति त्वत्प्रसादं विना दुर्लभमिति भावः ननु मायिकत्वेपि जगतस्तत्त्र
गवतः कथमित्यत आह रश्मिजालमिति यथा तत्र मरुदेशावच्छिन्ने रविरश्मिजाले जलभ्रमो मृगाणां ४२ ॥

तथात्वयि जगद्भ्रांतिर्ज्ञानात्शुक्तौ रजतमिव प्रकल्प्यते जनैः मायया पि निरधिष्ठानकभ्रमो मा भूदिति नाम्ने भवान् अत तत्वं तद्रूपं रज्जुच्यते यन्नु तेन
र्गुणं रूपं तन्मनसः अवगम्यं न नान्ति दृष्टा मनादि स स्मृतस्य मनसो विषयः स्वरूपतेत्व अयावुध्येति श्रुतेः ४३ तत्तावनिर्गुणरूपस्य दृश्यस्य
विषयः कथं भवेत् दृश्याभावे दृश्यत्वाभावे कथं भजेत तं सेवेत अतः तज्ज्ञानं संभवान्न तद्रूपविचारेणावतारः रूपाणि भजंति तावत्तेन भ
वं रसेव ४ ४४ भीष्ययंति त्वद्ध्यानात्रिवर्त्तयेति ध्यां नरा यां पायमाहत्वे नामेति त्वन्नाम स्मरतां सेसात्वद्रूपमपि मानसे भवतीति शु
स्मरणमेव भगवद्रूपध्याने हेतु डपाय इति भावः ४६ सगुणसेवायि मोक्षदेत्याहत्वाम् ज्ञेत्यादि गोः प्रीयते समनेन तस्वरूपकान्तरणा

भ्रांतिर्ज्ञानात्तथा राम त्वयि सर्वं प्रकल्प्यते मनसो विषयो रूपं ते निर्गुणं परं ४३ कथं दृश्यं भवेदेव दृश्याभावे भजेत् कथं अतस्त्वं
तारे सुरूपाणि तिपुराण भुवि ४४ भजंति बुद्धिसंपन्नास्तरंत्येव भवार्णवं कामक्रोधादयस्तत्र बहवः परिपंथिनः ४५ भीषयंति स
तो मार्जारीमूषकं यथा त्वन्नाम स्मरतां नित्यं त्वद्रूपमपि मानसे ४६ त्वत्कथाज्ञानिरतानां ते कथामृतपरात्मनां त्वद्भक्तसंगिनां
संसारो गोःपदायते ४७ अतस्ते सगुणं रूपं ध्यात्वाहं सर्वदा हृदि मुक्तः स्वरामि लोकेषु प्रव्योह सर्वदैव तैः ४८
त्वया महत्कार्यं कृतं देवहिते छयाकु भक्तगणावधेनाद्य भूभारो यतः प्रभो ४९ स्त्रोहति प्रति सोमित्रिरिंद्रजेतारम
हनिष्यसे रघुराम त्वं परश्वो हशकंधरं ५० पश्यामि सर्वदेवेश सिद्धैः सह नभोगतः अनुगृह्णीष्व मां देव गमिष्यामि

४७ अतो निर्गुणसेवायाः दुष्करत्वात् सगुणसेवाप्यपि मोक्षहेतुत्वा चेत्यर्थः मुक्तः संसारक्लेशान्मुक्तावस्थायां स्वस्वरूप चितं
सर्वदेवतैः सुरैः ४८ एवं सुरूपसेवां स्तुत्वा कृतकर्मणामपि स्तोति रामेति गतः गम्यायः ४९ स्वरीति हत बंधस्मात् मत्वा
घात कवाल्मीस्मुक्तात्र त्रिवशो त्याच हिनत्रयेणो ऽजितो वधः मतीति अग्रेत्यावि दृश्यतिस्त्रलो रात्रौ हि भिवीरक श्वचि द्विति
ति एवं परश्वत्याविन्यतिवेश्रूपगमान्यरो अष्टादशगहानि रामरावणायोद्धं दयुद्धस्योक्तं ५० नभोगतः नभः शब्देन भ
कास्तदन्तत मस्थितः सर्वं सद्धं ज्ञातप श्यामि सान्तात्कारो मेत्व द्भक्ति जनित ज्ञानो त्कर्षेण ज्ञान प्रतिवधकस्य सर्वेंद्रिय

अ.लं.
२४

५२ रामेणानिहतं श्रुत्वेत्यन्वयः ५३ पितरं चातिविकलं दृष्ट्वेति शेषः ५४ शोकार्त्तं रावणं प्राह स्म जेतारि ५५ देवांतकोंत
स्समनुष्यमात्राः रावणस्य कोत्यर्थः ५६ सम्मीकरिष्यामि तिद्वीयसुखहननेनानीयं सर्वेऽरित्युः रवेन समं करिष्यामीत्य
वाहहनिष्यामीति तिउपायमाहगत्वेति ५७ लब्ध्वेत्यस्य योऽस्मीतिशेषः तस्माद्ध्याहिलाभाद्दृज्ञेयः युद्धेति शेषः निर्दि

इत्युक्त्वा राममामंत्र्य नारदो भगवानृषिः ययौ देवैः पूज्यमानो ब्रह्मलोकमकल्मषं ५२ भ्रातरं निहतं श्रुत्वा कुंभकर्णं म
हाबलं रावणः शोकसंतप्तो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ५३ मूर्छितः पतितो भूमावुत्थाय विललाप ह पितृव्यौ निहतौ श्रु
पितरं चातिविकलं ५४ इंद्रजित्प्राह शोकार्त्तं त्यज शोकं महामते मयि जीवति ते राजन्मेघनादे महाबले ५५ दुःखस्य
सरः कुत्र देवांतकमहामते स्वेतुते दुःखमखिलस्वस्थो भव महीपते ५६ सर्वं समीकरिष्यामि हनिष्यामि च वैरि
णं गत्वा निकुंभिलां सद्यस्तर्पयित्वा हुताशनं ५७ लब्ध्वा रथादिकं तस्माज्जेतुं योग्यो भवाम्यरैः इत्युक्त्वा त्वरितं ग
निर्दिष्टहवनस्थलं रक्तमाल्यांबरधरो रक्तगंधानुलेपकः ५८ निकुंभिलास्थले मौनी हवनायोपचक्रमे विभीषणो
तच्छ्रुत्वा मेघनादस्य चेष्टितं ५९ प्राह रामाय सकलं होमारंभं दुरात्मनः समाप्यते चेद्धोमोयं मेघनादस्य दुर्मतेः ६०
तदाऽजेयो भवेद्राम मेघनादः सुरासुरैः अतः शीघ्रं लक्ष्मणेन घातयिष्यामि रावणिं आज्ञापय मया सार्धं लक्ष्मणं
ति नाव र ह निष्यति न संदेहो मेघनादं तवानुजः ६१ श्रीराम उवाच अहमेवागमिष्यामि हंतुमिंद्रजितं रिपुं आग्ने
येन महास्त्रेण सर्वराक्षसघातिना ६२ विभीषणोपि तं प्राह नासावन्येन निहन्यते यस्तु द्वादशवर्षाणि निराहार विवर्जि

क्तं हवनस्थले गत्वा हवनायोपचक्रमे इत्यन्वयः ५८ ५९ दुरात्मनः इंद्रजितः तदा अजेय इति छेदः ६० शीघ्रं होमसमाप्ते

लक्ष्मणस्तु तदाश्रुत्वा हलक्ष्मणास्थितित्वया सहयत्यमरत्ययात् ६४ तदा हि निद्रां न जानाति न स्मरति अनुष्ठाने तु इ राया स्त
त्यागे हेतु सेवार्थं तवेति ६५ मया सहेति शेषः ६६ तत्स्वरूपज्ञानमेव दशाधाय पुनराह त्वमेवेति जगतो निर्मलाणादिरूपेणाद के
धारो मुख्यकारणे ६७ इति श्रीमदध्यात्मरामायणटीकायां श्रीरामशर्मणः कृतौ सेतौ युद्धकाण्डे अष्टमः सर्गः ८
तित स्व इत्यतः शेष स्व अतितामसस्य १ मम सेवने मत्सेवाकरणे निद्रादिराहित्यरूपे सेवने वा समस्यमयेहं तत स

तेनैव मन्तुनिर्दिष्टो लक्ष्मणस्य दुरात्मनः लक्ष्मणस्तु अयोध्याया निर्गम्यायात्वया सह ६४ तदारि निद्रां ला
नाति रघूत्तम सेवार्थं तव राजेन्द्र तान्सर्वमिदं मया ६५ तदा तापपरे वेशाल्लक्ष्मणाच रया मया हनिष्यति न
शेषः साक्षात्तु राधरः ६६ त्वमेव साक्षाज्जगतामधीशो नारायणो लक्ष्मण एष शेषः भुवोधरा भारतिवारणा
जगन्नाटकं मन्त्रधारी ६७ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकाण्डे अष्टमः सर्गः ८ विभी
षणं त्वां रामो वाक्यमथाब्रवीत् ज्ञानामितस्वरीरः स्वमायया हत्वा विभीषणा १ महिरावणस्तु विष्णु रो मायावी
ज्ञानाम्नि लक्ष्मणस्यापि स्वरूपे मम सेवनं २ तान्येवास्मह तत्संभी भविष्यत्कार्यगौरवात् रतुन्तोल लक्ष्मणाग्र
ज्ञानवतां वरः ३ गच्छ लक्ष्मण सैन्येन महता जहि रावणिं हनूमन्मुखैः सर्वैर्यूथपैः सह लक्ष्मण ४ जांबवा
य सहसैन्येन संवृतः विभीषणश्च सचिवैः सह त्वामभियास्यति ५ अभितस्तस्य देशज्ञा ज्ञानातीति विवराणि सः
वृते श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ६ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं मन्यज्ञीमपराक्रमः रामपादाम्बुजं स्पृष्ट्वा हृष्टः सौमित्रिर

दिराहित्यज्ञात्वापि भविष्यतः कार्यस्य ७ अथ मत्वा मुकान्तरत्नाः शराणि भिंध रावणिं गमिष्यति हि पातालं त्या तत
इन्द्रजिद्वध लं पास्य गुरुत्वात् सूक्ष्मा सततेने निविवद्वान्निस्य दृष्ट इत्युक्त्वा विभीषणमिति शेषः ३ लक्ष्मणेति हिं से
साध्याच सूचनाय ४ स्वसैन्यसहतञ्जे सराज्ञसचिवसहितो विभीषणश्च त्वामभियास्यति अनुयास्य

अ॰ लं॰

सः स्वतात्मरूपं स्वतः स्वनिवासमन्वतं रामे ९ १० ११ बलसंघातं इंद्रजिद्रक्षणार्थं स्थितं राक्षससंकुलं राक्षस एवाग्र
जो ववान् यतो भूरिसत्वं तु कर्षः राक्षसाधिपइसुत्तराधं स्य विभीषणान्वयिराक्षसानिंद्रुतिद्रक्षवान् १३ १४ अमित्र
मित्रे त्वद्धरे भेरे नयलापिते एतत्कर्म इंद्रजिद्वचनकर्म २५ २६ राक्षसेंद्रसुतं प्रतितत्वेनाप्रतीत्यर्थः १७ ते राक्षसाः

एवमुक्त्वा स सौमित्रिः परिक्रम्य प्रणम्य तं इंद्रजिन्निधनाकांक्षी प्रययौ त्वरितविक्रमः ९ वानरैर्बहुसाहस्रैर्हनुमा
न्वगात् विभीषणश्च सहितो मंत्रिभिस्त्वरितं ययौ १० जांववत्प्रमुखा ऋक्षाः सौमित्रिं त्वरयान्वयुः गत्वा नि
ग्रो लक्ष्मणो वानरैः सह ११ अपश्यद्बलसंघातं राक्षसं सकुलं धनुर्धर सौमित्रिर्यत्नो भूरिविक्रमः १
नचवी रेणाज्ञां ववान् राक्षसाधिपः तदा विभीषणः प्राह सौमित्रिं पश्य राक्षसान् १३ यदेतद्राक्षसानीकं मेघ
लोकयते अस्यानीकस्य महतो भेदने यत्नवान् भव १४ राक्षसेंद्रसुतोप्यस्मिन् भिन्ने दृश्यो भविष्यति अभिद्र
वैनेतत्कर्म समाप्यते १५ नहि वीर दुरात्मानं हि सापर मधार्मिकं विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः
ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेंद्रसुतं प्रति पावकोरौ पर्वताग्रेष्व हरिय यथाः ७ निर्जघ्नुः सर्वतो दैत्यांस्ते पि वानर
न परस्पर्धैः सितैर्वाणैरसिभिर्यष्टितोमरैः १८ विर्जघ्नुर्वानरानीकं तेरराघो महानभूत् सतप्रहारस्तमुलः स
रक्षसां १९ इंद्रजित्त्ववलं सर्वं मृद्यमानं विलोक्य सः निकुंभिलां चहोमं च त्यक्त्वा प्रविविश गतः २० रथमारुह्य
क्रोधेन महता गमत्त समाकंपित्वा सौमित्रिं युद्धाय रणं धनि २१

स्मरणं स्मिंहनादरूप १९ निकुंभिलांचहोमं चेति केवलं कर्मसाग एव न वितुर्दशात्यागो पीत्यर्थः २० महताक्रोधेन
य सौमित्रिं लक्ष्मणमाकंपित्वा रणं मध्ये निरणाभ मध्यभागं अगमत प्राप्तस्त्व भाव त्यर्थः २१ ॥ ॥

समाकर्ण्यमेवाह सौमित्रे इति निष्ठुरभाषणं निष्ठुरवाक्ये २२ परमस्त्वत्वमागत इत्यस्येदं शांत्वां बोधिगितिशेषः २३ कुद्धासि मदीयं
दर्शयवित्यर्थः पृष्ठतः सर्वाविभक्तिकस्तसिः पृष्ठे इत्यर्थः २४ उद्यतिप्रकाशस्थिता नितरां सुधानि निशितं शराश्च यस्मि
इत्यर्थः महाप्रमाणं सार्धं सप्त विनाक्ति २५ भोवा नरा पुरुषाकं भाणा न मम वाणाः प्राप्स्यति इत्यवरः इति शेषः दाशर

सौमित्रे मेघनादोयं मया जीवन्न मोक्ष्यसे तत्र दृष्ट्वापितत्वं समाह निष्ठुरभाषणं २२ रे हे वज्रातः संवद्धः साक्षा
त्तुर्मम मत्स्वजनमुत्सृज्य परमं त्वमागतः २३ कथं कुद्धासि पुत्रायत्याभीयानसि दुर्मतिः इत्युक्त्वा लक्ष्मणा
त्तमस्तपृष्ठतः स्थितं २४ उद्यदायुधनिस्त्रिंशैरथे महति संस्थितः महाप्रमाणं सुघम्यघोरं विस्फारयन् धनुः २
मामकावाणाः प्राणान्प्राप्स्यतिवानरान्ततः शरं दाशरथिः संधायामित्रकर्षणः २६ स सर्जराक्षसेन्द्राय क्रु
वं श्वसन् इंद्रजित्रक्तनयनो लक्ष्मणा समुदैक्षत २७ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः मुहूर्तमभव
प्रत्याहृतेंद्रियः २८ इद्रप्राणस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजः सौमित्रक्राम सौमित्रिं क्रोधसंरक्तलोचनः २९ प्र
संधाय लक्ष्मणं चेदमब्रवीत यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मे पराक्रमः ३० अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यव
इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणं ३१ दशभिश्च हनूमंतं तीक्ष्णाधारैः शरोत्तमैः ततः शरशतेनैव सुप्र
यवान् ३२ क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्विशेषं विभीषणं लक्ष्मणोपि तथा शत्रुं शरवर्षैरवाकिरत् ३३ तस्य बाणोः सु

वचं कांचनप्रभं अशीर्यत रथोपस्थे तिलशः पतितं भुवि ३४

इंद्रजित्क्रोधाद्रक्तनयनो वाणं यातुमसमकाले लक्ष्मणमपश्यत २७ ततः शैरराहतः पीडितो मूढः मूर्छितो भवत् प्रत्या
हृतेन्द्रियत्वात् पुनर्व्यपगतमर्छो भवदिति यावत् २८ सौमित्रिक्रम भिवक्राम तस्मुखं जगामेत्यर्थः २९ ३० ३१ सुप्र
शाक्ष्ये रितेव ३२ ३३ सुसंविद्ध सवराः सम्यक् छिन्नंरथमध्ये विशीर्णं तत्र पुनर्वाणो तिलशः खण्डितं

अ॰ लं॰
२६

३५ दिव्यमपि लक्ष्मणस्य कवचं तत्र हारो व्यशीर्यत तायत्तत्र अन्योन्यं कृतप्रतिकृतौ कृते प्रतिकृते याभ्यां ताद्दशौ संधिरावे
येद्रुद्धभिर्विशिखैर्ब्रह्मानुमशाकं च ३७ जयाजयविवर्जिता विस्मनेन सम्प्रयुद्धेतो त्ता ३८ ३९ ४१ ४२ हेइंद्रैस्वामिमंत्रा

ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजं विभेद समरे वीरं लक्ष्मणो भीमविक्रमं ३५ व्यशीर्यत पतद्दिव्यं कवचं लक्ष्म
च कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ३६ अभीक्ष्णं निश्वसंतौ तौ युध्येतां तुमुलं पुनः शरसंकृत्तसर्वांगौ सर्वतो रुधि
३७ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः अयुध्येतां महासत्वौ जयाजयविवर्जितौ ३८ एतस्मिन्नंतरे
क्ष्मणः पंचभिः शरैः राक्षसं सारथिं साश्वं रथं च समचूर्णयत् ३९ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्हस्तलाघवं
कार्मुकं भंक्त्वा सज्यं चक्रे त्वरान्वितः ४० तच्चापमपि चिच्छेद लक्ष्मणस्त्रिभिराशुगैः तमेवं छिन्नधन्वानं विव्याध
यकैः ४१ पुनरन्यत्समादाय कार्मुकं भीमविक्रमः इंद्रजिल्लक्ष्मणं बाणैः शतैरादित्यसंन्निभैः ४२ वि
रान्सर्वान्त्वारोरान्पूर्ववन्निशितैः ततश्चैंद्रं समादाय लक्ष्मणो रावणिं प्रति ४३ संधायाकृष्य कर्णांतं कार्मुके
रं उवाच लक्ष्मणो वीरः स्मरन्रामपदांबुजं ४४ धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि त्रिलोक्यामप्रतिद्व
ज जहि रावणिं ४५ इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगं लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेंद्रजितं प्रति ४६ सा
शिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुंडलं प्रमथ्येंद्रजितः कायात्पातयामास भूतले ४७

स्वचारारिदु रत्तं तत्राणी राक्षमे रागदत्तामित्यर्थः ४३ ४४ ४५ तेंवाणां ऐंद्रवाणं ४६ ४७ ॥ ६५ ॥

रघूत्तमं कीर्त्तयतः तद्गुणान्कीर्त्तयतः तैरेव स्तुवंत इत्यर्थः ५८ ५९ स्थिरा भूत्वा वसुंधरा अपि ताः तं राक्षसभारेण कंपमानेवासीत् इ
यज्जल्पः स्वीजयशब्दः ५० ५१ गतः श्रमः आमुक्तिं गतिशोषः स्तुवद्भिर्लक्ष्मणमिति शेषः ५२ राक्षसो विभीषणः ५३ ५

ततः प्रमुदिता देवाः कीर्त्तयंतो रघूत्तमं ववर्षुः पुष्पवर्षाणि स्तुवंतश्च मुहुर्मुहुः ५८ ननर्द च शक्रो भगवान्सहदेवैः प्र
आकाशेपि च देवानां शुश्रुवे दुंदुभिस्वनः ५९ विमलं गगनं चासीत् स्थिरा भूद्विश्वधारिणी निहतं रावणिं दृष्ट्वा
समन्वितः ५० गतश्रमः ससौमित्रिः शंखमापूरयद्रणे सिंहनादं ततः कृत्वा ज्याशब्दमकरोद्विभुः ५१ तेन नादे
वानराश्च गतश्रमाः वानरेंद्रैश्च सहितः स्तुवद्भिर्हृष्टमानसैः ५२ लक्ष्मणः परितुष्टात्मा ददर्श भ्रातरं राघवं ह
सा भ्रातरं हितो विनयान्वितः ५३ ववंदे भ्रातरं रामं ज्येष्ठं नारायणं विभुं वत्सं सादरं दृष्ट्वा श्रेष्ठं हतो रावणिः
५४ श्रुत्वा तं लक्ष्मणं रामः श्लाघ्य तमालिंग्य रघूत्तमः मूर्ध्न्यवघ्राय मुदितः सस्नेहमिदमब्रवीत् ५५ साधु ल
क्ष्मण तुष्टोस्मि कर्म ते दुष्करं कृतं मेघनादस्य निधने जितं सर्वमरिंदम ५६ अहो रात्रेर्द्विमि वीरः कथं चिद्भुवि पा
सपत्नैः कृतो स्म घनिर्यास्यति हि रावणः ५७ पुत्रशोकान्नायायोद्धुं तेहनिष्यामि रावणं मेघनादे हते श्र
णोत्तमहाबले ५८ रावणः पतितो भूमौ मूर्छितः पुनरुत्थितः विललाप अतिदीनात्मा पुत्रशोकेन रावणः
स्मृत्वा गुणाकर्माणि संस्मरन्पर्यदेवयत् अघ देवगणाः सर्वे लोकपालामहर्षयः ६० हतमिंद्रजितं ज्ञात्वा सु
तिनिर्भयाः इत्यादि बहुशः पुत्रलालसो विललाप ह ६१ ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः उवाच राक्षस
णान्तत ५६ ५ निधनं श्रुत्वेत्यर्थः ५५ सर्वं राक्षसकुलं ५६ ५७ मया योद्धुं निर्यास्यतीत्यन्वयः ५८ ५९ पर्यदेवय
वानित्यर्थः ६० पुत्रलालसः पुत्रेलालसा प्रातिर्यस्य सः ६१ सर्वान्राक्षसान्निजान्पाविघ्ननाशापितुमि

अ॰ लं॰
२७

वृध्यासंवीक्ष्य सीतानाथो रामनाशाद् इति विभाव्येत्यर्थः ६३ ६४ हे दशग्रीव वैश्रवणानुजत्वाद् रामं वेत्याशां मत्त्वा तेशायेन प्रभिव
त्यन्वयः ६६ ६७ इति सुपार्श्वेनोक्तः स रावणोऽन्यवर्त्तत निवृत्तः शुचा शोकेन विमूढधीः सभागमनमेव तदवसरे युक्तं तत्र गच्छ गमनं

मत्पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशंगतः संवीक्ष्य रावणो वृध्याहंतुं सीतां प्रदुद्रुवे ६३ खड्गपाणिं प्रधावन्तं तं दृष्ट्वा दशाननं
मध्ये मार्गे सीता भयशोकाकुला भवत् ६४ एतस्मिन्नंतरे तस्य सचिवो बुद्धिमान् शुचिः सुपार्श्वो नाम मेधावी रावणं वाक्यमब्र
वीत् ननु नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुजः वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मपरिनिष्ठितः ६६ अनेकगुणसंपन्नः कथं स्त्रीवधं
अस्माभिः सहितो युद्धे हत्वा रामं च लक्ष्मणं ६७ प्राप्स्यसे जानकीं शीघ्रमित्युक्तः सन्न्यवर्तत ६८ ततो दुरात्मा सुहृदां निशा
म्य धर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः गृहं जगामाथ शुचा विमूढधीः पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ६९ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा
संवादे युद्धकांडे नवमः सर्गः ९ स विचार्य सभामध्ये राक्षसैः सह मंत्रिभिः निर्ययौ ये वशिष्टास्ते राक्षसैः सह राघवं
प्रालभे युक्तः सन्न्वलन्तमिवानलं ततो रामेण निहताः सर्वे ते राक्षसा युधि २ स्वयं रामेण निहतस्तीक्ष्णबाणेन वक्षसि
तत्त्वरितं लंकां प्रविवेश दशाननः ३ दृष्ट्वा रामस्य वरुणः पौरुषं चाप्यमानुषं रावणो मारुतेश्चैव शीघ्रं शुक्रां ति
४ नमस्कृत्य दशग्रीवः शुक्रं प्रांजलिरब्रवीत् भगवन् राघवेणोऽवलंकाराक्षसयूथपैः ५ ॥

ई इति श्रीमदध्यात्मरामायणस्य टीकायां श्रीरामवर्मणाः कृतौ सेतौ युद्धकांडे नवमः सर्गः ९ स रावणः १ २ ३
रणो मारुतेश्च पौरुषं दृष्ट्वेति संबंधः ४ एवं प्रकारेण राक्षसयूथपैः सह लंका विनाशितेत्यन्वयः ५ ॥

तदेवाह महादैत्यास्ता इत्यादिः दुःखसंदोहो हेतुः दुःखसमूहः ६ ७ ८ तूणीरस्मायकाः तूणीरस्थिताः सायका इत्यर्थः । संभविष्यंति त्वां सम
९ १० सर्वत्र सर्वदिक्षु अरातिना अस्मान्यपिछिन्नानि ११ १२ रावणानुजो विभीषणः १३ समारभत उच्चार ध्वजान् अजेपद

विनाशिता महादैत्यानि हताः पुत्रबांधवाः । कथं मे दुःखसंदोहस्त्वपि तिष्ठति सन्मुरौ ६ इति विज्ञापितो दैत्यगुरुः प्राह
होमं कुरु प्रयत्नेन रहसि त्वं दशानन ७ यदि विघ्नो न चेद्धोमे तर्हि होमानलोत्थिताः ८ महान्रथश्च अश्वा बाणाश्च चापतू
काः संभविष्यंति ते युद्धे त्वमजेयो भविष्यसि ९ गृहाण मंत्रान्मद्दत्तान् गच्छ होमं कुरु द्रुतं इत्युक्तस्त्वरितं गत्वा रावणो
पः १० गुहां पातालसदृशीं मंदिरे स्वे चकार ह लंकाद्वारकपाटादि बद्ध्वा सर्वं प्रयत्नतः ११ होमद्रव्याणि संपाद्य या
चारिके गुहां प्रविश्य चैकांते मौनी होमं प्रचक्रमे १२ उत्थितं धूममालोक्य मालां तं रावणानुजः रामाय दर्शयामास स
याकुलः १३ पश्य राम दशग्रीवो होमं कर्तुं समारभत यदि होमः समाप्तः स्यात्तदाजेयो भविष्यति १४ ततो वि
स्मप्रेषयाशु हरीश्वरान् तथेति रामः सुग्रीवसंमते नांगदं कपिं १५ हनूमत्प्रमुखान्वीरान्नादिदेश महाबलान् प्रा
त्वा ते गत्वा रावणमंदिरे १६ दशकोघः प्लवगानां गत्वा मंदिररक्षकान् चूर्णयामासुरश्वांश्च गजांश्च रथि
त १७ ततश्च सरमानाम सप्रभा जे हस्तसंज्ञया विभीषणस्य भार्या सा होमस्थानमसूचयत् १८ गुहापिधानपा
गदः पादघट्टनैः चूर्णयित्वा महासत्वः प्रविवेश महागुहां १९ ददर्श रावणं तत्र मीलिताक्षं स्थिरासनं ततोंगदादि
वानरा विविशुर्द्रुतं २०

१५ १६ १७ विभीषणस्य भार्या सरमानाम हस्तसंज्ञया होमस्थानमसूचयत् ज्ञापितवती १८ पादघट्टनैः पा

अ॰ यु॰ ६
२८

संभारान् होमसाधनानि २१ हनूमान् स्रुवमाच्छिद्य तेनैव जघान २२ २३ २४ विद्दारान् रवैर्विदीर्णान् कृतवान् २५ तत्र

विभक्ता मुक्ताः रत्नसंचयैस्ततो विभक्तैः सह भूमौ पतिता इत्यर्थः त्रुटितं वानराणामाक्रमणेन भग्नं २६ तस्य रावणस्य पुरुषैः

२७ नीता रावणं होमस्थानमिति शेषः २८ करुणां पथ्यां स्फीतं क्रोशन्तीं जगाद ते त्वन्वयः त्वं निर्लज्जोऽसि यत्तव भार्यां तवैवा-

तत्र कोलाहलं चक्रुस्तां दृष्ट्वा प्लवगर्षभाः संभारान् विक्षिपुस्तत्र होमकुण्डे समंततः २१ स्रुवमाच्छिद्य हस्ताच्च रावणस्य वै

तेनैव संजघानाशु हनूमान् प्लवगाग्रणीः २२ धृतिरिंद तेऽस्य काष्ठं स्रुववानरा स्तमितं ततः नजहो रावणो ध्यानं हनूमतो पि

चेष्टया २३ प्रविश्यांतः पुरे वेश्म स्वगृहे वेगवत्तरः समानयत्केशबंधे धृत्वा मन्दोदरीं शुभां २४ रावणस्यैव पुरतो वि

लापयन्त विद्दारांगदस्तस्याः कंचुकं रत्नभूषितं २५ मुक्ता विमुक्ताः पतिताः समंता रत्नसंचयैः श्रोणीसूत्रं निप

रत्नचित्रितं २६ कपिप्रवेशाच्छिन्नानि वीतसि सर्वपक्ष्पतः भूषणानि च सर्वाणि पतितानि समंततः २७ देवगन्धर्व

ताहृष्टैः प्लवंगमैः मन्दोदरीं तदा रावणस्याग्रतो भृशं २८ क्रोशंतीं करुणां दीनां जगाद दशकन्धरं निर्लज्जोऽसि परैः

ग्रीवाविलम्ब्यते २९ भार्या तवैव पुरतः किं जुहोषि न लज्जसे हन्यते पश्यतो यस्य भार्या पापैश्च शत्रुभिः ३० मर्तव्यं

विना न्करणावरं हा मेघनाद ते माता क्लिश्यते बत वानरैः ३१ त्वयि जीवति मे दुःखमीदृशं च कथं भवेत् भार्यालज्जा च

त्यो मे जीविताशया ३२ श्रुत्वा तद्विलपितं राज्ञा मन्दोदर्याः दशाननः उत्तस्थौ खड्गमादाय त्यज देवीमिति ब्रुवन् ३३

केशपाशे धृत्वा विकृष्यते यतः २९ अतः किं जुहोषि किं न लज्जसे तदेवाह हन्यते पश्यत इत्यादि ३० ३१ त्वयि जीवति ईदृशं

न भवेदेव त्वं नाशार्हम् ईदृशं दुःखं प्राप्तं चपारपरतो मे भर्ता जीविताशया भार्यालज्जा चेत्तु भयमपि स्यर्थः ३२ ३३ ॥ ६

ततोऽत्र स्पतत उत्तरत्वेति छेदः आर्षः संधिः महतमहाफलजनकं हवमित्यर्थः ३४ कृप जीवता प्राणिना किं नरश्रपते असंभावित
तदस्यर्थः ततो म मरशमचस्येति शोकं कस्य जज्ञाने भाविदुर्लभमिति ज्ञाने ३६ अज्ञानकृत स्ववस्तु नोज्ञाने न नाश इति चेत्सर्वमिद
तमेवेत्याह ज्ञानेनेति अत एव कर्तव्याकर्तव्यविषयज्ञाननाशकोऽत्र सर्वथा ज्ञानालंवनेन सत्तमं शक्य इति भावः किं बहुना स
एवाज्ञानमूलकस्तन्मूलस्यशरीरादिषु अहं ज्ञानस्याज्ञानप्रभवत्वादिस्याह ज्ञानप्रभवेति ३७ पुत्रदारादिसंबंधस्तेमदीया इ
मेसति वंधकक मोसति: एवहर्षादयोऽपि अन्याया ज्ञाता नमूला ततज्जनककर्मणामज्ञानजन्यत्वात् इहैव ध्वमिति क्षेत्र

जघानांगरमुख्यः करिरेशो हरशानवः ततोऽत्र स्पयपुः सर्वं विध्वंस्यहवनं महत ३४ रामपार्श्वमुपागम्य तस्थुः सर्वेऽ
रावराक्षत ततो भार्यामुवाच परिसांत्वयन् ३५ दैवाधीनमिदं भद्रे जीवितं किन्नरश्रपते स्वजशोकं विशाला भिन्ना न माऽलम्
३६ अज्ञानप्रभवः शोकः शोको ज्ञानविनाशकृत अज्ञानप्रभवाहंधीः शरीरादिष्वनात्मसु ३७ तन्मूलः पुत्रदारादिसं
तिस्ततः हर्षशोकभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ३८ अज्ञानप्रभवा ह्येते जन्ममृत्युजरादयः आत्मा तु केवलः शुद्धो व्य
ह्यलेपकः ३९ आनंदरूपो ज्ञानात्मा सर्वभावविवर्जितः न संयोगो वियोगो वा विद्यते केनचित्सतः ४० एवं ज्ञात्वा स्वमात्मा
जशोकमनिंदिते इदानीमेव गच्छामि हत्वा रामं सलक्ष्मणम् ४१ आगमिष्यामि नो चेन्मां दारपिष्यति सायकैः श्रीरामो
जशोकमनिंदिते इदानीमेव गच्छामि हत्वा रामं सलक्ष्मणम् ... सीतां हत्वा मया सार्धं त्वं प्रवेक्ष्यसि पावकं
स्मेष्यु ततो गच्छामि तत्परं ४२ तदा त्वया मे कर्तव्या क्रिया मच्छासनात्प्रिये

ह्मिति शोकजनकस्यायं ये हते सारि भया दिजनकतानमूलकात्वा सु ३८ आत्मनात्तु वा स्तवो न केनापि संवंधस्त्याह आत्म
प्रोक्या स्वात मेतत ३९ सर्वभावैः सुखदुःखैर्विवर्जितः तैरेवाहं न संयोग इति तद्द्विरेव मुख्यतया हर्षशोकादिकारणमिति भाव
दारपिष्यति दारणेन नाशापिष्यतीत्यर्थः वज्रकल्पैः सायकैर्दारयिष्यतीत्यन्वयः ततस्तत्परं सर्वोत्तमस्थानं वैकुंठं ग
तां हत्वा त्वया मे क्रिया मत्पारीकरणां ताकर्त्री मा पुत्राभावे पत्नी स्यादिति स्मृतेः यद्वा मया सार्धं पावकं प्रवेक्ष्यसि समाप्त

तत्सवाक्यंशृणुतथाकुरुचनःभवार्थ्यमनुतिष्ठचेत्सर्थः ४४ प्रधानस्यप्रकृतेःपुरुषाणांजीवानांचईश्वरःनियन्ता
ताराणांहमत्स्याद्यतिरिक्तरूपोराणोपुत्रसि ४६ ४७ क्रोडरूपेणावराहरूपेण ४८ ४९ जगत्त्रयमाक्रम्यपादैरितिशेषः

एवंश्रुत्वावचस्तस्यरावणस्यातिदुःखिता उवाचनाथमेवाक्यंशृणुसत्यंतथाकुरु ४४ शंकोनराघवोजेतुंत्वयाचान्यैःकौ
रामोरेववरःसाक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ४५ मत्स्योभूत्वापुराकल्पेमनुंवैवस्वतंप्रभुः ररक्षसकलापद्भ्योराघवोभक्तव
४६ रामःकूर्मोभवत्पूर्वंलक्षयोजनविस्तृतः समुद्रमथनेपृष्ठेदधारकनकाचलं ४७ हिरण्याक्षोतिदुर्वृत्तोहतोनेनमह
क्रोडरूपेणवपुषाक्षोणीमुद्धरताकिचित ४८ त्रिलोककंटकंदैत्यंहिरण्यकशिपुंपुरा हतवान्नारसिंहेनवपुषारघु
४९ विक्रमैस्त्रिभिरेवास्यबलिंबद्ध्वाजगत्त्रयं आक्रम्यादात्सुरेन्द्रायभृत्यायरघुसत्तमः ५० राक्षसाःक्षत्रियाकारा
मेर्भारवहाःतान्हत्वापरशुनारामोभुवंजित्वाददान्मुनेः ५१ सएवसांप्रतंजातोरघुवंशेपरात्परः भवदर्थेरघुश्रेष्ठो
मुपागतः ५२ तस्यभार्याकिमर्थंवाहृतासीतावनात्वया ममपुत्रविनाशार्थंस्वस्यापिनिधनायच ५३ इतःपरंवावै
षयस्त्वंरघूत्तमे विभीषणायराज्यंतुदत्वागच्छामहेवनं ५४ मंदोदरीवचःश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत कथंभद्रेर
हन्तूराक्षसमंडलं ५५ घातयित्वाराघवेणाजीवामिवनगोचरः रामेणासहयोत्स्यामिरामबाणैःसुशीघ्रगैः ५६

मुनेःकश्यपस्य ५१ भवदर्थेभवन्नाशार्थं ५२ ५३ रघूत्तमेतत्समापामित्यर्थः ५४ ५५ राघवेणाघातयित्वाकथंजीवामि
ताबुद्धिंकरोमिमरणस्यसन्निहितत्वाद्विपरीतबुद्धिरावणस्याहरामेणासहत्स्यादिजानामिराघवमितिच ५६ ॥

५१ रामेणानिधनं प्राणानिधनं प्राप्य परं पदं यास्यामि इति ज्ञात्वैव जानकी वल्लभा आनीतेत्यन्वयः हे प्रिये त्वां विमुच्य त्यक्त्वा संसारात् त्यक्तं संसारं संत्यज्य मत्तैर्वंधुभिः सह गमिष्यामि ५२ गम्यते प्राप्यते सा गतिः स्थानं परानंदमयीं दुःखराहित्यात् ऊर्ध्वलोके करे शवे कुंठरूपम् तमो मम शुद्धसत्वमयीं या मुमुक्षुभिः सेव्यते हरा पुष्पा स्यामि प्राप्य ते रामेण संयुगे हतास्तां गतिं गमिष्यामि ५२ इह कल्मषं देहेन कृतानि पापानि तत्कालेरामनामस्मरणाद्रामम् त्तिदर्शनाच्च प्रक्षाल्य दूरीकृत्य मुक्तिं यास्यामि क्लेशाः इति अविद्यादि मितिवेशाः पंच क्लेशा इति योगशास्त्रोक्ताः तत्राविद्यानित्यत्वशुचिदुःखरूपानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मत्वख्यातिः शुक्तिरजत विदार्यमाणो यास्यामि तद्विष्णोः परमं पदं जानामि राघवं विष्णुं लक्ष्मीं जानामि जानकीं ज्ञात्वैव जानकी सीता मयानीता बलात् ५३ रामेणानिधनं प्राप्य यास्यामीति परं पदं विमुच्य त्वां तु संसारात् गमिष्यामि सह प्रिये ५४ परानंदमयीं शुद्धां मुमुक्षुभिः तां गतिं तु गमिष्यामि हतो रामेण संयुगे प्रक्षाल्य कल्मषाणीह मुक्तिं यास्यामि दुर्लभां ५५ क्लेशादि पंच गजमाघं रारालजा मथनं वंधुसुखीभिर्युक्तं रोर्वी वानलाभ निजरोयमनं गजालंसे सारसागरमती सहरिं व्रजामि ६ राममातत्र अध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे दशमः सर्गः १० इत्युक्त्वा वचनं प्रेम्णा राज्ञी मंदोदरीं तदा रा यो योद्धुं रामेण सह संयुगे १ इष्टं स्मरन् मास्थाय हतो घोरैर्निशाचरैः चक्रैः योऽशभिर्युक्तं सर्वरूपं सकूवरं २ निचयस्मिता शरीराघतिरिक्तश्चात्मानास्तित्वस्येवं प्रत्ययः रागद्वेषौ प्रसिद्धौ अभिनिवेशो मरणादित्रासः तज्ज्ञा स्यस्य दिदृक्षया हाः यासां ध्यानेह मृत्वं योगशास्त्रेक्रुं तं तनृपतरंगाण्यत्र तं चेमं युगचर्येतु गंतस्यरिह त्ति रूपभ्रमेणा घंदारादि हे मुक्तोततत्राहितानां रोय एवौर्वानलाभो यत्र शोषयकत्वा तत्त्वलगम्का मुखवजालंवं धकत्वाघत्रतं कामेनहि तत्तद्वि ययं इति श्रीमदध्यात्मरामायणटीकायां रामवर्मणः कृतौ सेतौ युद्धकांडे दशमः सर्गः १० इत्युक्तेति १ वह

श्री· ते·
३०

उपस्करो युद्धसामग्री ३ रणोऽकर्कशं अतिनिर्दयं ४ ५ ६ ८ १० १२ समवेताग्रे समवेता अग्रे इति छेदः
१४ कृत्सिंहनादं कृत्वा प्रत्येकं सिंहनादं कृत्वेत्यर्थः दशनच्छदं ओष्ठं १५ विहत्य क्रोधवशाद्धित्वा यं १६ तोयदो धारा-

पिशाचवदनैर्घोरैः खरैर्युक्तं मयावहं सर्वास्त्रशस्त्रसहितं सर्वोपस्करसंयुतं ३ निर्ययावाथ महसा रावणो भीष-
तिः आयान्तं रावणं दृष्ट्वा भीषणं घोरं रणकर्कशं ४ सन्नद्धाभवत्तत्र सेना वानरी रामपालिता ५ हनूमानथ चोत्प्लुत्य
यो हनुमाययौ आगत्य हनुमान् रक्षोवक्षस्यतुलविक्रमः ६ मुष्टिं वज्रसमं दत्वा ताडयामास वेगतः तेन मुष्टिप्रहा-
नुभ्यामपतद्युधे ७ मूर्छितोऽथ मुहूर्तेन रावणः पुनरुत्थितः अवाच च हनूमन्तं तव शूरोऽसि मम संमतः ८ हनूमानाह
पत्स्वं जीवसि रावण त्वं तावन्मुष्टिना वक्षो मम ताडय रावण ९ पश्चान्मया हतः प्राणान्मोक्षसे नात्र संशयः तद्व-
नाद्वक्षो रावणेनापि ताडितः १० विघूर्णमानो नमितः किंचित्कश्मलमाययौ संज्ञामवाप्य कपिराड् रावणं हंतुमुद्य-
ततोऽस्य त्वगतो भीत्या रावणो राक्षसाधिपः हनूमानेगरः स्वेव नलो नीलस्तथैव च १२ चत्वारः समवेताग्रे दृष्ट्वा
गवान् अग्निवर्णांस्तथा सर्परोमाणं खड्गरोमकं १३ तथा हस्तिकरोमाणं निर्जघ्नुः क्रमशो मुराधनं (?) चत्वारश्च-
त्वारा क्षस्तान् भीमविक्रमान् १४ सिंहनादं पृथक् कृत्वा रामपार्श्वमुपागताः ततः क्रुद्धो दशग्रीवः संदष्टदशनच्छ-
विहत्य नयने क्रूरो राममेवान्वधावत दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः १६ आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव
दः रामस्य पुरतः सर्वान्वानरानभिविव्यधे १७

मिति तोयदः विव्यधे व्यथयामास अत्र तदुर्भावितस्याप्यर्थः १७ ॥ ॥

१८ १९ ममकार्यं रामस्य रथेन योजन रूपं २० हरितैः हरितवर्णै २१ उपचक्राम रामसमीपमाजगामेत्यर्थः अप्रतर्क्यरथेन

रूपरथे प्राञ्जलिरब्रवीदित्यन्वयः किमब्रवीत्तदाह देवराजेन सारि २२ अयं देवराजस्य रथ इति स्वरूपबोधनं सच तव विजय

ततः पावकसंकाशैः शरैः काञ्चनभूषणैः अभ्यवर्षद्रणे रामो दशग्रीवं समाहितः १८ रथस्थं रावणं दृष्ट्वा भूमिष्ठं

आरुह्य मातलिः शक्रो वचनं चेदमब्रवीत १९ रथेन मम भूमिष्ठः शीघ्रं याहि रघूत्तम त्वरितं मतलं गत्वा कुरु कार्यं म

एवमुक्तोऽथ तं नत्वा मातलिर्देवसारथिः ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमं २१ स्वर्गाज्जयार्थं रामस्य ह्युपच

लिः अब्रवीच्च ततो रामं स प्रतर्क्यरथे स्थितः २२ प्राञ्जलिर्देवराजेन प्रेषितोऽस्मि रघूत्तम रथोऽयं देवराजस्य विजय

प्रेषितो यं महाराज धनुरैन्द्रं च भूषितं २३ अभेद्यं कवचं खड्गं दिव्यं तूणीयुगं तथा आरुह्य रथं रामरावणं जहि राक्ष

मया सारथिना देव वृत्रं देवपतिर्यथा इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य रथोत्तमं २५ आरुरोह रथं रामो लोकाल्लँ

२७ अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित ततस्तु सस्रजे घोरं राक्षसं चास्त्रमस्त्रवित २८ क्रोधेन महता विष

परि रावणाः रावणस्य धनुर्मुक्ताः सर्पा भूत्वा महाविषाः २९ शराः काञ्चनपुंखाश्च राघवं परितो पतन् तैः शरैः

वमद्भिरनलं मुखैः दिशश्च विदिशश्चैव व्याप्तास्तत्र तदाभवन् ३० रामः सर्पांस्ततो दृष्ट्वा समन्तात्परिपूरितान् सोपरा

द्धोरपुरः प्रावर्त्तयद्रणे ३१

तः ऐन्द्रं स्वीयं धनुश्च तेन प्रेषित २३ २४ २५ लोकान्लक्ष्यानि योजयन् रावणवधस्यात्मकावशिष्टत्वबोधनेनानं

२६ २७ २८ २९ अनलमग्नि ३० पुरः रावणसंमुखे ३१ ॥ ७

+ लोकाल्लक्ष्याणि योजयत्॥ ततो भवन्महद्युद्धं भैरवं रोमहर्षणं॥ महाम्बे

अ. लं.
३१

३२ ३३ घोरेणवाणेनेतिशेषः ३४ रथोपस्थे रथकेतुं पातयित्वेयनेन स्रवेत स्मारिवत शरेन स्त्रीकरणांविवा...
तत्क्रोधरस्यार्थः ३५ आर्त्ताकारं आर्त्तस्वरशाकारं अभिनीततराकारं न तु वस्तुतस्तराकारं ३६ ३७ ३८ सदृशो...

रामेण मुक्तास्ते वाणा भूत्वा गरुडरूपिणः चिच्छिदुः सर्पवाणांस्तान् समंतात्सर्पशात्रवः ३२ अस्त्रे प्रतिहते युद्धे रामेण
कंधरः अभ्यवर्षत्ततो रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ३३ ततः पुनः शरानीकं राममक्लिष्टकारिणं अर्दयित्वा तु घोरेणा
स्त्रं विध्यत ३४ पातयित्वा रथोपस्थे रथकेतुं च कांचनं ऐंद्रानश्वानभ्यहनद्रावणः क्रोधमूर्छितः ३५ विषेदुर्देव
रणाः पितरस्तथा आर्त्ताकारं हरिं दृष्ट्वा व्यथिताश्च महर्षयः ३६ व्यथिता वानरेंद्राश्च वभूवुः सविभीषणाः द
तिभुजः प्रगृहीतशरासनः ३७ ददृशे रावणस्तत्र मैनाक इव पर्वतः रामस्तु भ्रुकुटिं वद्ध्वा क्रोधसंरक्तलोचनः अ
कारसदृशं निर्दहन्निव राक्षसं धनुरादाय देवेंद्रधनुराकारमद्भुतं ३९ गृहीत्वा पाणिना वाणं कालानलसमप्रभं
चक्षुर्भ्यांरिव दृप्तो रिपुमंतिके ४० पराक्रमं दर्शयितुं तेजसा प्रज्वलन्निव प्रचक्रमे कालरूपी सर्वलोकस्य पश्यतः
कृष्य चापं रामस्तु रावणं प्रतिविध्य च हर्षपन्नान्रानीकं कालान्तकरवावभौ ४२ क्रुद्धे रामस्य वदनं दृष्ट्वा शत्रु
तत्रसुः सर्वभूतानि चचाल च वसुधरा ४३ रामं दृष्ट्वा महारौद्रमुत्पातान्स्म सुदारुणान् त्रस्तानि सर्वभूतानि राव
शद्भयं ४४ विमानस्थाः सुरगणाः सिद्धगंधर्वकिन्नराः ददृशुस्ते महायुद्धं लोकसंवर्तकोपमं ४५ क्रुद्धोनो रावणा

शाकोपं देवेंद्रधनुर्वृष्टिकाले दृश्यमानमिंद्रधनुरिति ख्यातं तत्सदृशं (हवोतधिरोच्छ्रिताः गगनात्प्रपतंति स्म तालादिवफले
३९ ४० कालरूपी रामस्तद्रूपमनुसंधाय प्रचक्रमे रावणवधार्थमिति शेषः ४१ ४४ लोकसंवर्तकोपमं सर्वलोकप्रलयव

+ ऐंद्रमस्त्रं समादाय रावणस्यच्छिरोऽच्छि

नदिनमिसादिरत्र तेन अत्रने कूदिनं रामरावणयोर्निरंतरं युद्धमभूदिति सूचयति तद्रूपं छिन्नमस्तकं रावणरूपं पुनः शिरः प्र
४७ तदेवाह ततः इति एकवर्षं स्यात् तुल्यं तत्र समं ४८ शांतो गतचेष्टः ४९ निष्फलं निष्फलं यत्नं पाताः प्रासाः निष्फला

नदिनं न च वै रात्रिर्न मुहूर्तं ध्यानदिशोपि वा अकाशं तेन तद्रूपं दृश्यते तत्र संगरे ४७ ततो रामो बभूवाथ विस्मयाविष्ट
ततः मस्तकोत्तरं छिन्नशिरसां चैकवर्षं सा ४८ नचैव रावणः शांतो दृश्यते जीवितश्रयात् ततः सर्वास्त्रविदीरः
नंरवर्धनः ४९ अस्त्रैश्च बहुभिर्युक्तैश्चिंतयामास राघवः येयैर्वाणैर्हता दैत्यास्तामहासत्वपराक्रमाः ५० ते एते
याता रावणस्य विघातने इति चिंताकुले रामे समीपस्थो विभीषणः ५१ उवाच राघवं वाक्यं ब्रह्मदत्तवरो ह्ययं
त्वावाहवीयस्य विच्छिन्नानि शिरांसि च ५२ उत्पत्स्यति पुनः शीघ्रमित्याह भगवानजः नाभिदेशे मम तेन तस्य कुंडल
स्थितं ५३ तच्छोषयानलास्त्रेण तस्य मृत्युस्ततो भवेत् विभीषणवचः श्रुत्वा रामः शीघ्रपराक्रमः ५४ पा
रास्त्रं संयोज्य नाभिं विव्याध रक्षसः अनंतरं च चिच्छेद शिरांसि च महाबलः ५५ बाहूनपि च संरब्धो रावणस्य रघु
तो घोरां महाशक्तिमादाय परशाकधरः ५६ विभीषणवधार्थाय चिक्षेप क्रोधविह्वलः चिच्छेद राघवो वाणैस्तां शि
भूषितैः ५७ दशग्रीवशिरश्छेदात्तदा तेजो विनिर्गतं म्लानरूपो बभूवाथ छिन्नैः शीर्षैर्भयंकरैः ५८ एकेन मु
खेन वाहुभ्यां रावणो बभौ रावणस्तु पुनः क्रोधाद्भ्रामयन्नाशु शस्त्रास्त्रवृष्टिभिः ५९ ववर्ष रामं तं रामस्तथा वाणैर्ववर्ष च
द्वमभूद्घोरं तुमुलं लोमहर्षणं ६० अथ संस्मारयामास मातली राघवं तदा विसृज्य ब्रह्मं वधाय अस्य प्राह कालं शीघ्रं रक्ष

चिसाः ५० ५२ कुंडलाकारे गर्ते संस्थितं ५३ अनलास्त्रेण आग्नेयास्त्रेण ५४ ५५ ५६ शितैस्तीक्ष्णैः ५७ त
म्लानरूपो बभूव ५८ मुख्यशिरसैव तेन अन्यानि युद्धादिकाले एव प्रादुर्भवंतीति सूचितं ५९ ६० ६१

श्री. नं.
३२

प्रथितः कथितः उत्तमांगं शिरः ३२ यमे पिंडर स्थल रूपे ६३ ६४ आकाश पथुमित्यनेनाति महत्वं सूचितं आ
त्वाद्धिरण्य गर्भो वा गो रवेमरु मंदरौ य स्य सदृशा विति शेषः ६५ भास्कर वर्च सा मातत तत्त्वस्य तेजः प्रकाश आस्य शराध था
योत्रः ६६ वेदप्रोक्तेन ब्रह्मास्त्र विधिना अभिमंत्रे तस्त्वयः ६७ ६८ भशा मतिशायेन ६९ वज्रपाणिना मुक्तोव व

विनाशकाल प्रथितोयः सुरैः सोयवर्त्तते उत्तमांगं न चैतस्य छेत्तव्यं राघव त्वया ६२ नैव शीर्षि प्रभो वध्यो वध्य एवहि
ततः संस्मारितो राम स्तेन वाक्येन मातलेः ६३ जग्राह शरं दीप्तं निश्वसंत मिवोरगं यस्य पार्श्वे तु पवनः फले भा स्कर पाव
शरीर माकाशमयं गौरवे मेरु मंदरौ पूर्वस्व पिचविन्यस्तो लोकपालामहौज्रसः ६५ जाज्वल्यमान वपुषा भांते भास्कर व
मुग्रमस्त्रं लोकानां भयनाशनमद्भुत ६६ अभिमंत्र्य ततो रामस्तं महेषु महाभुजः वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मु
६७ तस्मिन्संधीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे सर्वभूतानि वित्रेसु श्चचाल च वसुंधरा ६८ स रावणाय संक्रुद्धो भृ
कार्मुकं विक्षेप परमायत्त मर्मघातिनं ६९ स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रपाणि विसर्जितः कृतांत इव घोरास्यो म
णोरसि ७० स निर्भिद्योम महाघोरः शरीरांतकरः परः विभेद हृदयं तूर्णं रावणस्य महात्मनः ७१ रावणस्याह
न्विवेश धरणीतले स शरो रावणं हत्वा रामतूणीरमाविशत ७२ तस्य हस्तात्प पाताशु सशरं कार्मुकं महत
वियोगेन राक्षसेंद्रोपतद्भुवि ७३ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषाश्च राक्षसाः हतनाथा भयत्रस्ता द्रुवुः सर्वतो
दशग्रीवस्य निधनं विजयं राघवस्य च ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ७५

रावणोरसि न्यपमत ७० ७१ वेगवशात्रावण प्राणाहरणोत्तरं भूमौ प्रविश्य पुनः स्वाधिष्ठान देवताते जो वधा
रं प्रविष्टः ७२ भुवि वेगेन शरपतन कालं ज्ञात भुवि वेगेन ७३ ७४ दशग्रीव निधनं रामविजयं च दृष्ट्वा विड्डु

+ लंकां प्रविश्य तत्वरितो विशाला भवनस्य बुद्ध्वन् १९३

ततो राम जयं रावणस्य च तद्वधं ततो रामाद्रावणवधं ततो विनेदुरिति तेन नान्वयः सिंहनादं चक्रुरित्यर्थः ७६ ७७ सूर्यं तु रावणादेः
रघुश्रेष्ठं प्रविवेश तं प्रविश्यत हात्रयावैकुंठलोकं जगामेति बोध्यं ७८ ७९ वयं त्विति वयं देवा अपि तेजसा द्योतमाना अपि
अपि सत्वप्रधाना अपि विहिमो भगवतः कृतरामपादभक्ता अपि भयदुःखादिव्याप्ताः पुनः पुनः संसारभाजश्च ८० अयं
क्रूरोपि ब्रह्महापि च स्तेन तामसोपि परदाररतत्वादिदुर्गुणोपि ८१ राममेव प्रविष्टवानेतत्सवेशेन मोक्षद्वारं लब्धवानवैकुंठं
चरे मुक्तिश्रवणादिस्मान्न यमित्यर्थः ८२ रावणो द्वेषसंयुतोपि भक्तैः सह रामचरित्रं मुक्तसारणादिभ्यः कृत्वातद्व्यादिवा

वदंतो राम विजयं रावणस्य च तद्वधं अथांतरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुंदुभिः ७६ पपात पुष्पवृष्टिश्च समंताद्राघवोपरि
यः स्तिष्टावाराणश्च दिवौकसः ७७ अथांतरिक्षे ननृतुः सर्वतोप्सरसो मुदा रावणस्य च देहोत्थं ज्योतिरादित्यवत्स्फुरत्
वेश रघुश्रेष्ठं देवानां पश्यतां सतां देवा ऊचुरहो भाग्यं रावणस्य महात्मनः ७९ वयं तु सात्विका देवा विष्णोः कारुण्यभाजनं
खादिभिर्व्याप्ताः संसारे परिवर्तिनः ८० अयं तु राक्षसः क्रूरो ब्रह्महा तीव्रतामसः परदाररतो विष्णुद्वेषी तापसहिंसकः ८१
सर्वभूतेषु राममेव प्रविष्टवान् एवं ब्रुवत्सु देवेषु नारदः ~~अयं तु राक्षसः तीव्रतामसः परदाररतो विष्णुद्वेषी तापसः~~ प्राह सुस्मितः
शृणुतात्र सुराः सर्वधर्मतत्वविचक्षणाः रावणो राघवं द्वेषादनिशं हृदि भावयन् ८३ भृत्यैः सह सदा रामचरित्रं द्वेषसंयुतः श्रुत्वा
निधनं भयात्तं कं राघवं ८४ पश्यन्ननुदिनं स्वप्ने राममेवानुपश्यति क्रोधोपि रावणस्यापि गुरुस्तद्बोधकोभवत् ८५

यत्र अत्र श्रुत्वा भावयन्निति तेन नेन अवुत्तामननिदिध्यासन संयुक्तमननमुक्तमपि अर्थात्सिद्धं संबोध्यं तथा रामात्त्व निधने कृत
त्राघवं पश्यन्नु दृष्टफलं लब्धवानिति प्रश्नेय तस्य च दर्शनस्य सार्वकालिकत्वमाह अनुदिनं स्वप्ने पि राममेव पश्यति अनेन साक्षात्
एवं सगुण विषयत्वादेशावैकुंठलोकप्राप्तिद्वारा मोक्षजनकत्वदहराद्युपासनावदिति बोध्यं ८३ ८४ उपसंहरति क्रो
प्रीत्या एव माचरेत तस्य मुक्तिः सर्वदेति ध्वनितं गुरुत्वबोधगुरुस्तेवाजन्योबोधस्तद्वत् अधिकः सर्वधर्माधिको भवदित्यर्थः

अ. लं.
३३

…रोतीति सह समानरेशो युज्यते संयुज्यते स युक्तः तस्य भावः सायुज्यं समानलो…

भगवतो हलान्मनुष्येवं फलकादस्या हरामेरोतीति सह समानरेशो युज्यते संयुज्यते स युक्तः… पापिष्ठ त्वं कापि कपापवर्त्वेत्वदेव स्मृत्य तिपुर धनपरदारेत्यादि
साये व भ्रम तिवै कुंठं यातीति ८६ दुरात्मापरा निष्ठा हि चिंतकः … कथं विशेषमाह तिवो ध्वंसपार लोकि कंतु फल
नेनो भयोरस्त्वस्य फलत्वं लेहाजोप्या दिर्भयाज्ञा वराग्हिस्तत्र हवताभेहलो कि कस्य खाधि … त्रिभुवनस्य विषमंदुः स्वंदशारे इ लितं विदारितं व पुर्य स्य
श्रायेन वाशब्दः अंतरं ग अंतः करणं तच्छुधं य स्य सः सुखरो ब्रला ८७

रामेरातिहतध्वांते निर्द्धताशेषकल्मषः रामस्यासुन्यमेवापराव राणो मुक्तबंधनः ८६ पापिष्ठोवा दुरात्मापरधनपरदारेषु सक्त
स्यात्रिंसेलेहादू यादा रघुकुलतिलकं भावयन्स्वपरेतः भक्त्याधुतांतरंगो भवशतजनितानेकदोषैर्विमुक्तः स घोरामस्य विष्णोः
विनुतं याति वैकुंठमाद्यं ८७ हत्वा युद्धे दशास्यं त्रिभुवनविषमंवामहस्ते न चापं भमौ विष्टभ्य तिष्ठन्नितरकरधृतेभ्रामयन्वा णमेकं
क्रोपांतनेत्रः शरदलितवपुः सूर्यकोटिप्रकाशो वीरः श्रीबंधुरांगस्त्रिदशपतिनुतः पातु मां वीररामः ८८ इति श्रीमदध्या
यरोउमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे एकादशः सर्गः ११ रामो विभीषणं दृष्ट्वा हनूमंतं तथांगदं लक्ष्मणं कपिराजं च अ
न्यापरान् १ परितुष्टेन मनसा सर्वानेवाब्रवीद्वचः भवतां बाहुवीर्येण निहतो रावणो मया २ कीर्तिः स्थास्यति वः पुरा
इक्ष्वाकरो कीर्तयिष्यंति भवतां कथां त्रैलोक्यपावनी ३

पश्चोचिंतं न तोत्रतांगः एवं ध्यायाहणां सर्वभयापहमितितत्रेषु सुप्रसिद्धं ८८ इति श्रीमदध्यात्मरामायणटीकायां युद्धकांडे
११ रामश्रुति १ तेषां वीरा णां उत्साहार्थं वाक्यमाह भवतामिति एवंविधैर्नवाकैर्नवोधितानां वीराणां संग्राम येनापि स्वाभी
तिल्लचितं २ अथ पारितोषिकं ददातीति कीर्तिरितिकिं च यथा कीर्त्यां संयुक्ता मिमांभवतां विजयकथा ये कीर्तयिष्यंति ते परम

४५ पर्यदेवतशोकेनविललापेत्यर्थः ६ बोधयस्वशोकापनयनवाक्यैः संसारानित्यत्वं बोधयेत्यर्थः ७ ८ मृतकस्य रावण
मृतकतुल्यत्वं यातिस्वेष्टं पतितं ९ स्वयं तवक्तुं आत्मनः शुद्धबुद्धस्वभावत्वात् न केनापि संबंध इति भावः १० किंच स्रष्टेः पूर्वं
काश्चित्संबंधो नैवासीत् एवमिदानीं च न कश्चित्संबंधः पूर्वापरकालयोः संबंधाभावेन मध्येपि न वास्तवः संबंधः किं त्वभिमानि
भावः तदेव दृष्टांतेनाह यद्वदिति तोयौघपतिताः सिकताः जलस्य वेगाहताः किंचिद्दूरं मिलिता यांति ततः काचिद्द्रुततया स्व

मयोपेतां कलिहरां यास्यंति परमां गतिं एतस्मिन्नंतरे दृष्ट्वा रावणं पतितं भुवि ४ मंदोदरीमुखाः सर्वाः स्त्रियो राव
ताः पतितं रावणं स्नात्येशोकं चक्रुः पर्यदेवयत ५ विभीषणः शुशोचार्तो शोकेन महताहतः पतितो रावणस्य
धाः पर्यदेवयत ६ रामस्तु लक्ष्मणं राम आह बोधय स्वविभीषणं करोतु भ्रातुः संस्कारं किं विलंबेन मानद ७ स्त्रियो
मुख्याः पतिता विलपंति च निवारयतु ताः सर्वा राक्षसी रावणप्रियाः ८ एवमुक्तोथ रामेण लक्ष्मणो गात्र विभीष
णं मृतकोपांते पतितं मृतकोपमं ९ शोकेन महता विष्टं सौमित्रिरिदमब्रवीत् यं शोचसि त्वं दुःखेन कोयं तव विभ
१० त्वं वास्य कतमः सृष्टेः पुरेदानीं मृतः परं यद्वत्तोयौघपतिताः सिकता यांति तद्वशाः ११ संयुज्यंते वियुज्यंते त
लेन देहिनः यथा धान्यानि स्वं वधान्यानि भवंति न भवंति च १२ एवं भूतेषु भूतानि प्रेरितानीशमायया त्वं चेमे वयमन्ये च

घुतया विलीयंते वाऽपरा गच्छंति तासां यथा न कश्चित्संबंधः ११ एवं देहिनः कालेन तद्वेगेन संयुज्यंते वियुज्यंते च व
तेषां न कश्चित्संबंध इत्यर्थः दृष्टांतांतरमाह यथेति धान्यानि सद्य वा स्तासु ऊर्ध्वाधरभावेन काश्चित्धान्यानि भूराभवंति तत
स्तिरधत्वंकालो न भवंति वियुज्यंते १२ एवं ईशमायया प्रेरितानि भूतानि भूतेषु संयुज्यंते चेत्यर्थः एवमयं सयोग
वेति न किंतु सर्वेषामस्माकं तुल्य इत्याह त्वं मे वयमित्यादि अस्माकं मध्ये वियोगो भावीति भावः १३

श्र·लं·
३४

परापस्मिन्काले यस्माज्जन्ममृत्यु कर्म सह कृतभगवत्ताकल्पितो तदातस्मिन्काले ते भविष्यत एव न त्वन्यथेः द
ल स्वभावादेवस्वसृष्टैर्मन्मायादिभिश्चित्रैः स्वतिर्मितानितारशानि सृजति देहस्त्री पुरुषाकारे हातात् तीयमेकं निमि
योरप्यमितिव्यवहरतिपरस्पराभिघाते ननोश्रायतिचैवमीश्वर अनपेक्षोपि सृज्यानजन्मफलानपेक्षोपि आत्मसृष्टैरेव
भिस्त्री पुरुषग्राम्यव्यवहारद्वाराः परारिसृजति ननु केन चित्केचिद्धतिच ननुते वा मेव तत्र कर्तृत्वमस्तिस्वत्रात स्वतंत्रैरि
त्रचालनेपिस्वातंत्र्यरहितैः ननु तत्किं सृज्यमानदेह एव जीवो नेत्याह देहे नेति जीवात्मनदेहे नदेहिनो ननु देहः किमकारा

जन्ममृत्युयदापस्त्वात्तदातस्माद्भविष्यतः ईश्वरः सर्वभूतानि भूतैः सृजति हंत्यजः १४ आत्मसृष्टैः स्वतंत्रैर्य
पिबालवत् देहेनदेहिनोजीवादेहाद्देहोभिजायते १५ बीजादेवयथाबीजं देहस्थइवश्याद्भृतः देहिदेह विभागोयं
कृतः पुरा १६ नानात्वजन्मनाशाभ्यांक्षयोवृद्धिः क्रियाफलं गुणाभ्यांसत्तघर्मायथाग्नेर्दीह्यविक्रियाः १७

स्याह देहादिति कर्मद्वारेतिशेषः १४ १५ अस्य व्यवहारस्यानादित्वं दृष्टांतेनाह बीजादेवेति स च देहादन्य एव अस्य एवं
धर्ममाह ग्राह्यतरतितेन तिसत्वानिसत्वाप्यां देहदेहिनो भेदं ततः वस्तुतस्तस्यदेहिव्यवहारप्रयोजको देहसंबंधोपि
स्याहदेहीतिअविवेकस्ततः अतः कस्मोनात्मनोऽविवेकात अहंममेत्यादिबुद्धिरितिभाव एवं च देहे एव ममताबुद्धेर
त्रादौ ममत्वबुद्धिः सुतरामवास्तवीतिस्फुरितं १६ वृक्षतो भ्रात्रादेः स्यातिरिक्तत्वबुद्धिनाशादिवुद्धिश्च सर्वमिथ्येव शु
बुद्धिवदित्याह नानात्वामितिनानात्वभेदः क्रियाफलसुखदुःखे एते अतद्धर्मा अनात्मधर्मा ऽ धूमतद्धितेन भाति अं
तःकार्यधर्माएवैते तद्विवेकात्आत्मनि भांतियथादारुगततवक्रत्वादिनातुअतोऽग्नेवक्रत्वादीतिभावः १७

वी २२

तस्मै नानात्वारयः देहसंयोगात देहपरेनांतः करणमप्युपलक्ष्यते अत्र सफूर्तोऽहं ममता बुद्धिः यथा सर तथा ऽन्यात्किंचि
हीतु ध्यायतो मूं गिरिमा येन तथा सुख्या भवति ध्यायमानव स्तु स्वरलत्वा ध्याध्यातुरपि सर्वसत्वमथा भवति तद्व
वतानाशरीनाति रालत्ता एवं चशोको निरालवरतितात्वयें १८ ज्ञानाखुडः खनिवृत्तिरित्याह प्रसुषस्येति यथा प्र
भावाभावात्संसृतिर्न भाति प्रस्वापोत्र सुषुप्तिः तथा विमुक्तस्य तत्वज्ञानाज्जीवन्मुक्तस्य जीवतोपि अत्र नहं कृतेरहं व
संसाराभावस्तज्जन्य दुःखशोकाद्यभावस्तु थेः १९ उपसंहरति तस्मादिति माया मनोधर्मे मायापरिणाम मनोधर्मे

तस्मै देहसंयोगात्स्रात्मन्याभांतसफूर्तात प्रथायथा तथा चात्मच्छायतो सत्स्वरूपहात १८ प्रसुप्तस्यानहं
भाति न संसृतिः जीवतोपि तथा तद्वि मुक्तस्यानहं कृतेः १९ तस्मान्माया मनोधर्मं जहाहंममताभ्रमं रा
ति मनोरेवात्मनीश्वरे २० सर्वभूतात्मनि परे माया मानुषरूपिणि बाह्येंद्रियार्थसंबंधात्त्याजपित्वा मन
तत्र दोषानदर्शयित्वा रामाऽनंदे नियोजय देहबुध्या भवेद्भ्राता पिता माता सुहृत्प्रियः २२ विलक्षणं यदा देहा
त्मानमात्मना तदा कः कस्य वा बंधुर्भ्राता माता पिता सुहृत २३ मिथ्याज्ञानवशाज्जाता दारागारादयः सदा

जहि अत्र न्मधर्मस्मान्नि निष्ठत्वेन यहाहं ममत्वं मायापरिणामत्वेन मनसो जडत्वमुक्तं ((अत्र विषयाद्विविधाम्भेव संय
मनोनातः करणात्स्रात्मनीश्वरे इत्यनेन तस्यैव सुखमात्मत्वं मन्येत तत्राति विवत्वारान्मकव्यवहारमात्रमिति भाव २
पुनराह सर्वभूतात्मनीति बाह्येंद्रियविषयसंबंधात मनो दूरीकृत्य भगवति नियोजय तत्संबंधत्याग उपायमाह तत्र
नतु भगवति तत्रनुसंधाने पि कथं संसार हानिस्तत्राह देहबुध्येति देहेतः करणाद्यावात्मबुध्यैत्यर्थः भगवतो मनस
दादेहभित्वा स्मप्रतीतो तदाविवेकहतसंसारस्य स्वतएव त्वानिरिति भावः २१ २२ २३ तदेवप्र...

अ॰ लं॰
३५

अज्ञानस्याजस्रं परिणामस्वभावतया तज्जन्यानां सर्गाणां संगमभंगुरत्वं २५ प्रारब्धं भोगविनाश्यं स्वजनानां

र्तं स्वतस्त्वालनेयतस्व २६ भूतं भविष्यच्चाभजन्नेकाग्रेणतत्कर्म मन्त्रं भविष्यतीत्यविचारपन्न एवं भव रोषेनलिप्यसे

बलं कोशो भृत्यवर्गो राज्यं भूमिः सुतास्त्रियः अज्ञानजत्वात्सर्वे ते क्षणसंगमभंगुराः २५ अर्थोत्तिष्ठ हृदा रामं भावयन्

वितं अनुवर्तस्व राज्यादि भुंक्ष्व प्रारब्धमन्वहं २६ भूतं भविष्यदभजन्वर्तमानमथाचरन् विहरस्व यथाप्राप्तं मायया भव रो

प्यसे २७ आज्ञापयति रामस्त्वां यदा तु सांपरायिकं तत्कुरुष्व यथाशास्त्रं हृदं तीर्थ्यापिप्योषितः २८ निवारय म

लंकां गच्छं तु मा चिरं श्रुत्वा यथावद्वचनं लक्ष्मणस्य विभीषणः २९ सत्कारशोकं च मोहं च रामपार्श्वमुपागमत्

तु ध्याधर्मे ज्ञोधर्मोर्थसंहितं वचः ३० रामस्नेवानुवस्त्रर्थमुत्तरं पर्यभाषत न शं समनु ते क्रूरं त क्रोधर्मव्रतं अमे

होस्मि देवं संस्कर्तुं परदाराभिमर्शनं श्रुत्वा तद्वचनं प्रीतो रामो वचनमब्रवीत ३२ मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः

क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ३३ रामाज्ञां शिरसाधत्वा शीघ्रमेव विभीषणः सांत्वयित्वा महाबुद्धि

र्हरीनदा ३४ सांत्वयामास धर्मात्मा धर्मबुद्धिर्विभीषणः त्वरयामास धर्मज्ञः संस्कारार्थं स्वबांधवान् ३५ चिता

विधिवत्स्थित मेध विधानतः आहिताग्नेर्यथा कार्यं रावणस्य विभीषणः ३६ तथैव सर्वकर्माणि कुर्वद्भिः स्मृतं त्रि

यूपावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ३७ स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दर्भविमिश्रितान् उदकेन च संमिश्र्यात्र

चमंयथोक्तंवचनं ३९ विमर्शपभगवच्छत्रो त्रियाकरतो भगवतोऽखंस्यादिति विचार्य ३० ३१ ३२ निवृत्तंनिष्पन्नं

तथा मम मापि मरणोनु विरोधस्यापगमात् ३३ सांत्वयित्वा केः शोकापनोदनकवाक्यैः ३४ आहिताग्ने अग्निहोत्रिणो यथा

र्थ्येवोर्ध्वं दैहिकमकरोत ३६ विधियुक्तं मंत्रादियुक्तं ३७ ३८ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

प्रदायचोरकं तस्मै इति शुद्धं जलं करकादिपात्रे अवस्थापनात्वायांत उद्देशेन वचो इत्यर्थः अनुनयामास विगतशोकाश्च कार
नामिति विभीषणोनोक्ता इति शेषः ४० युद्धकर्म्मविहत सर्वसैन्यः ग्रीवत्वात्तत्र रहरेव संवर्ध्य तत्र संस्माप्य रामसमीपमागमनं
लंकां जगामेत्यन्वयः तत स्वर्णकलशैः राक्षसेन्द्रं सम्मभिषिचंचक्रे ४६ उपायनपुरस्कृतो येकृत उपायनं येन सः आहितान्

प्रदायचोरकं तस्मै मधुपर्कैर्वेनं प्रणम्य च तास्त्रियोनुनयामास सांत्वमुक्त्वा पुनः पुनः ३९ गम्यतामिति ताः स
शुब्धे नगरं तदा प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः ४० रामपार्श्वमुपागम्य तदा तिष्ठद्विनीतवत् रामोपि
सैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ४१ हर्षं लेभे रिपून् हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः मातलिश्च तदा रामं परिक्रम्याभिवंद्य च
अनुज्ञातश्च रामेणाययौ स्वर्गं विहायसा ततो हृष्टमना रामो लक्ष्मणं चेदमब्रवीत ४३ विभीषणाय मे लंकां राज्यं
हि द्दानीमविगत्वात्वं लंकामध्ये विभीषणं ४४ अभिषेचय विप्रैश्च मंत्रवद्विधिपूर्वकं इत्युक्तो लक्ष्मणस्तूर्णं राज
वानरैः ४५ लंकां सुवर्णकलशैः समुद्रजलसंभृतैः अभिषेकं शुभं चक्रे राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ४६ ततः पौरजनैः सा
पायनपाणिभिः विभीषणः ससौमित्रिरुपायनपुरस्कृतः ४७ दंडप्रणाममकरोत्राम स्याक्लिष्टकर्मणः रामो विभीष
णमालोक्य मुदान्वितः ४८ कृतकृत्यमिवात्मानममन्यत महाभुजः सुग्रीवं च समालिंग्य रामो वाक्यमथाब्रवीत ४९
येन त्वया वीर जितो मे रावणो महान् विभीषणोपि लंकायामभिषिक्तो मयानघ ५० ततः प्रहृष्टमनसो हनूमान् पार्श्वस्थं विनयान्वि

स्मरनिपातः ४७ आगस्य दंडप्रणाममिति दंडवत्प्रणाममे ४८ कृतकृत्यमिव प्रतिज्ञातार्थसिद्धेरिति भावः ४९ महान्वैरविस्तै
षणाः पूर्वप्रतिज्ञाताभिषेकः ५० विभिषेकः ५० विभीषणस्यानुमते लंकाधीशत्वात्तदाज्ञां गृहीत्वा ५१ ॥

अ॰ लं॰
३६

५२ ५३ अनिर्दिष्टा रावणेनातिरस्काराद्दरश्चासहनिंदा ५४ ५५ भक्त्येति प्रकृत्वा देहे हितकुशलं न दुर्वासा गतोयः स स्वायं इत
भवती ५६ भवत अभवदित्यर्थः अअभाव आर्षः रामस्य भाषितं रामभाषितं संदेशं ५७ वानराणां सैन्यैः सहचलक्ष्म
णं कुशलितं इत्यर्थः ५८ राज्ये विभीषणं राज्ञा इत्यनेन निरवशेषं सर्वं हत्वा सिद्धिं हता ५९ ते प्रियं वाक्यं समंतात्परिश्रुत्वा

जानकी सर्वमाख्याहि रावणस्य वधादिकं जानक्याः प्रतिवाक्यं मे शीघ्रमेव निवेदय ५२ एवमाज्ञापितो धीमान् रामेण
तात्मजः प्रविवेश पुरीं लंकां पूज्यमानो निशाचरैः ५३ प्रविश्य रावणगृहं शिंशुपामूलमाश्रितां ददर्श जानकीं तत्र कृश
तां मलिनाम्बरां ५४ राक्षसीभिः परिवृतां ध्यायंतीं राममेव हि विनयावनतो भूत्वा प्रणम्य पवनात्मजः ५५ कृताञ्जलि
पुटो भूत्वा अग्रतो भक्त्या युतः स्थितः तं दृष्ट्वा जानकी तूष्णीं स्थित्वा पूर्वस्मृतिं ययौ ५६ ज्ञात्वा तं रामदूतं सा हर्षात्सौम्यमुख
स्मितां सौम्यमुखीं दृष्ट्वा तस्याः पवननंदनः रामस्य भाषितं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ५७ देवि रामः ससुग्रीवो विभीषण
सहायवान् कुशली वानराणां च सैन्यैश्च सहलक्ष्मणः ५८ रावणं ससुतं हत्वा सबलं सह मंत्रिभिः त्वामाह कुशलं राम
अभिषिच्य विभीषणं ५९ श्रुत्वा भर्तुः प्रियं वाक्यं हर्षगद्गदया गिरा किं ते प्रियं करोम्यद्य न पश्यामि जगत्त्रये ६०
प्रियवाक्यस्य सदृशं त्वाभरणानि च एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवंगमः ६१ रत्नौघाद्विविधाद्देवि राज्याद्वापि शुचि
स्मितं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थिरं ६२ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली प्राह मारुतिं सर्वे सौम्या गुणाः सौम्य त्वय्ये

व ६० ६१ देवराज्याद्वीत्यर्थः प्राप्तजयस्य रामस्य सर्वतोप्यधिकं निरवधिफलदातृत्वादिति भावः ६२ सौम्याः सौम्यवत
यदर्शीवाः शोभना इति पावत सात्मा: सौम्यवान्प्रियदर्शनाः ६३ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

दे॰ वं॰

६४ क्रमणं पुष्करीणां फलाद्यपरूपां तां देवी मित्यर्थः ६५ । ६६ अनलेग्नो स्थितां जानकी मा हानुमनसा ध्यात्वे
त्यन्वयः ६७ विरजवस्त्राणि निर्मलवस्त्राणि न राघाने - शोभिता ६८ सहमारुतिः समासे पिवेक ल्पिकत्वात्समास
विकोत्तमे सर्व शिबिका रूपे वा वाहने घा हि वैः आचारव शगघ हि हलैः रक्तकैर्यष्टैर्वेत्र मिर्गुप्तां ७० ७१ कोला

मे मा
रामं द्रष्टुमिच्छसि शीघ्रमातापय नु राघवः नयेति तां नमस्कृत्य पयौ द्रष्टुं रघूत्तमं ६४ जानकी भाषितं सर्वं रामस्या
पात्रिमित्रोपमारंभः कर्मणां च फलोदयः ६५ तां देवी शोक संतप्तां द्रष्टुमर्हसि मैथिलीं एवमुक्तो हनुमता राम
वरः ६६ मा यासीतां परित्यज्य जानकी मनले स्थितां आदाय मनसा ध्यात्वा रामः प्राह विभीषणं ६७ गच्छ राज
मान याशुमर्मातिकं स्नातां विरजवस्त्रां सर्वाभरण भूषितां ६८ विभीषणोपि तच्छ्रुत्वा जगाम सह मारु
तिः सुरस्त्रीभिः स्नापयित्वानु मैथिलीं ६९ सर्वाभरणसंपन्नामारोप्य शिबिकोत्तमे याष्टिकैर्वेत्र मिर्गुप्तां कंचुक
भिः शुभां ७० तां द्रष्टुमागताः सर्वे वानराजनकात्मजां तान्वारयंतो बहवः सर्वतो वेत्रपाणयः ७१ कोलाहलं प्रकु
र्वाणा निन्युः ... शिबिका रूढां दूराद्रघूत्तमः ७२ विभीषण किमर्थं ते वानरान्वारयंति हि पश्यंतु
सर्वे मैथिलीं मातरं यथा ७३ पादचारेण सा यातु जानकी मम सन्निधिं श्रुत्वा तद्रामवचनं शिबिकादव
७४ पादचारेण शनकैरागता राम सन्निधिं रामोपि दृष्ट्वा तां मायासीतां कार्यार्थं निर्मितां ७५ अवाच्यवादान्व
रघुनंदनः अमर्षमाणा सा सीता वचनं राघवोदितं ७६ लक्ष्मणं प्राह मे शीघ्रं प्रज्वालय हुताशनं विश्वास
रेति द्रुतमिवद्रत ७२ सर्पयं ... भिरपि नत्वतो ज्ञातानारदशीवानराः सुरवेन पश्यंत्वित्याशयः । शि विका
त्यय आर्ष - ७४ ७५ अवाच्यवादाः मक्षमनेहवचनानि परपुरुष गृहे स्थिता सि ...

७९ ८० ८१ सर्वंनः पातु शीनोभवत्विति सर्पः १२ ८३ सर्वंज्ञोपि रामः कथस्ता नाभ्यजानत्वा न्यन्नंदर्य

ति श्रीमदध्यात्मरामायणस्य टीकायां श्रीरामवर्मणा । कृतौ । कृतौसितौ युद्धकांडे द्वादशः सर्गः १२ ततः रति १

यु०
अध्या०
१२

रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौतु स्मीमरिंदमः ततः सीता परिक्रम्य राघवं भक्ति संयुता ७९ पश्यतो सर्वलोकानां देव

प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ८० बद्धांजलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपगः यथा मे हृदयं नित्यं नापस

८१ यथा लोकस्य साक्षी मा सर्वतः पातु पावकः एवमुक्त्वा तदा सीता परिक्रम्य हुताशनं ८२ विवेश ज्वलनं दीप्त नि

ती ८३ दृष्ट्वा ततो भूतगणाः ससिद्धाः सीतां महावह्नि गतां मशान्त्राः परस्परं प्राहुरहो ससीतां रामः कथं श्रीयंस्त्यक्तं क

८४ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धः कांडे द्वादशः सर्गः १२ ततः शक्रः सहस्राक्षो यमश्च

था कुबेरश्च महातेजाः पिनाकी वृषवाहनः १ ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मुनिभिः सिद्धचारणैः पितरो ऋषयः साध

रसोरगाः २ एते चान्ये विमानाग्रैराजग्मुर्यत्र राघवः अब्रुवन्परमात्मानं रामं प्रांजलयश्च ते ३ कर्त्ता त्वं सर्वलोक

विज्ञानविग्रहः वसूनामष्टमोसि त्वं रुद्राणां शंकरो भवान् ४ आदिकर्त्तासि लोकानां ब्रह्मा त्वं चतुराननः अ

भूतौ ते चक्षुषी चंद्रभास्करौ ५ लोकानामादिरंतोसि नित्य एकः सदोदितः सदा शुद्धः सदा बुद्धः सदा मुक्तो गुण

न यासर्वद्रष्टा आपसर्वात्मा हरवसूनामिस्यादि ४ आदिकर्त्ता स्रष्टिः प्रथमकर्त्ता विराड्रूपमाह अश्विनावित्यादि द्वपु

स्योपलक्षणं ५ आदिरुत्पत्तिःकृत् अंतो नाशकृत् सदोदितः रात्रिदिनव्यवहार रहीनः शुद्धमायागुणास्पृष्ट अतएव

स्वरूपः अतएवमुक्तोः सं

त्वन्मायया संहृतानां संहृतज्ञानानां चिदात्मकः शुद्धज्ञानस्वरूपः ७ तेजसा सह स्थानं हृतं तेनापि हृतं स्थानं चेत्यर्थः
अशेषस्य स्थितिकारणं अध्यात्मज्ञानिन आत्मविषयतत्त्वज्ञानवता हे येद्रूः स्वसुखेन साधनेन रूपे द्वि विहीनं कूटस्थ
ज्ञानमात्रं सर्वस्य साक्षिरिति व्यवहारनिपामकं रशितानं एकरूपस्मादिस्मरनिरकुप्रत्ययः १० निरुध्य पवु ध्याहठयोगेनाव स्प्रभ
स्पामी स्वरूपेराकुम्भकेन हृदि प्राणापानौ रुध्वा संयाव हीनौ कृत्वा तत्र प्राणऊर्ध्वसचारी श्रीषणादिभिरीश्वरविषय

त्वन्मायया संहृतानां स्वं भासि मानुषविग्रहः । त्वन्नामस्मरतां राम सदा भासि चिदात्मकः ॥ ७ ॥ रावणेन हृतं स्थानमस्माकं
सह त्वया घनि रूतो दुष्टः पुनः प्राप्तं परं स्वकं ॥ एवं स्तुवत्सु देवेषु ब्रह्मा साक्षात्पितामहः । अब्रवीत्प्रणतो भूत्वा राममं
स्थिते ९ ब्रह्मोवाच वंदेहं देवं विष्णुमशेषस्थितिहेतुं त्वामध्यात्मज्ञानिभिरंतर्हृदि भाव्यं । हेयाहेयद्वंद्वविहीनं परमे
मात्रं सर्वहृदिस्थं दृशिरूपं १० प्राणापानौ निरुध्य पवुध्याहृदि रुद्धा छित्वा संवं संशयबंधं विषयौघान् पश्यंत्यु
मीहाय तमपस्वांचं हस्मं रत्नकिरीटं रविभासं ११ मायातीतं माधवमाद्यं जगदादिं मानातीतं मोहविनाशं मुनिव
ध्येयं योगिविधानं परिपूर्णं वंदे रामं रंजितलोकं रमणीयं १२ ॥ ५

धर्मद्वारे स्ति न वा ज्ञानरूपो वा शरीरे वेमादि संशयरूपं बंधनं एवं संशयस्येव संसारमूलकारणत्वात् विषयौघा स्वाछिन्ने
करणाविमुखकृत्वा तत्रेश्वरविषयसंदेहस्य श्रवणादिनाछेदः विषयाणां चानित्यागुचिप्रतिसंधानेनत्यागः गतमोही
मसः पश्यंतितं एवंभवंदेहमित्यन्वयः ११ मायातीतं तत्कार्यास्पृष्टं आद्यमित्यस्येव विवरणं जगदादिमिति मानातीतं
लक्षणपरिच्छेदरहितं मोहविना शं सेवकानां मोहनाशकं योगविधानं योगविधातारं योगमार्गप्रवर्तक १२

भावाभावप्रत्ययहीनं संसारे मिथ्यात्वात्तत्स्य भावप्रत्ययो नाप्यभावप्रत्ययो दृश्यत्वात्तेनानिर्वचनीयत्वहानेना रूपितं पक्षद्वयाभावानावाभावप्रत्ययाविषयशास्त्रतः सत्वात्प्रसिद्धानुपलंभात्तत्वं पक्षाभावोऽदृश्यमभावस्तुच्छं न द्विषयम् अदृश्यत्वादिनु च्छत्वाच्च भोगासक्तैर्भोगेषु सक्तैरस्य भोगैर्भवमुख्यैः शिवादिभिः पूजितचरणकमलं नित्यकालत्रयाबाधा शेषास्पृष्टं बुद्धं ज्ञानस्वरूपं अनंतं देशाद्यपरिच्छेद्यं प्रणव आख्या नाम यस्य तं प्रणववाच्यं तस्य वाचकः प्रणव इति पातं तं अशेषासुरद्रावं सर्वदैत्यनाशकमित्यर्थः १३ मेत्र ह्युरणत्वं नाथ नाथ त्वमेवापपादयसि नाथितकार्याखिलकारी प्रार्थि कार्यकर्त्ता अखिलस्य परनिपातं आर्ष मानातीत देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्येवं त्रिविधपरिच्छेदशून्य। मा लक्ष्मीस्तस्या

भावाभावविहीनं भवमुख्यैर्भोगासक्तैरर्चितपादांबुजयुग्मं नित्यं शुद्धं बुद्धमनंतं प्रणवाख्यं वंदे रामं वीरमशेष १३ त्वं मे नाथो नाथितकार्याखिलकारी मानातीतो माधवरूपोऽखिलधारी भक्त्या गम्यो भावितरूपो भवहारी योगा भावितचेतःसहचारी १४ त्वामाद्यंतं लोकततीनां परमीशं लोकानां नो लौकिकमानैरधिगम्यं भक्तिश्रद्धाभावसमे व तं वंदे रामं सुंदरमिंदीवरनीलं १५ को वा ज्ञातुं त्वामतिमानं गतमानं मायासक्तो माधव शक्तो मुनिमान्यं वृंदारण्ये वंदितवृंदारकवृंदं रामं भवमुखवंद्यं सुखकंदं १६

गोपीज

तस्य शरणरूपया गम्यः प्राप्यः भावितरूपः स तन्मयस्य संसारस्य हारी हर्त्ता योगाभ्यासैर्भावित विहीनदोषत पाशुद्धे यश्चेतं रणं तत्र सहचारी तद्वृत्ति विषयः इत्यर्थः दृश्यते त्वमत्र याहु ध्येतिश्रुते १४ लोकततीनां ततस्तं परायणं अद्यंतं स्मृति नाशहेतुं लोकमीशं पालनहेतुं लौकिकमानैर्लौकिकप्रमाणैर्न अधिगम्यं अवेद्यं शास्त्रैकगम्यमित्यर्थः भक्तिः परमेश्वरे तत्प्रजनादौ श्रद्धा ततः फलादरूपं भावनिश्चयः तद्रूपेभ्यो वे विचित्रधर्मयुक्तैः पुरुषैः सेव्यं १५ हे माधव अभिमानसर्वतोऽपि व्यापकगतं स्वगतेयत्तया परिच्छेदहीनं शं त्वा ज्ञातुं मानासक्तः मानेषु प्रमाणेषु रक्तये आसक्तः लोको न क्त्वा कायाशक्तः समर्थः हेरु वृंदारण्ये स्थित्वा मायया वंदितं नमस्कृतं वृंदारकाणां देवानां वृंदं येन भवमुखैः। शिवादिभिर्वंद्यस्तं सुखकंदं सुखजनकं तं

नानाशास्त्रैः निर्णितार्था ये वेदं वा वेदसमूहास्तैः प्रतिपाद्यं निर्विषयमज्ञानं निर्विकल्पकज्ञानविषयं वा घविषयाविषयव
विषयमित्यर्थः मत्स्येवार्थरावणादिवधेन मत्स्यवार्थम घुरेशं अग्रशत्रुघ्नाय मधुराराज्मरानात्रत्वकृतस्मावनाराभिप्रायेणा च
ग्राह्यग्रहकृतग्रहत्तानविधानं तज्जनकं कामितकामप्रदं अभीष्टवस्तुदानारं नारदः शं ध्माह्वायापरन्तिसध्यानापुरुषा प
लिर्विगतहीनास्यात १८ विभावसुरग्निरादित्यविभूषणांश्चितानां नघुत्कं १९ जगतांसाह्नीनत्सुराप पापद्रुहामप्यवरोपितानां

य नानाशास्त्रैर्वेदकांडैः प्रतिपाद्यं निर्त्यानंदं निर्विषयज्ञानमनादिं मत्स्येवार्थं मानुषभावं प्रतिपन्नं वंदेरामं मरकतवर्णम
ग १७ अद्यापुत्रोयः पत्नीमत्तव घं ग्राह्यं ग्रहज्ञानविधानं भु विमर्शः रामं श्यामं कामितकामप्रदमीशं ध्यात्वा ध्या
नकज्ञालैर्विगतास्यात १८ अस्त्वास्तुतिं लोकगुरोर्विभावसुः स्वांके समादाय रेहपुत्रिकां विभ्राजमानां विमलांरु
रक्तांबरां दिव्यविभूषणांश्चितां १९ प्रोवाच सा सीता जगतां रघूत्तमं प्रपन्नसर्वार्तिहरं हुताशनः गृहाणरे वीरघुन
नंदनीपुरात्वयाप्यवरोपितांवने २० विधाय मायां जनकात्मजां हरे दशाननप्राणविनाशनाय च हतो दशास्यः स
बांधवैर्निराकृतो नेनभरो भुवः प्रभो २१ तिरोहिता सा प्रतिबिंबरूपिणी कृतायदर्थं कृतकृत्यतांगता ततोऽतिहृष्टां प
जानकीं रामः प्रहृष्टः प्रतिपूज्यपावकं २२ स्वांके समाविश्य सदानपायिनीं श्रियं त्रिलोकीजननीं श्रियः पतिः दृष्ट्वा
रामं जनकात्मजायुतं श्रिया स्फुरंतं सुरनायको मुदा २३

२० मायाजनकात्मजां मायारूपां तां जनकात्मजां सहशीमायाविधाय निर्माय इति यावत्सुराम प्यवरोपितामिति पूर्वेण
रदानीतन्निर्माणकृत्यस्य ज्ञात त्वान्मायानिर्मितामपि लीनेत्याह हतर इति अनेन दशास्यवधेन २१ प्रतिबिंबरूपिणी
बिंबरूपापरस्याकृता निर्मितान्तर्द्विषयतः कृतकृत्यतां गतानात्तिरोहिता लीना २२ सुरनायक इंद्रः २३

भक्त्या समेतस्य भक्तियुक्तो भूत्वा रघुवरं नीलोत्पलदामं तत्कांतिं भवारण्यस्य संसारारण्यस्य दावानलाभं तत्तुल्यं तन्त्रा
नामनयस्य तं भवानीहरापार्वती रुद्र येन भावितं ध्यातं मानंदरूपं स्यतं भवाभाव हेतुं संसार निराकरणं भवादिभिः शिवादिभिः ॥

यु० २४ सुरसमूहस्य पीडः खेदो घोद्र खसमूहस्तत्रा शस्य मुख्य कारणं निराकारं देहं मायेपयति शेषा वस्तु तो निराकारं दृश्यं स्तु संपरेषु

अध्या० दीनाम पीशं वैरेराप्यश्रेष्ठं भारनाशं भूभारनाशकं २५ प्रपन्नानां शरणागतानामखिलानंदं दातारं प्रपन्नं भक्तैरिति शेषः प्रपन्न

२८ त्रो नो निःशेषं पप्याभवति तत् ध्यानाशं नाशकृत अभिधानं नाम यस्य तं पसाशामदं मादिना योगिपेषां तादृशैर्योगीशैर्भावेन सत्त्व
भिभाव्यध्येयं कपीशाः सुग्रीवः आदिनाविभीषणस्तन्मित्रं रामं मित्ररामरूपस्तूयं भोगभाजां भोगिनां संसारिणां सुदूरं विभांततं

सू० भक्त्या गिरा गरुड्या सुकृतांजलिस्तोतुमथोपचक्रमे रुद्र उवाच भजेहं सदा राममिंदीवराभं भवारण्यदावानलाभाभिधानं
भवानीहृदा भावितानंदरूपं भवाभावहेतुं भवादिप्रपन्नं २४ सुरानीकदुःखौघनाशैकहेतुं नराकारदेहं निराकारमीड्यं परेशं परानंद
रूपमेशं पहरिं राममीशं भजे भारनाशं २५ प्रपन्नाखिलानंददोहं प्रपन्नं प्रपन्नार्तिनिःशेषनाशाभिधानं तपोयोगयोगीशभावा
भिभाव्यं कपीशादिमित्रं भजे राममित्रं २६ सदा भोगभाजां सुदूरे विभांतं सदा योगभाजामदूरे विभांतं चिदानंदकंदं सदा राघवेशं चि
ज्ञानंदरूपं प्रपद्ये २७ महायोगमायाविशेषानुयुक्तो विभासीश लीलानराकारवृत्तिः त्वदानंदलीलाकथापूर्णकर्णाः
रूपाभवंतीह लोके २८ अहं मानपानाभिमत्तः प्रमत्तो न वेदाखिलेशाभिमानाभिमानः इदानीं भवत्पादपद्मप्रसादात्रिलो

कपमिति यावत् योगिनां सदा दूरे विभांतं तेषां सर्वदा आत्मत्वेन ज्ञानविषयमित्यर्थः चिदानंदकंदं चितश्चैतन्यस्यानंदस्य कंदं सर्व
सर्वानंदानां तन्मूलकत्वात् अस्यैवानंदस्य सर्वैमात्रामुपजीवंतीति निश्रुतेः राघवेशं रघुवंशस्वामिनं चिदिहात्मज्ञानंदरूपं ज्ञानमा
रूपं सर्वानंदरूपं २७ महेश इति महती या योगमाया तस्या विशेषैः सत्त्वादिभिरनुयुक्तः यथाऽत्र पाकुसुमयुक्तः स्फटिकोरक्तो भाति
दनुयोगात् लीलया नराकारा हन्त्रिशेष्ठ शरीर यस्य तादृशो विभासि तव या आनंदेन लीला तस्त कथाभिः पूर्णाः कर्णा येषां ते मदा आ
पा इह लोके भवंति २८ अहं मनो हंकारस्तद्रूपं पानं सुरादिकमेल्युङंतस्तेनाभिमत्तो मत्तो न एवं प्रकर्षेण मत्तः अखिलायेरं य

स्फुरद्वलत्केयूरहारैरभिरामं जनमनोरथपायाः पृथ्व्याः भारभूतयेः सुरारेस्तास्तदनीकस्य दावाग्नितुल्यं तं पयः दुःखेन प्रा
वारपारो यस्य तं हबोध राघवत्वात् हर्णलोपः ३० सुराधीशनीलच्छदलीलमणिरभ्रं च तच्छीला अंगकांतिर्यस्य तं त्वौक शां
नां शांतिः सर्वं यस्मात्तं किरीटादिभिः शोभायस्मनं पुरारातेर्लभभूनं रत्नप्राप्य निध्यादिसदृशं ३१ लसच्चंद्रकोटिप्रका
श्नान् हृष्टपीठे उक्तविशेषणं आसीनामंकसमाधाय गृहीत्वा समासीनं निवृत्ते आर्तिर्नद्रेद्रुः खोल्लस्य यस्मात्तं सदाप्रकाश
यः ३२ भवः शिवः नभस्थले आकाशे विमाने स्थितः सन् प्रोवाचेत्यन्वयः ३३ अस्य तव देहस्य पितरं जनयितारं ३

स्फुरद्वलत्केयूरहाराभिरामं धराभारभूतासुरानीकदावं शरच्चंद्रवक्त्रं लसत्पद्मनेत्रं दुरावारपारं भजे राघवेशं ३० सुरा
लाभ्रनीलांगकांतिं विराधादिरक्षोवधाल्लोकशांतिं किरीटादिशोभं पुरारातिलाभं भजे राममचंद्रं रघूणामधीशं ३१ ल
कोटिप्रकाशादिपीठे समासीनमंके समाधाय सीतां स्फुरद्धेमवर्णां तडित्पुंजभासां भजे राममचंद्रं निवृत्तार्तितंद्रं ३२ त
वाच भगवान्भवान्यासहितो भवः रामं कमलपत्राक्षं विमानस्थो नभस्थले ३३ आगमिष्यामि पोध्यायां द्रष्टुं त्वां राज
तं दशरथं पितरमस्य देहस्य राघव ३४ ततो पश्यद्विमानस्थं रामो दशरथं पुरः ननाम शिरसा पादौ मुदा भ्रात्रा सहान्
आलिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय रामं दशरथोऽब्रवीत् तारितोऽस्मि त्वया वत्स संसाराद्दुःखसागरात् ३६ इत्युक्त्वा पुनरालिंग्य ययौ
पूजितः रामोऽपि देवराजेंद्रं दृष्ट्वा प्राह कृतांजलिं ३७ मत्कृते निहतान्संख्ये वानरान्पतितान्भुवि जीवयाशु सुधावृष्ट्यास
ह्ममातया ३८ तथेत्यमरराट् त्याना जीवयामास वानरान् ये ये मृता मृधे पूर्वं ते ते सुप्तोत्थिता इव ३९ पूर्ववद्बलि

सलक्ष्मण पादौ स्पृष्ट्वा शिरसा ननामेत्यन्वयः ३५ ३६ एवं वदति निरा ५५ हारामपार्श्वमुपायपुः विभीषणस्तु सा
क्षसानां तु नोत्थानस्य संकल्पस्य भगवतः शरीरं ध्यानात्त्यायने मृतस्याधितामर्त्याभावात् अरघानकाले पु
नासंकल्पनात् राक्षसांगमृणानार्थ राघवेणेन समुद्रे प्रक्षेपान्नोत्थानं यदा रावणराहकाले सर्वे ...
राममनमस्यन् स्वसमुद्रे महे रानोत्थान...

परेतिपर्द्दात्पर्यः ४१ गमिष्यामहे अयोध्यायामितिशेषः ४२ शाद्व्रह्मप्रणवः तत्रसमाहितः शा३ तोर्यत स्तु
सुग्रीवोमुख्योयेषांतानकपीन्द्रान इतिशेषः ४४ ४५ ४६ अनुत्तमेन विद्यते उत्तमं यस्मात्तेन ४७ लज्जमानांलामिवन

देवमामनुगृह्णीष्व मपिपङ्क्तिर्यद्यहंतव मंगलस्त्वानमघ त्वंकुरुसीतासमन्वितः ४१ अलंकृत्य सहभ्रात्रा ... गमिष्यामहे
भीषणवचः अब्रवीत्तमुवाच रघूत्तमः ४२ सुकुमारोतिभक्तोमेभरतोमामवेक्षते जटावल्कलधारीसशाद्व्रह्मसमाहि
कथंतेनविनास्नानंअलंकारादिकंमम अतःसुग्रीवमुख्यांस्त्वंपूजयाद्यविशेषतः ४४ पूजितेषुकपीन्द्रेषुपूजितो
शयः इत्युक्तोरघवेणाशु स्वर्णरत्नांवराणिच ववर्षराक्षसश्रेष्ठोयथाकामंयथारुचि ४५ ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा
रत्नैश्वर्यपान अभिनंद्यथान्यायंविससर्जहरीश्वरान ५६ विभीषणसमानीतंपुष्पकंसूर्यवर्चसं आरुरोहतत
स्तद्धिमानमनुत्तमं ४७ अंकेनिधायवैदेहींलज्जमानांयशस्विनीं लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविक्रांतेनधनुष्मता ४८ अ
विमानस्थःश्रीरामः सर्ववानरान् सुग्रीवंहरिराजंच अंगदंचविभीषणं ४९ मित्रकार्यंकृतंसर्वं भवद्भिःसहवानरैः
ज्ञातामयासर्वेयूयंगंतुमर्हथ ५० सुग्रीवंप्रतियास्याशुकिष्किंधांसर्वसैनिकैः स्वराज्येवसलंकायांममभक्तो
भीषण ५१ नत्वांधर्षयितुंशक्ताःसेंद्राअपिदिवौकसः अयोध्यांगंतुमिच्छामिराजधानींपितुर्मम ५२ एवमुक्त
मेरवानरास्तेमहावलाः ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराक्षसश्चविभीषणः ५३
मीयावस्थानात्तराभिनयः विक्रांतेनपराक्रमशालिना ४८ ४९ स्वियंविमानमारुह्यसमिहसर्ववानरानाह
यमितिवानरैःसहभवद्भिःसर्वकार्यकृतमितिसंबंधः ५० हेविभीषणममभक्तःसन्स्वराज्येलंकायांवसेत्यन्वयः ५१
वैविरोधेनदेवानांपीडयिष्यतितत्कथमत्रावस्थितिरतआहनत्वामिति ५२ ५३

एष हरणीमहेसंभजिष्यामहस्त्वर्षः रामस्तर्षः रामस्तथेत्युक्त्वाहेसुग्रीवसाद्विभीषणः सहनूमानवानरैः सहशीघ्रमारोह ५
५८ चतुर्भुज्यस्तस्य हंसवाहनत्वात ५९ इतिश्रीपरध्यात्मरामायणस्य टीकायां श्रीरामवर्मणः कृतौ ऐ नैयुद्धकांडे त्रयोदशः
अयोध्यांगंतुमिच्छामस्त्वयासहरघूत्तम २ द्वाँत्वामभिषिक्तं नुकौ शल्यामभिवादाय ५४ पश्चाद्धरणीमहेराज्यमनुहारे हि नः
रामस्तथेतिसुग्रीवंवानरैःसविभीषणः ५५ पुष्पकंसहनूमांश्चशीघ्रमारोहतामतं ततस्तुपुष्पकंदिव्यंसुग्रीवःसहसेन
विभीषणः स्वसामात्यः सर्वे चारुरुहुस्तं तेष्वारूढेषुसर्वेषुकौबेरंपरमासनं ५७ राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसा व
हंसयुक्तेनभास्वता ५८ प्रहृष्टश्चनरश्रामश्चतुर्भुर्गस्वरवापरः ५९ ततोवभौभास्करबिंबतुल्यंकुवेरयानेनपसातुलव्धं रा
भोजितरांप्रपेदेसीतासमेतेनसहानुजेन ६० इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेत्रयोदशः सर्गः ।
त्वान्तरक्षसुःसर्वतोरघुनंदनः अब्रवीन्मैथिलींसीतांरामः शशिनिभाननां १ त्रिकूटशिखराग्रस्थांपश्यलंकांमहं
एतांरणभुवंपश्यमांसकर्दमपंकिलां २ असुराणांप्लवंगानामत्रवैशासनंमहत अत्रमेनिहतः शेतेरावणोराक्षसेश्व
कुंभकर्णेंद्रजिन्मुख्याः सर्वे चात्रनिपातिताः एषसेतुर्मयाबद्धः सागरेसलिलाशये ४ एतच्चदृश्यतेतीर्थंसागरस्यमह
सेतुबंधमितिख्यातंत्रैलोक्येणचपूजितं ५ एतत्पवित्रंपरमंदर्शनात्पातकापहं अत्रराममेश्वरोदेवोमयाशंभुः प्रतिष्ठितः
त्रमांशरणंप्राप्तोमंत्रिभिश्चविभीषणः एषासुग्रीवनगरीकिष्किंधाचित्रकानना ७ ततःरामाज्ञयानाराप्रसुरवाहरि
तः आनयामाससुग्रीवः सीतायाः प्रियकाम्यया ८
पातपित्वेति १ कर्दमोस्यतांइपकः षराईइतिभेदः २ वैशासनंकदनंमहायुद्धमितिवाचत मेमयात्वत्प्रियेण ३ ५ ७ रामाज्ञया
सर्वा अयोध्यायांविनिरमाता ८८

अ० यु०

५१

प्राह सीतामिति शेषः ऋष्यमूकमद्रिं पश्य अत्र मे वाली हतः तस्थानं च पश्य अत्र मे रमारिपवो ध्वंसी ९ अ
ने १० ११ दृश्यन्ते भरद्वाजाश्रमं निरीक्षे २२ सरयूरीति यमुनवे देशस्यात्वाक्रिमानस्य युगपत्सर्वं दर्शनं १३ एवं चरणे
वे शाखवस्त्रु क्रांपायां पञ्चम्यां १५ कच्चिदिति प्रश्नः १६ चेहीना रपूरयो प्रहृष्टधी प्रहृष्टचित्तः १७ १८ पादुके पादुकयो १९
ण पूर्वकरक्षसामानाश विनाशककर्म २० यदादिमध्यांतवर्जितत्वमेव आपो नारा इति प्रोक्ता आपो नरसूनवः ताः स्य

नाम्निः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः प्राह चाद्रिं ऋष्यमूकं पश्य वालि अत्र मे हतः ९ एषा पंचवटी नाम राक्षसा यत्र
अगस्त्यस्य सुतीक्ष्णस्य पश्याश्रमपदं शुभे १० एते ते तापसाः सर्वे दृश्यंते वरवर्णिनि असौ शैलवरो देवि चित्रकूटः प्र
११ अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः भरद्वाजाश्रमं पश्य दृश्यते यमुनातटे १२ एषा भागीरथी गंगा दृश्यते लोक
पावनी दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी १३ एषा सा दृश्यते योध्या प्रणामं कुरु भामिनि एवं क्रमेण संप्राप्तो भरद्वाजाश्रमं हरिः १४ पू
र्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां रघुनंदनः भरद्वाजमुनिं दृष्ट्वा ववंदे सानुजः प्रभुः १५ पप्रच्छ मुनिमासीनं विनयेन रघूत्तमः शृणोषि कच्चिद्भ
रतं कुशल्यस्ते सहानुजः १६ सुभिक्षा वर्तते योध्या जीवंति च हि मातरः श्रुत्वा रामस्य वचनं भरद्वाजः प्रहृष्टधीः १७ प्राह सर्वे कुश
लिनस्तु महात्मनः फलमूलकृताहारो जटावल्कलधारकः १८ पादुके सकलं न्यस्य राज्यं त्वां संप्रतीक्षते यद्यत्कृतं त्वया कर्म दं
डके रघुनंदन १९ राक्षसानां विनाशं च सीताहरणपूर्वकं सर्वं ज्ञातं मया राम तपसा त्वत्प्रसादतः २० त्वं ब्रह्म परमं साक्षादादिमध्यांतव
त्वमग्रे सलिलं सृष्ट्वा तत्र सुप्तोऽसि भूतकृत् २१ नारायणोऽसि विश्वात्मन्नराणामंतरात्मकः त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपि
तामहः २२ अतस्त्वं जगतामीशः सर्वलोकनमस्कृतः त्वं विष्णुर्जानकी लक्ष्मीः शेषोऽयं लक्ष्मणाभिधः २३ ॥ ॥ ॥

ताः तेन नारायणः स्मृत इति श्रुतेः नरा नारायणापरस्परश्रीयतित्वमिति २१ नारजीवसमूहस्तत्स्थानं कृत्वान्नारायणः इति श्रुतः समंतरमाह

त्वमात्मनाइदं सृजसि आत्मनि अधिष्ठानेएवं सर्वं सृष्ट्वा तत्र त्वं न सज्जसे आसक्तो न भवसि इतरजनवत् असंगे दृष्टांतः नभोवत् विष्ठ
स्य साक्षिकः साक्षीकः २४ तदेवोपपादयति बहिरिति विष्ठित्र इव असन्निहित इव २५ इदानीं भगवतो रामस्य सर्वात्मतामाह जग
जगत्त्वत्वद्विवर्तत्वात् जगत इति भावः भोक्ता भोग्यं अत्ता अत्र मुभयमपि त्वमेवेति भावः २६ २७ ननु तत्किं सत्त्वादि कमपि वा
स्याह मायेति अहमादयो हंकारास्तच्छक्त्या इत्यस्य त्रिप्रकारत्वेन त्वयि सत्त्वव्यवहार इति भाव २८ तदेवाह यथेति अयः

आत्मनासृजसीदं त्वमात्मन्येवात्ममायया न सज्जसे नभोवत्त्वं विष्ठत्त्या सर्वसाक्षिकः २४ बहिरंतश्च भूतानां त्वमेव र
न स्पृशोपि मूढदृष्टीनां विच्छिन्न इवलक्ष्यसे २५ जगत्त्वं जगदाधारस्त्वमेव परिपालकः त्वमेव सर्वभूतानां भोक्ता भोग्यं ज ग
२६ दृश्यते श्रूयते यद्यत्स्मर्यते वा रघूत्तम त्वमेव सर्वमखिलं त्वद्विनान्यन्न किंचन २७ माया सृजति लोकांश्च स्वगुणै
मादिभिः त्वच्छक्तिप्रेरिता राम तस्मात्त्वय्युपचर्यते २८ यथा चुंबकसान्निध्यात् चलंत्येव हि लोहयः जडास्तथा त्वया दृष्टा
या सृजति वै जगत् २९ देहद्वयमदेहस्य तव विश्वं शिरक्षिणोः विराट् स्थूलं शरीरं ते सूत्रं सूक्ष्ममुदाहृतं ३० विराज
वं संते अवताराः सहस्रशः कार्यांते प्रविशंति सेव विराजं रघुनंदन ३१ अवतारकथां लोके ये गायंति गृणंति च अनन्य
नो मुक्तिलेशामेव रघूत्तम ३२ त्वं ब्रह्मणा पुरा भूमेर्भारहाराय राघव प्रार्थितस्तपसा तुष्टस्त्वं जातो सि रघोः कुले ३
देवकार्यमशेषेण कृतं ते राम दुष्करं बहुवर्षसहस्राणि मानुषं देहमाश्रितः ३४ कुर्वन् दुष्करकर्माणि लोकद्वयहिताय
देहद्वयं स्थूलं सूक्ष्मं च सूत्रं हिरण्यगर्भः ३० विराज एवावतारकर्तृत्वमाह विराजं ॥ पक्षे रीणि भुवने यश सा पूरयि ष्यसि
इति यतः संभवस्तत्रैवलय इति भावः ३१ गृणाति कथयतीत्यर्थः ३२ तपसा तुष्टः ब्रह्मणस्तपसा तुष्ट इत्यर्थः ३३
जनानां पापहराणि अतएव ते या लोकद्वये इहलोके परलोके च हिताय यानि दुष्कराणि कर्माणि कुर्वन् भुवनं च तु रे

अ॰ लं॰
५२

पत्तनेऽयोध्यानगरं ३६ तथेत्युक्त्वा तत्राश्रमे तिष्ठत् सीतये स्वारे सहित इति शेषः ३७ ३८ नृपतिमंदिरेऽयोध्याय

प्रार्थयामि जगन्नाथ पवित्रं कुरु मे गृहं स्थित्वाद्य भुक्त्वा सबलः श्वो गमिष्यसि पत्तनं ३६ तथेति राघवो तिष्ठत्तस्मिन्नाश्रम
मे ससैन्यः पूजितस्तेन सीतया लक्ष्मणेन च ३७ ततो रामः समाचिंत्य पित्वा मुहूर्तं प्राह मारुतिं इतो गच्छ हनूमन् त्वमयोध्यां
सत्वरः ३८ जानीहि कुशली कच्चिज्जनो नृपतिमंदिरे शृंगवेरपुरं गत्वा ब्रूहि मित्रं गुहं मम ३९ जानकीलक्ष्मणोपेतमा
मां निवेदय नंदिग्रामं ततो गत्वा भ्रातरं भरतं मम ४० दृष्ट्वा ब्रूहि सभार्यस्य सभ्रातुः कुशलं मम सीताया हरणादीनि रावण
वधादिकं ४१ ब्रूहि क्रमेण मे भ्रातुः सर्वं तत्र विचेष्टितं हत्वा शत्रुगणान् सर्वान् सभार्यः सहलक्ष्मणः ४२ उपयाति समृद्ध
सह ऋक्षहरीश्वरैः इत्युक्त्वा तत्र वृत्तांतं भरतस्य विचेष्टितं ४३ सर्वं ज्ञात्वा पुनः शीघ्रमागच्छ मम संनिधिं तथेति हनु
मान्मानुषवपुरास्थितः ४४ नंदिग्रामं ययौ तूर्णं वायुवेगेन मारुतिः गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्भुजगोत्तमं ४५ शृंग
प्राप्य गुहमासाद्य मारुतिः उवाच मधुरं वाक्यं प्रहृष्टेनांतरात्मना ४६ रामो दाशरथिः श्रीमान् सखा ते सहसीतया ल
त्वां सधर्मात्मा क्षेमी कुशलमब्रवीत् ४७ अनुज्ञातोऽद्य मुनिना भरद्वाजेन राघवः आगमिष्यति तं देवं द्रक्ष्यसि त्वं रघू
४८ एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहं उत्पपात महावेगो वायुवेगेन मारुतिः ४९ सोऽपश्यद्रामतीर्थं च सरयू
नदीं तामतिक्रम्य हनुमान्नंदिग्रामं ययौ मुदा ५० क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांबरं ददर्श भरतं दीनं कृशमा

तत्र रतो ४२ ४३ ४४ भुजगोत्तमं त्विषन् गरुड इव वेगेन ययौ ४५ ४६ ४७ ४८ संप्रहृष्टतनूरुहं गुहमिति शेषः
५१

विरिंध्यांगंलिसार्ग ५२ तेचित्रकूटेभगवतारामेणाहृत्ते काषायांवरधारिभिः प्रभुसमानशीलत्व स्यान्येषामोविसेनमत्राहीनांतले
५३ तादृशैर्मेत्रिभिर्हृतः परिवृतोरेहोयस्यत ५४ यंरामंत्वचिंतयसेत्र्प्रनुशोचसिचसकाकुस्थस्त्वांकुशलमब्रवीत ५५ रा

मलपंकविरिंध्यांगंजटिलंवल्कलांवरं फलमूलकृताहारंरामचिंतापरायणं ५२ पादुकेतेपुरस्कृत्यशासयंतंवसुंधरां मं
त्रिभिःपौरमुख्यैश्चकाषायांवरधारिभिः ५३ वृतंदेहमूर्तिमंतं साक्षाद्धर्ममिवस्थितं उवाचप्रांजलिर्वाक्यंहनूमान्मा
तात्मजः ५४ यंत्वंचिंतयसेरामंतापसंदंडकेस्थितं अनुशोचसिकाकुस्थः सत्वांकुशलमब्रवीत ५५ प्रियमाख्या
मितेदेवशोकंत्यजसुदारुणं अस्मिन्मुहूर्तेभ्राज्ञात्वरामेणसहसंगतः ५६ समरेरावणंहत्वारामः सीतामवाप्यच
यातिसमृद्धार्थः ससीतः सहलक्ष्मणः ५७ एवमुक्तोमहातेजाभरतोहर्षमूर्छितः पपातभुविचाप्युत्तः कैकेयीप्रिय
नुः ५८ आलिंग्यभरतः शीघ्रमाहतिंप्रियवादिनं आनंदजैरश्रुजलैः सिषेचभरतःकपिं ५९ देवोवामानुषोवात्व
कौशादिहागतः प्रियाख्यानस्यतेसौम्यददामिब्रुवतःप्रियं ६० गवांशतसहस्रंचग्रामाणांचशतंवरं सर्वाभरणा
णांमुग्धाःकन्यास्तुषोडश ६१ एवमुक्त्वापुनःप्राहभरतोमारुतात्मजं वहूनिनामवर्षाणिगतस्यसुमहद्वनं ६२ शृ
ण्वहंप्रीतिकरंममनाथस्यकीर्तनं कल्याणीवतगाथेयंलोकिकीप्रतिभातिमे ६३ एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि
राघवस्यहरीणांचकथमासीत्समागमः ६४ तत्वमाख्याहिभद्रंतेविश्वसेयंवचस्तव एवमुक्तोथहनुमान्भरतेनमहा

सहसंगतोभविष्यतीतिशेषः ५६ ५८ सौम्यत्वंभवत्प्रियदर्शनप्रियंब्रुवतस्ते ॥ ६५ आचचक्षेथरामस्यचरितंकृत्स्नशः
प्रियाख्यानस्यप्रतिप्रियंददामीतिशेषः ६० मुग्धाःसुंदर्यः ६१ ६२ कल्याणीसत्येत्यर्थः ६३ ६४ तत्वमाख्याहि मेय
श्वसेयं ६५ परमानंदंप्राप्स्येतिशेषः

स्तु

अ॰ यु॰
४३

शत्रुहणं शत्रुघ्नं राम कुशलश्रवणेन मुदा युक्तं तेनैव च स्वयं मुदान्वितः किमात्मा पपत्तदा हदेवतानि चेति ६७ उपहारा...
या ६८ वारमुख्याः वेश्या हस्त्यश्वपत्तिरूपा सेना इत्यर्थः ६९ शशिनिभाननं शशिसदृशमुखमित्यर्थः ७० मुक्तारत्नमय...

आज्ञापय शत्रुहणं मुदा युक्तं मुदान्वितः दैवतानि च यावंति नगरे रघुनंदन ६७ नानोपहारबलिभिः पूजयंतु महाधिपः
तावैतालिकाश्चैव वंदिनि स्तुतिपाठकाः ६८ वारमुख्याश्च शतशो निर्यान्तु चैव संघशः राजदारास्तथामात्या सेनाह...
पत्तयः ६९ ब्राह्मणाश्च तथा पौरा राज्ञा नो ये समागताः निर्यांतु राघवं द्रष्टुं पूर्णचंद्रशशिनिभाननं ७० भरतस्य वचः
शत्रुघ्नपरिचोदिताः अलं च कुर्वन् नगरीं मुक्तारत्नमयोज्वलैः ७१ तोरणैश्च पताकाभिर्विचित्राभिरनेकधा अलं...
तिवेश्मानि नानाबलिविचक्षणाः ७२ निर्यांति हृष्टाः सर्वे राम दर्शन लालसाः हयानां शत साहस्रं गजानाम युते...
७३ रथानां दृश्य साहस्रं स्वर्णसूत्र विभूषितं पारमेष्ठ्यानुयानाय यथा एव द्यावनानि च ७४ ततस्तु शिबिकारूढानि
राज्ञ्यो षितः भरतः पादुके न्यस्य शिरस्येव कृतांजलिः ७५ शत्रुघ्नसहितो रामं पादचारेण निर्ययौ तत्रैव दृश्यते दूरात्
नेचंद्र संनिभं ७६ पुष्पकं सूर्यसंकाशं मनसा ब्रह्मनिर्मितं एतस्मिन् भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ७७ सुग्रीवश्च
श्रेष्ठो मंत्रिभिश्च विभीषणः दृश्यते पश्यत जना इत्याह पवनात्मजः ७८ ततो हर्षसमुद्भूतो निःस्वनो दिवमस्पृशत् स्त्री
तोरणा विशेषणं ७१ अलंकुर्वंति शत्रुघ्नप्रेरिता जना इति शेषः ७२ हृष्टाः ७३ पारमेष्ठ्यानि ॥ पूर्ववद्धानां राम योग्यमिति वै
रूपवाराहणि ७४ ७५ रामं राममवलोक्य पितुमिति शेषः तदैव तस्मिन्नेव काले भरत यात्रां काले इत्याह पवनात्मज इत्येन नन्
प उक्तवान् तराह दृश्यत इत्यादि ७६ ७८ अयराम इति निःस्वनो दिवमस्पृशत् ७९ ॥ छ ॥ छ ॥ छ

अंबरे सोममिवाराधं रघुः ३० अस्मानरवतो भरतस्सवर्णानेकवेरपितत्क्षयीमावेनानंर मयतया भरतपदयोनरूत्तंनदोषाय ३१
शस्य विमानगतया रामस्य मेरुस्थभास्करोपमा ३२ ३४ ततो लक्ष्मणमासाद्याभ्यवादयतेत्यन्वयः अनयोः शास्त्रोक्तविधि
त्रोच्चारणपूर्वकमभिवादनं वैदेह्यास्तु स्त्रीत्वात्स्वनाममात्रकीर्त्तनपूर्वकमभिवादनमिसाहनामकीर्त्तयमिति भरतोहमभि
स्मीति रामस्य तु भरतवर्मा मुकगोत्रोहं त्वमभिवादये इत्येवमिति विशेषः यद्यपि लक्ष्मणो भरतात्कनिष्ठो वयसा स्पष्टं चेदं जन

रथकुंजरवाजिस्था अवतीर्य महीगताः ददृशुस्तं विमानस्थं जनाः सोममिवांबरे ३० प्रांजलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघ
ततो विमानाग्रगतं भरतो राघवं शुभं ३१ ददर्श रामं मेरुस्थमिव भास्करं ततो रामाभ्यनुज्ञातं विमानमपतद्भुवि ३
पितो विमानं तद्भरतः सानुजस्तदा राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत ३३ समुत्थाप्य चिराद्दृष्टं भरतं रघुनंदनः
कृमारोप्य मुदा तं परिषस्वजे ३४ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं नाम कीर्त्तयन् अभ्यवादयत प्रीतो भरतः प्रेमविह्वलः
वज्जांबवंतं च युवराजं तथांगदं मैंदद्विविदनीलांश्च ऋषभं चैव सस्वजे ३६ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गंधमादनं शरभं
चैव भरतः परिषस्वजे ३७ सर्वे ते मानुषं रूपं कृत्वा भरतमाहृताः पप्रच्छुः कुशलं सौम्याः प्रहृष्टाश्च प्लवंगमाः ३८ ततः सु
लिंग्य भरतः प्राह भक्तितः त्वत्सहायेन रामस्य जयो दृष्टो रणेहितः ३९ त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव पंचमः शत्रुघ्नश्च
ममभिवाद्य सलक्ष्मणं ४० सीतायाश्चरणौ पश्चाद्ववंदे विनयान्वितः रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोकविकला ४१

तथापि स्वज्येष्ठानुवर्त्तनेन स्वापेक्षयाधिकगुणवत्त्वेन स्वव्यवहारेण ज्येष्ठानुवर्त्तिरेवं कर्त्तव्येति भरतं प्रत्युपदेशदानेन च गुरुत्वं ध्यात
तैव किंच कौशल्यायै प्रथमदत्तपायस राजः त्वाल्लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं ततो हि कैकेय्यपाय सार्धदानं तदंशजश्च शत्रुघ्न इति सप्त
अत एव वैदेहीं चेति चकारः स्वरसतः संगच्छते अत एव च शत्रुघ्नः ततो लक्ष्मणानमस्कार उपपद्यते तेत यो युगपदुत्पन्नत्वाति

अ॰ यु॰
४४

प्रसादयन्हर्षयन् ९२ ९३ निर्यातितं प्रतिदत्तं ९४ कोष्ठागारं अन्नादि स्थापनगृहं कोशो धनगृहं ९५ त्वत्तेजसेति भ्रुवान्
एवं सौभ्रात्रं किल्लानयोरिति हर्षात् स्वस्मात्वेद्वेपरीत्येन श्लोकाद्वा ९६ स्वाकं गलत्वेति शेषः ९७ ९८ धनपालकं कुबेर मनुग

जग्राह प्रणतः पादौ मनोमातुः प्रसादयन् कैकेयीं च सुमित्रां च ननामेतर मातरः ९२ भरतः पादुके ते तु राघवस्य सुपूजिते योज
~~योर्भ्रयपाम्रात्वामहं मभो कोष्ठागारंबलं कोशं~~ स रामस्य पादयोर्भक्ति संयुतः ९३ राज्यमेतन्न्यासभूतं मया निर्यातितं तव अद्य
फलं जन्म फलितो मे मनोरथः ९४ यत्पश्यामि समायान्तं मयोध्यां त्वा महं प्रभो कोष्ठागारं बलं कोशं कृतं दशगुणं मया
त्वत्तेजसा जगन्नाथ पालयस्व पुरं स्वकं इति ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा सर्वे कपीश्वराः मुमुचुर्नेत्रजं तोयं प्रशशंसुः सुमेदान्विताः
तोरामः प्रहृष्टात्मा भरतं स्वाकं गमुदा ययौ तेन विमानेन भरतस्याश्रमं तदा ९७ अवरुह्य तदा रामो विमानाग्रान्महीत
अब्रवीत्तु ष्पकं देवो गच्छ वैश्रवणं वह ९८ अनुगच्छानुजानामि कुबेरं धनपालकं ९९ रामो वसिष्ठस्य गुरोः पदौ वृज
ग्यादेवगुरोः शतक्रतुः दत्वा महार्हासन मुत्तमं गुरो रूपा विवेश स्थगुरोः समीपतः १०० इति श्रीमद्‍ध्यात्म रामायणे उमा
संवादे युद्धकांडे चतुर्दशः सर्गः १४ ततः स कैकयीपुत्रो भरतो भक्ति संयुतः शिरस्यञ्जलिमाधाय ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत १
सत्कृतारामहन्नेरास्मं त्वया मम ददामि तत्ते च पुनर्यथा त्वं मददान्मम २ इत्युक्त्वा पादयोर्भक्त्या साष्टांगं प्रणिपत्य च वसुधाः
नामीत्यर्थः ९९ १०० इति श्रीमद्‍ध्यात्म रामायणस्य टीकायां युद्धकांडे चतुर्दशः सर्गः १४ त ((मा स कैकेय्या गुरूणां सह
तस्त्विति १ सत्कृतामत्युक्त्वा यराज्यदानपूर्वकं वनवासकुर्विति तद्वाक्यपालनेन सत्कृते २ इत्युक्त्वा रामपादयोः भं त्वयाप्रम्प
कृता कैकेय्या सह प्रार्थयामासमद्वाक्यपालनेनाहं सतुष्टा अतः परं स्वेच्छयापुनस्तवदापितत्सर्वं यथा गृह्णाशाति प्रार्थयामास

मायामाश्रित्येति चिन्मयाम् अद्विदानंदरूपस्य भगवतो दानप्रतिग्रहोरनुपपत्तेरिति भावः सकलं राज्यं प्रतिजग्राहेत्यन्वयः ४ मायामाश्रय
हेतुमाह स्वाराज्येति स्वाराज्यम् आत्मनः सुखरूपता निरस्तो अतिशय इतराभिभावकतारूपाय स्मात्तादृशानंदस्तामनुभवानंदा
रोत्तरशतगुणानंदेरू मेरणानरककथनस्य ब्रह्मानंदे समाद्येस्तुद्धाभिभावकत्वरूपातिशयस्य काप्यभावादिति भावः ५ जगदी
त्वमेव हर्षयतियस्येति ६ लीलया सृष्टा महासृष्टिः अनंतकोटिब्रह्माण्डात्मिका येन तस्य एतदयोध्याराज्यं ७ भजताभक्ते

तथेति प्रतिजग्राह भरताद्राज्यमीश्वरः मायामाश्रित्य सकलं नरचेष्टामुपागतः ४ स्वाराज्यानुभवो यस्य सुखहानैकका
रणः निरस्तातिशयानंदरूपिणः परमात्मनः ५ मानुषेणांतरात्मेन किं तस्य जगदीशितुः यस्य भ्रूभंगमात्रेण त्रिलोकी
तिक्षणात् ६ तस्यानुग्रहमात्रेण भवंत्याखंडलश्रियः लीलासृष्टमहासृष्टेः किंयदेतद्रमापतेः ७ यस्य भ्रूभंगमा
त्रिलोकी नश्यति क्षणात् ६ तस्यानुग्रहमात्रेण भवन्त्याखंडलश्रियः लीलासृष्टमहासृष्टेः किंयदेतद्रमापते ७ तथ
भजतोऽखिलकामपूरविधित्सया लीलामानुषदेहेन सर्वमप्यनुवर्त्तते ८ ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्ध
संभाराश्चाभिषेकार्थं आनीता राघवस्य हि ९ पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महात्मनि सुग्रीवे वानरेंद्रे च राक्षसेंद्रे वि
षणे १० विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः महार्हवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ११ प्रतिकर्म च रामस्य
लक्ष्मणस्य महामतेः कारयामास भरतः सीताया राजयोषितः १२ महार्हवस्त्राभरणैरलंचक्रे सुमध्यमा ततो वानरप
त्नीनां सर्वासामेव शोभना १३ अकारयत कौशल्या प्रहृष्टा पुत्रवत्सला ततः स्यंदनमादाय शत्रुघ्नवचनात्सुधीः १४ सुमं

मखरस्य कामसमूहस्य विधित्सया पूरणेच्छया लीलया गृहीतमानुष ॥ स्वयं सकाशाद्यो जपित्वा यत ॥ स्थितः आरुरोह रथं
देहेन सर्वमपि मानुषव्यवहारमनुवर्त्तते लोकशिक्षणाय करोति ८ श्मश्रुकृंतको नापितः संभाराः समुद्रजला
स्नाते केशप्रसाधनादिपूर्वकं कृतस्नाने १० विशोधितजटः केशरूपतां प्रापितजटः महार्हवसनोपेतः
११ प्रतिकर्म उद्वर्त्तनादि संस्कारः राजयोषितः दशरथस्त्रियः १२ सुमध्यमा [illegible] १३ [illegible]

१६ अन्वीपुरनुजग्मुः पुरमयोध्यापुरं १७ १८ तलरंडमिति श्वेतातपत्रव्यजनचामराणां विशेषणं १९ अरिंदम
नायको विभीषणः २० स्तूयमान स्यरामस्य स्तुतिवाक्यानामिति शेषः २१ वानराद्यस्य प्रयूपरिति शेषः २२ ...
येवनगमनकालेति दुःखितावभवुस्तेइत्यर्थः २३ आचितांगं व्यामांगं कं जेकमलंपुराणा पुरायवतः आर्षे आघ्रंतः अव

सुग्रीवो युवराजश्च हनुमांश्च विभीषणः स्नात्वा दिव्यांवरधरा दिव्याभरणभूषिताः १६ राममन्वीपुरयेचरथाश्च गज
हन्ताः सुग्रीवपत्न्य सीता च ययुर्यानैः पुरं महत् १७ वज्रपाणिर्यथा देवैर्हरिताश्वरथे स्थितः प्रययौ रथमास्थाय
रामो महत्पुरं १८ सारथ्यं भरतश्चक्रे रत्नदंडं महाद्युतिः श्वेतातपत्रं शत्रुघ्नो लक्ष्मणो व्यजनं दधे १९ चामरं च समी
पस्थो विजयरश्मिः शशिप्रकाशं त्वपरं जग्राहासुरनायकः २० दिविजैः सिद्धसंघैश्च ऋषिभिर्दिव्यदर्शनैः स्तूयमा
रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः २१ मानुषं रूपमास्थाय वानरा गजवाहनाः भेरीशंखनिनादैश्च मृदंगपणवानकैः २२
राघवश्रेष्ठस्तां पुरीसमलंकृतां दृष्ट्वा श्रुत्वा समायांतं राघवं पुरवासिनः २३ हर्वारलक्ष्मणं तन्तु महार्हकिरीटरत्नामरणा
गं आरक्तकंजायतलोचनांतं दृष्ट्वा व पुर्मोदमतीव पुण्याः २४ विचित्ररत्नांचितसूत्रनद्धपीतांवराय व्यभु जांतराले अन
मुक्ताफलदिव्यहारैर्विरोचमानं रघुनंदनं प्रजाः २५ सुग्रीवमुख्यैर्हरिभिः प्रशांतैर्निषेव्यमाणं रवितुल्यभासं कस्तू
चंदनलिप्तगात्रं निवीतकल्पद्रुमपुष्पमाल २६ श्रुत्वा स्त्रियो राममुपागतं मुदा प्रहर्षवेगोत्कलिताननस्त्रियः अपा
सर्वगृहकार्यमाहितं हर्म्याणि चैवारुरुहुः स्वलंकृताः २७

२४ विचित्ररत्नैरंचितं पुक्तं यत्सूत्रं स्वर्णमयकटिसूत्रं तेन वद्धं पीतांवरो यस्य तं अमल्य मुक्ताफलकृतैर्दिव्यहारः २५ हरिभि
रवितुल्यभासं तत्तुल्यकांतिनिवीतकंठकाक्षमध्यधृता कल्पद्रुमपुष्पमालायेन तं २६ प्रहर्षवेगेनोत्कलिता आतिप्रहृष्टा आननश्रि
वाताः आहितमव्यावश्यकमपि गृहकार्यमपास्येत्यर्थः २७ ॥

स्वानं

सर्वदर्शनमुत्सवभृता श्राकृतिर्यस्यतं नेत्रमनसोः रसायनभूतमस्यानंदकरत्वात्तादृशं रामं दृग्भिर्दर्शनव्यापारैर्मनसा चाभिरेभिरे ते
लिंगितवंसः २८ स्मितपुतयाऽऽत्रतएव स्निग्धया दृशा प्रजा आप्यायन दर्शनेन सर्वसंमाननं कुर्वन् प्रजानाथइव ब्रह्मेव २९ स

दृष्ट्वा हरिं सर्वदृगुत्सवाकृतिं पुंभ्यैः किं रससस्मितशोभिताननं दृग्भिः पुनर्नेत्रमनोरसायनं नैदृम तृप्तिमन साभिरेभिरे २८ प्र
स्मितस्निग्धदृशा प्रजास्तथाप्यायन् प्रजानाथइवापरः प्रभुः शनैर्जगामाथपितुः स्वलंकृतं गृहं महेंद्रालयसंनिभं हरिः
प्रविश्य वेश्मांतरसंस्थितो मुदा रामोववंदे चरणौ स्वमातुः क्रमेण सर्वाः पितृयोषितः प्रभुर्ननाम भक्त्या रघुवंशकेतुः
ततो भरतमाहेदं रामः सत्यपराक्रमः सर्वसंपत्समायुक्तं मममंदिरमुत्तमं ३१ मित्राय वानरेंद्राय सुग्रीवाय प्रदीयतां
भ्यः सुखवासार्थं मंदिराणि प्रकल्पय ३२ रामेणैवं समादिष्टो भरतश्च तथाकरोत् आव च महातेजाः सुग्रीवं
वानुजः ३३ राघवस्याभिषेकार्थं चतुःसिंधुजलं शुभं आनेतुं प्रेषयस्वाशु दूतान् त्वरितविक्रमान् ३४ प्रेषय
सुग्रीवो जांबवंतं मरुत्सुतं अंगदं च सुषेणं च ते गत्वा वायुवेगतः ३५ जलपूर्णान् शातकुंभकलशांश्च समान
आनीतं तीर्थसलिलं शत्रुघ्नो मंत्रिभिः सह ३६ राघवस्याभिषेकार्थे वसिष्ठाय न्यवेदयत् ततस्तु प्रयतो वृद्धो वसि
ब्राह्मणैः सह ३७ रामं रत्नमये पीठे ससीतं संन्यवेशयत् वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिर्गौतमस्तथा ३८ वाल्मीकि
तथा चक्रुः सर्वे रामाभिषेचनं कुशाग्रतुलसीयुक्तपुण्यगंधजलैर्मुदा ३९ अभ्यषिंचन् रघुश्रेष्ठं वसवो वासवं यथा ने
((ऋत्विग्ब्राह्मणैः श्रेष्ठैः कन्याभिः सह मंत्रिभिः ४०
श्वरणौ ववंदे अनेन आये सर्वमातृप्रवेशानंतरं सर्वप्रजासंयान
न विलंबेन पश्चाद्भगवत्प्रवेश इति सूचितं ३० ३१ सर्वेभ्यः अस्मत्प्योवानरादिभीषणादिभ्यः ३२ ३५ शातकुंभं

अ॰ पु॰
५६

सर्वौषधिरसैरभ्यषिंचन्नित्यन्वयः नभसिस्थितैर्वृतैः सह स्तुवद्भिः सगणैश्चतुर्भिर्लोकपालैश्च सहवासिष्ठाद्यैर्मु
४४ खात् आकाशात् ४५ ४७ वामाङ्के वामभागे स्थितं ४८ रीरूश्री सीतां वामेन करेणालिंग्य संस्थितं दृष्ट्वा

सर्वौषधिरसैश्चैवदैवतैर्नभसिस्थितैः चतुर्भिर्लोकपालैश्चस्तुवद्भिः सगणैस्तथा ४१ छत्रंचतस्यजग्राहशत्रुघ्
डुरंशुभं सुग्रीवराक्षसेन्द्रौतौदधतुः श्वेतचामरे ४२ मालांचकांचनींवायुर्ददौवासवचोदितः सर्वरत्नसमायुक्तां मणि
वनभूषितं ४३ ददौहारंनरेन्द्रायस्वयंशक्रस्तुभक्तितः प्रजगुर्देवगन्धर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः ४४ देवदुंदुभय
पुष्पवृष्टिः पपातखात् नवदूर्वादलश्यामं पद्मपत्रायतेक्षणं ४५ रविकोटिप्रभायुक्तं किरीटेनविराजितं कोटिकंदर्पल
वण्यंपीतांबरसमावृतं ४६ दिव्याभरणसंपन्नं दिव्यचंदनलेपनं अयुतादित्यसंकाशं द्विभुजं रघुनंदनं ४७ वाम
समासीनांसीतांकांचनसन्निभां सर्वाभरणसंयुक्तांवामाङ्केसमुपस्थितां ४८ रक्तोत्पलकराम्भोजांवामेनालिं
स्थितं सर्वातिशयशोभाढ्यं दृष्ट्वाभक्तिसमन्वितः ४९ उमयासहितोदेवः शंकरोरघुनंदनं सर्वदेवगणोपेत
तुंसमुपचक्रमे ५० श्रीमहादेवउवाच नमोस्तुरामायसशक्तिकायनीलोत्पलश्यामलकोमलाय किरीटहारां
भूषणायसिंहासनस्थायमहाप्रभाय ५१ त्वमादिमध्यान्तविहीनएकः सृजस्यवस्यत्सि लोकजातं स्वमायया
(((नतेनलिप्यसेत्वं यः स्वेसुखेऽजस्ररतोनव

क्रमेत्यन्वयः ५० सशक्तिकाय मायाशक्त्यवतारसीतासहिताय ५१ आ
द्यंतौ उत्पत्तिनाशौ तद्रहित आदिमध्यहीनः यतोमाययासृजसि अत एवं तेन न लिप्यसे तन्नाशादिकृतदोषभाग्भवतीत्
नह्यैन्द्रजालिकः स्वमायानिर्मितजीवादिनाशेपि तद्दोषभाग्भवति ५२

गुणासंवृतः गुणैः सम्यक्त्वया मायया संवृतः गुणाश्चाद्योत्र तत्त्वम् अहं मायायाः परः प्रपन्नाः शरणागता ये भक्तास्तेषां परं तु विधानं मोक्षस्त
मुक्तमित्यभिसंधिः तदवतारलीलस्त्वगणादिभिस्तेषां पापक्षयद्वारा मोक्षो भवतीत्यभिप्रायः सुरमानुषादिरूपैर्नानावतारैर्लीला
त्वं दृश्यसे इत्यन्वयः सुरावतारा उपेन्द्राद्या मानुषा रामकृष्णाद्याः एवं भगवत्त्वं ज्ञानिभिरेव नित्यं प्रतीयसे न तत्त्वन्येषां तेन तु मत्त्व ख्येयका श्चि
प्रतीयसे इति ५३ सकललोकं स्वांशेन विधाय तल्लोकं तदधः फणीश्वरो भूत्वा त्वं बिभर्षि भानुः सूर्यः अग्निर्लोवायुः उडु प
यच्छोत्री सा प्रवर्षी मेघः नैकधा अनेकप्रकारेण ५४ प्रकारान्तरेण विश्वरूपत्वमाह त्वमिति शिखिरूपो जाठराग्निरूपः प

लीलां विधत्से गुणसंवृतस्त्वं प्रपन्नभक्तानुविधानहेतोः नानावतारैः सुरमानुषाद्यैः प्रतीयसे ज्ञानिभिरेव नित्यं ५[३]
स्वांशेन लोकं सकलं विधाय तं बिभर्षि च त्वं तदधः फणीश्वरः उपर्यथो भास्वदनिलोडुपौषधीप्रवर्षरूपोऽवसि नैकधान्यः
५४ त्वमिह देहभृतां शिखिरूपः पचसि भुक्तमशेषमजस्रं पवनपंचकरूपसहायो जगदखंडमनेन विभर्षि
चंद्रसूर्यशिखिमध्यगतं यत्तेज ईश चिदशेषतनूनां प्राभवत्तनुभृतामिह धैर्यं शौर्यमायुरखिलं तव सत्वं ५६ त्वं
विरिंचिशिवविष्णुविभेदात् कालकर्मशशिसूर्यविभागात् वादिनां पृथगिवेश विभासि ब्रह्म निश्चितमनन्यदिहैकं ५७

कं प्राणापानसमानोदानव्यानाः तदुक्तं गीतायां अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं च
तुर्विधमिति ५५ हे ईश चंद्रादिगतं यत्तेजो यच्चाशेषशरीरिणां चितिचैतन्यं यच्च तनुभृतां शौर्यं धैर्यमायुश्च तदखिलं
त्वद्रूपा सत्त्वं प्राभवत् तद्रूपेण प्रादुर्भूतमित्यर्थः ५६ विरिंचिर्ब्रह्मा विभागो भेदः हे ईश वादिनां तत्तद्भक्तानां न तद
भिमानवतां त्वं तत्तद्रूपेण परस्परमाद्भिन्न इव भासि तत्त्वमाह अन्नमतभेदस्य मतएवैकमीदृशं ब्रह्मैवाचेतल

अ॰ पु॰
८७

प्रकारांतरेणापि सर्वं स्वब्रह्मरूपतो व्याख्यापयति मत्स्यादीनिति एकस्यैव यथा दशरूपत्वं न त्वेकस्यैव समस्तसद्विभागरूप
त्वं किं अत्र संति इति तत्सर्वं स एकस्त्वमेव यतो भवति। अन्यतो न विभाति विरूपाः पर्यालोचनेपि न तस्य न विषयो भवतीत्यर्थः
द्वौ अंते हि ता यांस्त द्वैतं उक्तं पातं जलं सर्वथा स्पष्टा बुद्धे दोन्ने वक्तुतात्पर्य मुक्तं प्रत्येव तु तत्रिहत्रिरिति अनादि भगवान्
तोस्य द्विजं विद्यते अत्र बुद्धिं त्रासत तत्त्वे ते स्वर्गस्थितं तं समयमाद इति मतिं तां तादृशं स्रष्टो यज्ञाते यज्ञादिय च्चवर्तमानं नाव
तोस्य द्विजं विघते अत्र बुद्धि त्रास ततत्त्वे ते स्वर्गस्थितं तस्य यमाद इति ॥ ५८ ॥ नन्वेवं रूपं मां सर्वे जनाः किमिति न
नदृश्यते सर्वं त्वद्रूपमेव दृश्यते। न तत्त्वं परतः सर्वोत्कृष्ट धिरागपरं भावं विपरीतस्त्वर्थः ॥

मत्स्यादिरूपेण यथा त्वमेकः श्रुतो पुराणेषु च लोकसिद्धः। तथैव सर्वं सदसद्विभागस्त्वमेव नान्यद्भवतो विभाति ॥ ५९ ॥
यत्समुत्पन्नमनंतसृष्टौ उत्पत्स्यते यच्च भवच्च यच्च। न दृश्यते स्थावरजंगमादौ त्वया विना तत्परतः परत्वं ॥ ६० ॥
जानंति परात्मन स्तेजनाः समस्तास्तव माययातः त्वद्भक्तसेवामलमानसानां विभाति त्वं परमेकमैशं ॥ ६१ ॥ अहं भव
न विदुः स्वरूपं चिदात्मतत्त्वं बहिरर्थभावाः ततो बुधस्त्वामिदमेव रूपं भक्त्या भजन्मुक्तिमुपैत्यदुःखः ॥ ६२ ॥
गृहाणकृतार्थीव सामिकाकृपामनिशं भवाम्या मुमुक्षमाराणस्य विमुक्ताये हं दिशामि मंत्रे तव रामनाम

तत्राहतत्त्वमिति परात्मन स्तेए तत्तत्त्वे एते समस्ताजनास्तव मायया संकृता इति शेषं अतो न जानंतीति तर्हि सर्वथा मामेवं के
नं तिने स्याह त्वद्भक्तेति तेन वैशांत त्वे ज्ञानंतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ तेत्तव द्वैतस्वरूपं मात्मतत्त्वं ब्रह्मादयोपि नाविदुः यतस्ते बहिरर्थमुवा
स्थितं यथार्थ तादृशाः ततो बुधः तद्रूपहानात् समर्थोपि इदं रूपमेव त्वां भजन् ध्यापन् अदुःखु
कल्दुःखः सन्मुक्तिमुपैति ॥ ६१ ॥ अपरमपि सुलभं साधनं स्वानुष्ठितं तत्वे नात्मपादे यत्ताचतत्र सत्त्वत्राह अहमिति अनिशगप

६३ अखिलदेवसौख्यं अखिलदेवराज्यरूपं सौख्यं यतस्त्वया रावणः समररूपो ऽस्माकं दुष्टशत्रुर्हतः ६४ धरादेवा भूदेवा विद्वांसः तैर
दत्तापन्नभागा येन खलेन हृताः स त्वया हतस्तेन ते भागा नोऽस्माकं पुरावत्तराव राणामिति प्राक्काल स्वभविष्यंति ६५ त्वद्धस

दंमस्तवत्रितयमनन्यभक्त्या भगवंतिगायंतिलिखंतिये वै ते सर्वसौख्यं परमं च लब्ध्वा भवसरं यांतु भवत्प्रसादात् ६३ दं
चरक्षो धियेनाखिलदेवसौख्यं हृतं च मे त्वमवरेण दैव पुनश्च सर्वं भवतः प्रसादात्प्रापं हतो रक्षसदुष्टशत्रुः ६४ दे
वुं हृताय त्तभागा धरादेवदत्तामुरारे खलेनाद्रिदैत्येन विप्रा हतो यत्त्वयातो विताने खु भागाः पुरावद्भविष्यंति युष्मत्प्र
६५ पितर ऊचु हतो यत्त्वया दुष्टदैत्यो महात्मन् गयादौ नरैर्दत्तपिंडादिकान्नः बलाद्गृहीत्वा गृहीत्वा ममत्तान्निदानी
ध्वसंस्त्वा भवामः ६६ यक्षा ऊचुः सदा विष्टिकर्मार्पणेनाभियुक्ता वहामो हरायास्मबलाद्दुःखयुक्ताः दुरात्मा हतो राव
घवेश त्वाद्यायतिवयं दुःखजाता द्विमुक्ताः गंधर्वा ऊचु वयं संगीतविपुराणगायंतस्ते कथामृतं आनंदामतसंदो
पुरार्णाः स्थिताः पुरा ६८ पश्चाद्दुरात्मना रामरावणेनाभिविद्रुताः तमेवगायमाना श्च तद्द्वाराधनतत्पराः ६९
त्वयापरित्राताहतेप्युदुष्टराक्षसः एवं महोरगाः सिद्धाः किन्नरा मरुतस्तथा ७० वसवो मनवो गावो गुह्यकाश्च पत
स प्रजापतयश्चैते तथा चाप्सरसां गणाः ७१ सर्वे रामं समासाद्य हृष्टा नेत्रमहोत्सवं स्तुत्वा पृथक्पृथक्स्तवैराघ

सिंडाप्सपाल ध्वला ६६ विष्टिकर्माणि वेतनदानेन विना बलात्कर्मकारणं विष्टिस्तत्कर्मणा अभियुक्ताः प्रेरिताः दृशाम
दीपपन्नक्यादि वहनेनेति शेषः दुःखतानादुःखसमूहात् ६७ पुरा रावणाराज्यात्पूर्वं ६८ अभिविद्रुता बलेन स्ववशा
यतो यं हतो त एव स्थितास्त्वया तद्दुःखमोचनेन परित्राता ७० ७१ ७२

अ॰ यु॰
५८

१३ हरिश्चंद्र यथा मितया स्थितये वा राजेंद्रं दृश्यमान राजेंद्ररूपं ध्यायंतो ययुरिस्त्वन्वयः १५ १५ इति श्रीमदध्यात्म
या श्रीरामव मंत्रणः कृतौ मेतौ युद्धकांडे पंचदशः सर्गः १५ रामेति उत्तरार्धं जातेति ज्ञाना इति चशेषः १ निर्गधानि गव

ययुः स्वस्वपदं सर्वे वस्त्रालंकृताश्च यस्तथा प्रशंसंतो मुदा रामं गायंतस्तस्य चेष्टितं १३ ध्यायंतस्त्वभिषेकार्द्रं सीतालक्ष्म-
संयुतं सिंहासनस्थं राजेंद्रं ययुः सर्वे हृदि स्थितं १४ एवं वाद्येषु ध्वनत्सु प्रमुदितहृदयैर्दैववृंदैः स्तवद्भिर्वर्षद्भिः पुष्प-
दिव्यमुनिनिकरैरीड्यमानः समंतात् रामः श्यामः प्रसन्नस्मितरुचिरमुखः सूर्यकोटिप्रकाशः सीता सौमित्रि वातात्म-
जहरिभिः सेव्यमानो विभाति १५ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे पंचदशः सर्गः १५
अभौ राजेंद्रे सर्वलोकसुखावहे वसुधा सस्यसंपन्ना फलवंतो महीरुहाः १ गंधहीनानि पुष्पाणि गंधवंति च कानि-
त्र शतसहस्राणां धेनूनां च गवां तथा २ ददौ शतवृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो रघुनंदनः त्रिंशत्कोटि सुवर्णस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ
३ वस्त्राभरणरत्नानि ब्राह्मणेभ्यो मुदा तथा सूर्यकांतिसमप्रख्यां सर्वरत्नमयीं स्रजं ४ सुग्रीवाय ददौ प्रीत्या रा-
मो वत्सलः अंगदाय ददौ दिव्ये ह्यंगदे रघुनंदनः ५ चंद्रकोटिप्रतीकाशं मणिरत्नविभूषितं सीतायै प्रददौ हारं प्रीत्या
कुलोत्तमः ६ अवमुच्यात्मनः कंठाद्धारं जनकनंदिनी अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः ७ रामस्तामाह वैदेहीं
तज्ज्ञो विलोकयन् वैदेहि यस्य तुष्टासि देहि तस्मै वरानने ८ हनूमते ददौ हारं पश्यतो राघवस्य च तेन हारेण शुशुभे मारु-

नि अश्वानां धेनूनां गवां च सहस्रशतं ददौ २ शतवृषाणि समत्र शतशः दोग्ध्रीं तत्र वा वा ३ ४ अंगदे बाहुभूषणे ५ ६ अ-
मर्त्यो कंठे प्रतिमुक्तं पदः कंठादवतार्य स्वर्थः ७ विलोकयन् वैदेही पश्यन् ८ गौरवेण सीता कृता रेण

१० यद्धस्तेदेवैरपिदुर्लभं तदपितेववरं रूपचेहास्याम्येवेत्यर्थः ११ ततं श्रोदारचरितं १२ १३ मुक्तः सततं मम नाम स्मरणाज्जीवन्मुक्ते
तिष्ठ १४ १५ उक्तंचास्मत्र रामोप्सत्मवागतजनायरघुप्रवीरः प्रीत्यात्वने कुमरिरत्न विभूषणानि २ तास्तिला त्मजमयास्य विरह
लाद्दोरघुपतिः परमादरेण १ तयाहनुमतेरत्नासैवमालात्यमलिका दत्तानेः शकली कृत्य स्वकानेनजलाशये २ हाह तिजल्पितं सो
सुरवानरैः स्वजातीयमरेकर्मत्वयाकृतमरिंदम ३ रामस्तदामारुतिमभ्युदारमाहूयचाराद्भिवर्त्तमानं पप्रच्छकस्मान्नहतीसुमा
त्वयात्रहि विदेहजार्पिता ४ ब्रह्मेतियद्ब्रह्मविदोवदंतिसात्मेप्यरम्येतिवदंतिसंतः सीतापतेत्वं तदसीतिबुध्यात्वत्रामयेयं सके

रामोपिमारुतिंदृष्ट्वाकृतांजलिमु" पस्थितं भक्त्यापरमयातुष्टइदंवचनमब्रवीत १० हनुमन्नस्तेप्रसन्नोस्मिवरंवरयकांक्षितं
देवैरपियदुर्लभं भुवनत्रये ११ हनुमानपितेप्राहनत्वारामंप्रहृष्टधीः त्वन्नामस्मरतो राम न तृप्यति मनो मम १२ अतस्त्वन्नाम
रन्स्यास्यामिभूतले यावत्स्यास्यतितेनामलोकेयावत्कलेवरं १३ ममतिष्ठतुराजेंद्र वरोयंमेभिकांक्षितः रामस्तथेतितंप्राह
स्वयथासुखं १४ कल्पांतेममसायुज्यंप्राप्स्यसेनात्रसंशयः तमाहजानकीप्रीत्यायत्रकुत्रापिमारुते १५

प हनुमन्मदि मत्तस्त्वंवर किमपिनेच्छसि तवेप्सितंहितिर्मलोकरिष्यामिचनिष्फलं ६ श्रीरामस्यस्वरणोत्रा ममास्तिसफला स्म
विरोधिनीयानु तिर्मूलाकुरुतांप्रभो ७ मम स्वांते सदैव त्वं सीतया सह तिष्ठसि अर्धैवसर्वेपश्यंतुस्थितंत्वां जानकीपते ८ ।
स्थलमंजनीसुतः श्रीमान् प्रदर्शयामासचराममक्षयं हृदंबुजेसंस्थितमब्जलोचनं महीसुताराधितपादपंकजं ९ मारुतेर्वैभ
सर्वेसंतोषमागताः रामेणालिंगितः श्रीमान् हनुमानंजनीसुतः १० जयशब्दोमहानासीत्ततदा राघवमंडपे सीताप्रमुदिता
यदन्दरे ११ रामलीलामृतेचैतेतत्परमानंददायकं श्रोतॄणांचयगरातांपापसंघविदाहकं १२ १३ ॥ १४ १५

अ॰ यु॰
५८

ईश्वराभ्यां सीतारामाभ्यां १६ दुःखाद्रामदर्शनवियोगतः दुःखं १७ १८ मामेवचिंतयन्नित्यमनेनभोगेछनास्त्येभवंतिम...
ज्याद्धिकदेशराज्यविज्ञानमात्मतत्वज्ञानं २० आलिंगितः वहिःशरीरेणांतर्वदासानुसंधानेनांत आलिंगितः २१ पूजयामास

स्थितं त्वामनुयास्यंति भोगाः सर्वे ममाज्ञया इत्युक्तो मारुतिस्ताभ्यामीश्वराभ्यां प्रहृष्टधीः १६ आनंदाश्रुपरीताक्षो भक्तियुक्तो य
तो दुःखाद्ययौ तपस्तप्तुं हिमवंतं महामतिः १७ ततो गुहं समासाद्य रामः प्रांजलिमब्रवीत् सखे गच्छ पुरं रम्यं श्रृंगवेरमनु
मामेव चिंतयन्नित्यं भुंक्ष्व भोगान्स्वार्जितान् अंते ममैव सारूप्यं प्राप्स्यसे त्वं न संशयः १९ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यान्याभरणा
राज्यं च विपुलं दत्वा विज्ञानं च ददौ विभुः २० रामेणालिंगितो हृष्टो ययौ स्वभवनं गुहः ये चान्ये वानरश्रेष्ठा अयोध्यां समुपागता
अमूल्याभरणैर्वस्त्रैः पूजयामास राघवः सुग्रीवप्रमुखाः सर्वे वानराः सविभीषणाः २२ यथार्हं पूजितास्तेन रामेण पर
प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतं २३ सुग्रीवप्रमुखाः सर्वे किष्किंधां प्रययुर्मुदा विभीषणस्तु संप्राप्य राज्यं निहतकं
रामेणापूजितः प्रीत्या ययौ लंकामनिंदितः राघवो राज्यमखिलं शशासाखिलवत्सलः २४ अनिच्छन्नपि रामेण यौवराज्ये
चितः लक्ष्मणः परमभक्त्या रामसेवापरोऽभवत् २६ रामस्तु परमात्मापि कर्माध्यक्षोऽपि निर्मलः कर्तृत्वादिविहीनोऽपि नि
पि सर्वदा २७ स्वानंदेनापि तुष्टः सन् लोकानामुपदेशकृत् अश्वमेधादियज्ञैश्च अयजद्विपुलदक्षिणैः २८

२२ २५ अनिछन्नित्यस्य यौवराज्येमितिकर्मर २६ कर्माध्यक्षः सर्वकर्मसाक्षी कर्तृत्वादिहीनो निरभिमानत्वात् अत एव नि
२७ स्वानंदेन तु तुष्टः स्वनेन लौकिकानंदसामग्रीनिरपेक्षस्तथापि लोकानामुपदेशाकृत अनेन लोकोपदेशाय स्वयं यज्ञाद्यनुष्ठानं
मुक्तं २८

लोक

भगवद्राज्येति सोराज्यमाह नपर्यदेवमिति व्याला: सर्पा आद्यास्र २९ दस्युवश्चोरा: ३० अनर्थाभावमेवप्रपंचयति वृद्धेष्विति अ
वर्णाश्रमाणां ये गुणा: धर्मा पुराणोपक्तास्तैरन्विता: ३२ श्रीरसानिव स्वस्मिन्प्रीतिमती: प्रजारामः पितृवज्जुगोपयित रिपुत्र
मिव प्रजानां रामे स्नेह: पितु: पुत्रेष्विव प्रजासु रामस्येति बोधित ३३ उपास्तेत्यक रोरिति यावत ३४ धनधान्यऋद्धिमन्तः पुत्रोय

अजयत्सरमानेदो मानुषंवपुराश्रितः नपर्यदेवं विधवान्नचव्यालकृतंभयं २९ नव्याधिजं भयंचासीद्रामे राज्यं प्रशासति
केदस्युभयं नासीदनर्थो नास्ति कश्चन ३० वृद्धेषु सत्सु बालानां नासीन्मृत्युभयं तथा रामपूजापरा: सर्वे सर्वे राघवचिंत
३१ ववर्षु जलदास्तोयं यथाकालं यथारुचि प्रजाः स्वधर्मनिरताव र्णाश्रमगुणान्विता: ३२ औरसानिव रामोपि ज
पपितृवत्प्रजाः सर्वलक्षणसंयुक्तः सर्वपरायणाः ३३ दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमुपास्त सः ३४ इदं रहस्यं
धान्यऋद्धिमदीर्घायुरारोग्यकरंसुपुण्यपरं पवित्रमाध्यात्मिकसंहितं पुराणमायत्नाभाषितमादिशंभुना ३५ श्र
तिभक्त्या मनुजः समाहितो भक्त्यापदेन्दापरितुष्टमानसः सर्वान्समाप्नोति मनोगताशिषो विमुच्यते पातककोटि
भिर्गणात् ३६ रामाभिषेकं प्रयतः शृणोति यो धनाभिलाषी लभते महद्धनं पुत्राभिलाषी सुतमायं समंतं प्राप्नोति रा
यणामाहितः पठन् ३७

पुरारोग्यंच तयो: कारणं आत्मानमधिकृत्यभवमाध्यात्मिकं ३५ समाहितस्तद्देकचित्तः परितुष्टमानसः भगवत्कथापद
दैनेतिभाव: मनोगताशिष: मनसा आशास्यमानानर्थान् ३६ रामाभिषेकं रावणजयपूर्वकं भासंत्रार्थंसमंतशिष्टसम
यशिष्टमितियावत् ३७

अ॰लं॰
५०

यत्राध्यात्मिके तत्र संधिरावैः ३८ अधिरामसंहितां राममधिकृत्य प्रवर्तितामध्यात्मरामायणाख्यां ३९ कोपाभि
मारीनां विमत्सरः अनीर्ष्यः सर्वाणि दुर्गाणि दुःखस्थानानि ४० शृण्वतां पुंसां सुरास्तु घ्नंति विघ्नान् प्रपत्ति संपद अभ

शृणोति योध्यात्मिकरामसंहितां प्राप्नोति राजा भुवमृद्धिसंपदं शत्रून्विजित्यारिभिरप्रधर्षितोऽप्यपेतदुःखो विजयी भवेन्न
३८ स्त्रियोपि शृण्वंत्यधिरामसंहितां भवंति ता जीवभर्तृका अपराजिताः वंध्यापि पुत्रं लभते सुरूपिणं कथामिमां भक्तिमु
शृणोति या ३९ श्रद्धान्वितो यः शृणुयात्सुखेन्नरो विजित्य कोपं च तथा विमत्सरः दुर्गाणि सर्वाणि विजित्य निर्भयो
त्सुखी राघवभक्तिसंयुतः ४० सुराः समस्ता अपि यांति तुष्टतां विघ्नाः समस्ता अपि यांति शृण्वतां आध्यात्म
यणमादितोन्तरणा भवंति सर्वा अपि संपदः पराः ४१ रजस्वला वा यदि राम तत्परा शृणोति रामायणमेतदादितः
प्रसूतेकं सुभं चिरायुषं पतिव्रता लोकसुपूजिता भवेत् ४२ प्रजपित्वा तु ये भक्त्या नमस्कुर्वंति नित्यशः सर्वैः पापैर्वि
मुक्ता विष्णोर्यांति परं पदं ४३ अध्यात्मरामचरितं कृत्स्नं शृण्वंति भक्तितः पठंति वा स्वयं वक्त्रात्तेषां रामः प्रसीदति ४

मतमपराशमैकचिताः रजस्वलायाश्रवणं चतुर्थेहन्यारभ्य द्वादशरात्रांतं ४२ प्रजपित्वेत्यादेः पुस्तकमितिशेषः ४

५१

५५ आयुष्यं आयुर्जनकं कल्पकोटिपर्यंतं कृतमघं ५६ ५७ वैराग्यविज्ञानयुतं श्रोतॄणां तदुभयदातृत्वादिति भावः अस्मिन्नेव सं
सारे इत्यर्थः ५८ यो भूतेश्वरो भवः शिवो मरुद् अखिलवेदराशिमालोड्य यत्तारकं ब्रह्म तदेव रामः विष्णुरहस्यमूर्तिषु विष्णुमूर्तिषु अ
त्यंतरहस्यमूर्तिः मुख्यामूर्तिरिति विज्ञाय अखिलवेदानां सारभूतात् उपनिषदः स्पष्टार्थं संग्रहेण इत्यंस क्षेपतः इदं रामस्वतिगूढ तत्वं

राम एव परं ब्रह्म तस्मिंस्तुष्टे खिलात्मनि धर्मार्थकाममोक्षाणां यद्यदिच्छति तद्भवेत् ५५ श्रोतव्यं नियमेनैतद्रामायणमखंडितं
आयुष्यमारोग्यकरं कल्पकोट्यघनाशनं ५६ देवाश्च सर्वे तुष्यंति ग्रहाः सर्वे महर्षयः रामायणस्य श्रवणात्तुष्यंति पितरस्त
था ५७ अध्यात्मरामायणमेतदद्भुतं वैराग्यविज्ञानयुतं पुरातनं पठंति शृण्वंति लिखंति ये नराः तेषां भवेऽस्मिन्न पुनर्भवो भ
वेत् ५८ आलोड्याखिलवेदराशिमसकृद्यत्तारकं ब्रह्म तद्रामो विष्णुरहस्यमूर्तिरिति यो विज्ञाय भूतेश्वरः उद्धृत्याखि
लसारसंग्रहमिदं संक्षेपतः प्रस्फुटं श्रीरामस्य निगूढतत्वमखिलं प्राह प्रियायै भवः ५९ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरा
मायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे षोडशः सर्गः १६ युद्धकांड समाप्तम् [illegible] कांडे युद्धात्मके सर्गा नव सप्त सनी
लकंठोक्ताः सार्धेकादशशतं श्लोकमनुसंख्यायुताः पुराणाः ॥ श्रीराम ॥ राम ॥ राम ॥

प्रियायै प्राह तत्स्नेन महति घोषः अयं श्लोकस्तत्रस्थश्रोतुः शिवशिष्यस्येति बोध्यं ५९ इति श्रीमत्तत्कुलराज विप्रउद्धग
समर्थेत्यादि विरुदावली विराजमानस्य हिम्मतिवर्मराः पुत्रस्य श्रीरामवर्मराः कृतावध्यात्मरामायणसेतौ युद्धकांडे षो
१६ युद्धयुद्धादिभिः श्रोताचानरा अतिप्रस्थच स्वानंदेन स्थितो यो ध्याराम: पातु स धस सर्वतः १ ॥ राम

५२

युद्धकांडसमाप्त॥

[OrderDescription]
,CREATED=15.07.20 11:49
,TRANSFERRED=2020/07/15 at 12:09:14
,PAGES=135
,TYPE=STD
,NAME=S0003325
,Book Name=M-2709-ADHYATAM RAMAYAN SUNDARKAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF

FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF

FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF

FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF

FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF

FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF

FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,